RERUM ITALICARUM SCRIPTORES

RACCOLTA

DEGLI

STORICI ITALIANI

dal cinquecento al millecinquecento

ORDINATA

DA

L. A. MURATORI

✝ ✝ ✝

NUOVA EDIZIONE RIVEDUTA AMPLIATA E CORRETTA

CON LA DIREZIONE

DI

GIOSUE CARDUCCI - VITTORIO FIORINI

PIETRO FEDELE

TOMO XIX - PARTE VI

(IACOBUS ZENUS - VITA CAROLI ZENI)

BOLOGNA - NICOLA ZANICHELLI

VITA
CAROLI ZENI

AUCTORE

IACOBO ZENO

A CURA
DI
GASPARO ZONTA

BOLOGNA - NICOLA ZANICHELLI

INTRODUZIONE

NOTIZIE BIOGRAFICHE SULL'AUTORE.

La nascita di Iacopo Zeno va collocata sul principio del 1418 [1].

Premortogli il padre, ebbe parte rilevante, nella sua prima educazione, la madre Elisabetta Gussoni [2].

Abitava a Venezia in contrada S. Lio [3] e passò la giovinezza nell'intimità di Pietro Barbo, il futuro Paolo II [4].

Percorsi gli studi di grammatica sotto il maestro Damiano da Pola [5], a undici anni cominciò a frequentare le scuole prima di eloquenza e poi di diritto presso l'Università di Padova [6].

---

[1] Questa data è fornita dallo stesso Iacopo Zeno in due luoghi: verso la fine della presente *Vita* afferma di essere nato dopo la morte del padre suo, pure Iacopo, al quale l'avo Carlo, morto il 6 maggio 1418, sopravvisse solo quattro mesi; nella *Oratio facta per reverendissimum D. Episcopum Feltrensem D. Iacobum Zeno nunc Episcopum Patavinum Collegio Paduano*, che si conserva alla Bibl. Ambrosiana di Milano (cod. 145 inf. c. 176 *r*), dice che ricevette la laurea (21 ag. 1440) " inprimis ipsis iuvenilibus annis — quippe vix secundum supra vigesimum annum persolveram ".

[2] Ne parla con ammirazione e affetto commoventi nell'epistola *Pro obitu matris*. Vedi più avanti p. VII.

[3] Bibl. Capitolare di Padova, cod. C 52, nella prima carta " Questo libro lie de mi Jachomo Zen; fo de misser Jachomo; sta in la contra de S. Lio ".

[4] Bibl. Vat., cod. Vat. Lat. 3704, discorso gratulatorio che nel 1464 Iacopo Zeno pronunciò davanti al sacro Collegio, per celebrare la elevazione al pontificato di Pietro Barbo: " Neminem — video cui eque ac mihi — gaudendum — sit — cum nos patria, generisque nobilitas communis, coniunctio sanguinis, vitae ab ineunte aetate, puerilibusque ipsis annis societas, studia eadem et animorum conformitas, beneficia summa, innumera, et immortalia in me tua, vita omnis mea semper tibi dedita et dedicata diuturnaque, fidelis, et accurata servitus mea, ita coniunxerunt, tot tantisque devinxerunt vinculis, ut tu mihi solus parens, dux, dominus, actionum consiliorumque meorum, princeps, auctor, et moderator, et veluti unicus in terris deus, mihi semper extiteris. Praetermittam nunc repetere memoria teneros annos, simul et domi et foris, pene fraterna coniunctione transactos, studia eadem, praeceptoremque communem. Nec commemorabo singularem illam mentium unitatem, immensam, inexhaustamque benivolentiam, quae inter excellentis recolendaeque memoriae Polixenam, dignissimam quondam genitricem tuam, et Helisabeth meam ad extremum usque vitae diem semper viguit ".

[5] Bibl. Capitolare di Padova, cod. C 83, in fine dell'ultima carta nel recto " Ego Iacobus Geno explevi librum hunc die vigesima januarij prima hora noctis ". Nel verso " scripsi ego Iacobus hec tria Tulii eximia opera, videlicet Tulii librum De amicitia, De senectute et De paradoxis in undecimo mee etatis anno — et tunc ibam ad scolam gramatice sub magistro Damiano de Pola ". Cf. ARNALDO SEGARIZZI, *Per Damiano da Pola*, in Scritti in memoria di G. Monticolo, 1915, pp. 277-279.

[6] " Ductus enim inprimis in XI° tue aetatis anno in hac urbe honestissimo eloquencie studio, deinde iuris cognoscendi tanto ingenio tantoque animo eam rem complexus es, ut inter eloquentes viros eloquentissimus et inter iuris consultos consultissimus celebre nomen sequutus, sacris pluribus repetitis vocibus, publice repetendo et disputando doctoribus dumtaxat tibi nundum lauream aut doctoralem infulam assequuto, preter morem ex singulari munere ob tuam excellenciam arguentibus mirifice respondendo, in quorum numero me semper fuisse nosti ". *Oratio claris-*

Suoi ammirati professori: Giovanni Francesco Capodilista [1] e Paolo da Castro [2]. Negli atti accademici [3] il suo nome figura solo cinque volte, e la prima il 14 aprile 1439. Conseguì la licenza in ambo i diritti il 20 agosto 1440, avendo per promotori *nemine discrepante* in diritto canonico Antonio dei Roselli e Paolo da Arezzo, in diritto civile Paolo da Castro e Angelo degli Ubaldi. Il giorno seguente (21 agosto 1440) dai medesimi promotori ottenne il dottorato, trattando il tema *De restitutione spoliatorum* [4]; Paolo da Arezzo gli diede le insegne in diritto canonico e Paolo da Castro quelle in diritto civile.

Terminati gli studi, passò a Firenze [5], ove le grandi assemblee del concilio gli offersero preziosa occasione di avvicinare alte personalità ecclesiastiche [6] e di mostrare la sua preparazione e coltura [7].

Nel 1444 si trova a Roma, già insignito del grado di suddiacono apostolico [8].

---

simi iuris utriusque consulti D. Lauri de Lauris Patavini, nella Bibl. Ambrosiana di Milano, cod. 145 inf. c. 173 *v*.

“Cum enim ego ad hanc regiam urbem ad hocque “florens prestansque gymnasium initio aetatis nec adu“lescens sed vix cum primos pueritie annos egressus “me contulissem, quippe nec dum quartum decimum “etatis annum attigeram et a vobis diutius optimarum “artium ac disciplinarum institutionem iurisque huma“ni atque divini cognitionem et preter etatem divino “munere et vestra diligentia adeptus essem . . . . „. *Oratio facta per reverendissimum D. Episcopum Feltrensem D. Iacobum Zeno etc.* cit., c. 176 *r*.

[1] “Nunc autem habeo annos quindecim et studeo “in legibus sub domino Iohanne Francisco a Capitibus “liste „. Bibl. Capit. di Padova, cod. C 83, nel verso dell'ultima carta.

[2] Bibl. Capit. di Padova, cod. D 18. Praelectiones super I et II libro Codicis justinianei. Cominciato “Anno domini M.°CCCC.°XXX.IIIJ° die vigesima quin“ta octobris, Padue sub domino Paulo „. Termina: “Hic est finis recolectarum domini Pauli Castromantij “de Castro iuris utriusque doctoris super hac prima “parte codicis quam ipse dedit Patavij anno Domini “M°CCCC°XXXV°. Ego autem Iacobus Genus venetus “legum scolaris et ipsius d. Pauli auditor illa omnia “avide scripsi et recollegi „.

Ivi, cod. D 3. Pauli de Castro Lectura super librum VI Codicis. “Hic finitur lectura domini Pauli “de Castro singularis in orbe doctoris super VI libro “Codicis que completa fuit die 7 Septembris, transi“vit tunc ad titulum de operis libertorum 3 quem di“miserat aliquorum precibus adductus ut aliquid in ea “materia scriberet. MCCCCXXXVII die secundo Sep“tembris Padue. Scripsi ego Jacobus G. Venetus in “quinto studii mei anno „.

[3] *Acta Graduum Academicorum Gymnasii Patavini*, curantibus Caspare Zonta et Iohanne Brotto, Patavii, typis Seminarii, MDCCCCXXII, numeri 1330, 1343, 1411, 1445, 1449.

[4] Bibl. Capit. di Padova, cod. C 42, Repetitiones et disputationes domini Jacobi Çeno in uno volumine scripta in papiro. Reca tra l'altro “Repetitio cap. in “litteris, de restitutione spoliatorum, facta Padue per “me Iacobum Zeno eo die quo cepi insignia utriusque “iuris „.

[5] “Persoluto studiorum, laborumque meorum cur“su, ad quae pene puer accesseram, ad felicis recorda“tionis Eugenium quartum Summum Pontificem, avun“culum tuum, per id tempus Florentiae considentem, “adolescens me contuli „, scrive lo stesso Zeno al card. di S. Marco Pietro Barbo nella lettera di dedica della *Vita del card. Albergati*.

[6] Tommaso Parentucelli da Sarzana, più tardi papa Nicolò V e il ricordato Pietro Barbo, al quale, eletto Pontefice, nel sopracitato discorso (cod. Vat. Lat. 3704) rivolge questi ringraziamenti: “Postquam ad car“dineum apicem — evectus es, cum ego, exactis stu“diorum laboribus, ad te Florentiae, apud Eugenium “summum pontificem, avunculum tuum, moram trahen“tem, me contuli, quae in me amoris et caritatis do“cumenta edideris, praeterire silentio profecto non de“beo. Suscepisti enim me, admodum pro tua pietate “benigne; foelicis recordationis Eugenio, avunculo tuo “et predecessori tuo, libens obtulisti et commendasti, “honoribus et ornamentis quampluribus affecisti, do“mum mensamque tuam mihi clementissime communi“casti, summi pontificis gratiam studiosissime conci“liasti mihi: meque semper ut fratrem et filium — “habuisti et reputasti „.

[7] Bibl. Capit. di Padova, cod. C 42 “c. Licet ex “suscepto de foro competenti habita Florentie in ec“clesia Sanctae Mariae Novellae per me Iacobum Zeno “iuris utriusque doctorem „.

Anche l'*Oratio Lauri etc.* cit., c. 174 *r* attesta “Quotiens coram sacratissimo universo cardinalium “coetu et in pleno concistorio luculentissimas oratio“nes de corpore Christi, de fide variisque de causis “habuisti . . . . „.

[8] Bibl. Capit. di Padova, cod. A 40. In fine della prima parte “Qui fuit scriptus per me Petrum Lam“belini clericum metensis diocesis et commensalem do“mini cardinalis de Flisco, die penultima mensis maii, “anno a nativitate Domini millesimo quadringentesi“moquadragesimoquarto. Rome ad instantiam egregii “utriusque iuris doctoris nec non subdiaconi aposto“lici, domini Jacobi Geno Veneti „. In fine del mede-

Conseguì poi altre dignità maggiori [1].

Il 26 aprile 1447 fu nominato vescovo di Feltre e Belluno [2], e poi assistente e referendario apostolico [3]; il 10 giugno 1451 si presentò candidato per la sede vescovile di Vicenza [4], e il 12 gennaio 1456 per quella patriarcale di Venezia, vacante per la morte di Lorenzo Giustiniani [5].

Finalmente il 26 marzo 1460 fu trasferito a Padova [6]; nell'aprile seguente fece l'ingresso [7]; Lauro dei Lauri, dottore padovano, tenne il discorso gratulatorio [8].

La sua straordinaria attività nella nuova diocesi [9] venne scemata, quando il 30 agosto 1464 essendo stato eletto papa il suo concittadino e protettore Pietro Barbo (Paolo II), si recò a Roma [10], donde stabilmente non tornò che nella primavera del 1469 [11]. A Padova tenne le sue veci specialmente *Marcus Niger*, vescovo di Cattaro.

Morì di apoplessia nell'aprile 1481 [12]. Fu seppellito nella cattedrale. Della sua tomba non rimane memoria.

È tra i vescovi padovani più gloriosi, oltre che nel campo ecclesiastico, in quello artistico [13] e letterario.

---

simo codice " Hic liber est mei Iacobi Zeno iuris utriusque doctoris subdiaconi apostolici quem feci scribi ".

[1] Anche queste, nel sopra citato discorso (cod. Vat. Lat. 3704), attribuisce alla benevolenza del card. Barbo " Subdiaconatum vero, non ignobile huius tuae romanae curiae munus, et alia pleraque huiusmodi ecclesiastica munia, et quidem ex dignioribus atque maioribus dari et conferri obtinuisti ". Cf. anche la ricordata dedica della *Vita del card. Albergati.*

[2] Eubel, *Hierarchia Catholica Medi Aevi*, vol. II, Monasterii, MDCCCCXIV, p. 103. Nella citata *Oratio Lauri etc.*, c. 174 *r* si legge " Testem probitatum tuarum adducam Nicolaum romanum pontificem cuius sub Eugenio collega fuisti. Ipse enim diu tecum versatus et moribus ac virtutibus tuis plenissime instructus, te ad pontificatum Feltrensem et Bellunensem erexit et eo annulo quo in cardinalem ab Eugenio promotus est in presulem illum eundem tibi donando te ipsum desponsavit ".

[3] Ancora nel discorso cit. (cod. Vat. Lat. 3704) " Sub Nicolao vero, qui et Eugenium consecutus, Feltrensi et Bellunensi aecclesiae tuo ductu et auspitiis sum praefectus, assistentiaeque et referendariatus decoratus honoribus ".

[4] T. Riccardi, *Storia dei Vescovi Vicentini*, Vicenza, 1786, pp. 164 sg.

[5] Arch. di Stato, Venezia, *Notatorio del Collegio*, R. 11 (17), 1453-1460, c. 67 *v*, in data 12 genn. 1455 (stile ven.).

[6] Eubel, *op. cit.*, II, p. 210. Circa le questioni sorte per la successione vedi specialmente G. B. Picotti, *La Dieta di Mantova e la politica de' Veneziani*, Venezia, 1912; Gasparo Zonta, *Un conflitto tra la repubblica veneta e la curia romana*, in Atti e Memorie della R. Accad. di Scienze, Lettere ed Arti in Padova, 1924, vol. XL. Il cod. Barber. Lat. 1809 nella Bibl. Vat. a c. 423 contiene una lettera datata da Padova il 20 marzo 1460 " Ad Rev. d. Ia. Zeno ad ecclesiam Paduanam translatum ". Per l'interessamento di Venezia nella successione a Feltre e Belluno di Francesco *a Lignamine*, cf. *Sen. Secr.*, n. 21, c. 4 *r* nell'Arch. di Stato a Venezia.

[7] Cf. atti relativi nell'Arch. Capitolare di Padova (Quaderni della Sacristia).

[8] *Oratio Lauri de Lauris coram Iacobo Zeno in ipsius felici ingressu Kls. Maias M°CCCC° VI°*, 60, nella Bibl. Ambr., cod. 145 inf., cc. 170 *v*-179 *v*; leggesi pure nel cod. Laur., 53, 11.

Ricordiamo qui anche un altro discorso pronunciato per l'episcopato di Iacopo Zeno; ne fa memoria il cod. 637 della Bibl. del Seminario di Padova ove si legge l'epistola con la quale Bernardo Bembo gli accompagna l'orazione " quam superioribus diebus in tui episcopatus celebritate habuimus ". Per questa cf. anche: Bibl. Regia di Monaco, cod. 350, 4°, s. XV, 157 fol. ab H. Schedelio scriptus, Fol. 141 Bernardi Patricii Veneti in adventu Jacobi Zeni episc. Patav. cum eiusdem epistola e cod. Marc. lat. XIV, 236, c. 55 *v*-64.

[9] Nell'arch. dei Canonici e della Curia di Padova se ne conservano parecchi documenti.

[10] In questa circostanza pronunciò il discorso gratulatorio più volte citato.

[11] Arch. della Curia Vesc. di Padova, *Diversorum* ab anno 1467-1469, c. 190 *r* " Post felicem et optatissimum reditum — ex Romana Curia ubi immoratus fuerat Paulo Pontifici II operam suam navans cum dignitate per annos quinque continuos vel circa: qui quidem reditus fuit anno Domini MCCCCLXIX Ind. II die dominico VII mensis maii ".

Nel Museo Civico di Padova (B. P. 515, II) si conserva l'orazione recitata dallo Zeno davanti al clero e al popolo.

[12] Il 16 aprile al Senato Veneto avevano già presentato il loro nome i concorrenti per la successione. Venezia, Arch. di Stato, *Notatorio del Collegio*, 1474-1481, R. 14 (20), c. 146.

[13] Per i grandi lavori nel palazzo vescovile e per la costruzione della villa di Luvigliano cf. Zanocco

ATTIVITÀ LETTERARIA.

Meglio che le lodi tramandateci [1] e le dediche di ammiratori [2], provano il suo intenso amore allo studio e il suo valore la ricca biblioteca che si era provvisto [3], con ingenti spese [4], e le opere che ci lasciò:

" Vita Caroli Zeni " [5]; " De vita et moribus Nicolai cardinalis sanctae Crucis " [6];

Rizieri, in Bollettino Diocesano di Padova, anno 1920, pp. 175 sgg.

Si era anche formato una bella raccolta di oggetti artistici.

Fonti posteriori (Bibl. Univ. di Padova, ms. Anonimo 138; Bibl. Marciana, Elogi della famiglia Zena di Pietro Zeno fu Girolamo, cod. 193, cl. VII; Arch. privato della Famiglia Zeno, Venezia, Campiello Zen, cod. 235, c. 20) seguite da vari scrittori, affermano che egli non accettò l'offerta del Papa di farlo cardinale, purchè rinunciasse al vescovado di Padova.

[1] Cf.: F. Agostino Superbi, *Trionfo glorioso d'Heroi illustri*, Venezia, 1629, libro I, p. 127; *Giornale de' Letterati d'Italia*, T. XVIII, Venezia, 1714, pp. 407 sgg.; F. Giovanni degli Agostini, *Istoria degli Scrittori Viniziani*, Venezia, 1752, T. I, pp. 294 sgg.; Marco Foscarini, *Della Letteratura Veneziana*, Padova, 1752, vol. I, pp. 247 sgg.; Marin Sanudo, *Vite de' Duchi di Venezia*, *RR. II. SS.*, T. XXII, col. 1213; Trithemius, *De Scriptoribus Ecclesiasticis*, N. 825.

Il cod. C 1 alla Bibl. Capit. di Padova contiene una lettera al doge Pasquale Malipiero con grandi lodi dello Zeno; nella stessa Bibl. il cod. J I reca una lettera a Giacomo Zeno di Battista da S. Biagio del 1 ag. 1476. Cf. anche l'elogio nel cod. L. VI., CCLXXV alla Marciana. Non isfuggì alle invettive di Poggio Fiorentino. Poggii, *Historia fiorentina*, in *RR. II. SS.*, T. 20, col. 178.

[2] Antonio Morello bresciano e Girolamo Squarzafico alessandrino gli dedicano la prima ediz. delle Epistole di Leonardo Aretino del 1472 (cf. Firenze, Bibl. Naz. Centrale, II, VII, 90); Giorgio Merula premette una lettera ricolma di elogi al Nostro alla ediz. (Venezia, 1472) delle Commedie di Plauto; Giorgio Summariva gli dedica " Enarratio sententiae a serenissimo Venetorum imperio in infidos Hebraeos etc. ", Trevigi, 1480; Zovenzonio gli dedica un'ediz. latina di Strabone (Venezia, 1472) e la *Genealogia Deorum* del Boccaccio; Bernardo Giustiniani gli indirizza composizioni poetiche (cod. ms. nella libreria di Apostolo Zeno); Giorgio Sigoreo ne tesse le lodi in *Elegiae et Carmina* (Venet. 1477).

[3] Essendo egli morto improvvisamente e senza testamento, la biblioteca andò dispersa. Il successore Pietro Foscari riuscì a ricuperare solo 360 volumi, che non rappresentano nemmeno la terza parte dell'intera collezione, e li donò alla chiesa padovana, fondando la Biblioteca del Capitolo. Vedi nella medesima Bibl. l'indice di questi libri (cod. W 2 r): sono rappresentate tutte le materie di studio, diritto canonico e civile, teologia e ascetica, classici greci e latini, poeti da Omero a Dante, patristica e scolastica, commenti biblici, storia e eloquenza sacra e profana, fisica, astrologia, geografia ecc. Non tutti si conservano al presente; cf. le *Memorie* di Mons. Scarabello; anche il catalogo Maldura con l'annotazione " Abripuere Galli " ci dà la spiegazione di molte scomparse.

[4] Un saggio dalla Bibl. Capit. di Padova: cod. C 53 " Hunc librum Magistri Sententiarum emi ego " Jacobus Zenus subdiaconus apostolicus a — Bidello " pretio ducatorum x die VIII junij anno Domini M° " CCCC°XLV ". Segue il nome di alcuni suoi amanuensi: cod. C 6 " scriptum per me Hyeronimum de " Prusia ad instantiam rev.mi d. episcopi Paduani ", cod. A 6 " Hec lectura incepta nec non completa est " Rome jn domo reverendissimi d. Episcopi de Padua " per me Hugonem Dordraci alias Leck de Hollandia " traiectensis dyocesis anno Domini M°CCCC°LXVIIJ " penultima die mensis aprilis "; il cod. contenente i trattati di Domenico vesc. di Torcello (alla Bibl. di Torino) reca anche questa nota " Explicit liber iste per " me Johannem Eschenfelder de Nurimberga. Scriptum " Rome in domo reverendissimi domini (Zeno) Ep. Pa- " duani anno Domini 1464 die vero sabbati mensis De- " cembris 2 ". Cf. anche sopra nota 8 a p. IV.

[5] Di questa si tratterà più avanti.

[6] Scrisse questa Vita del card. Albergati mentre era vesc. di Feltre e Belluno e la indirizzò al card. Pietro Barbo. Cf. *Giornale de' Letterati* cit., p. 412.

Si conserva manoscritta nel cod. Vat. Lat. 3703, sec. XV, membr., ff. II° 36 e nel cod. 102 dell'Alessandrina di Roma.

Edizioni: Garnefelt G., Coloniae Agrippinae, 1618, (1-43); *Acta SS.*, Maii, collecta a Godefrido Henschenio et Daniele Papebrochio, T. II, Venetiis, 1738, pp. 469-477; terza ediz., pp. 467-474; Ruggerius C., Romae, 1744, J XXXVIIJ; in appendice a Benedicti XIV, *De servorum Dei beatificatione et beatorum canonizatione* (inter *Benedicti XIV opera*, VI, Romae, 1751, pp. 324-40; *Bibliotheca agiographica latina antiquae et mediae aetatis* ediderunt Socii Bollandiani, Bruxellis, 1900-01, n. 6096.

“ Vitae Summorum Pontificum „ [1]; “ Coniurationis Patavinae descriptio „ [2]; “ Repetitiones et disputationes „ [3]; “ Ad Paulum Secundum Pont. Max. „ [4]; “ Orationes diversae „ [5]; “ Discorso tenuto davanti al clero e al popolo quando tornò da Roma „ [6]; “ Oratio de Corpore Christi „ [7]; “ Oratio de miseria hominis „ [8]; “ Oratio in Collegio Paduano „ [9]; “ Oratio in funere card. S. Angeli „ [10]; “ Epistola pro obitu matris „ [11]; “ Epistola politica „ [12]; “ Elogio di Ciriaco d'Ancona „ [13]; “ Libellus de morte sororis sanctissimi domini nostri „ [14].

VITA CAROLI ZENI.

Codici. — Nella presente edizione ci siamo serviti, come già il Muratori, del codice che si conserva nella bibl. del Seminario di Padova [15], che fu già la copia per-

---

[1] Si conserva nel cod. Vat. lat. 5942 e Chig. F. VIII, 198. Cf. Lodovico Bertalot e Augusto Campana, *Gli scritti di Iacopo Zeno e il suo elogio di Ciriaco d'Ancona*, in La Bibliofilia, Dispensa 9ª, anno XLI, 1939, XVII°, ove a p. 359 è pubblicata la lettera di dedica di Santo Venier, arciv. di Corfù, al card. Battista Zeno, vesc. di Vicenza (1408-1501).

[2] Cf. Arnaldo Segarizzi, *Contributo alla storia delle congiure padovane*, in Nuovo Arch. Ven., Nuova Serie, anno XVI, T. XXXI, parte 1, Venezia, 1916, e Ludwig Bertalot, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken herausgegeben vom Preussischen Historischen Institut in Rom*, Band XX, Rom 1928-29, Verlag v. W. Regenberg, pp. 334 sgg.

[3] Bibl. Capit. di Padova, cod. C 42 “ Repetitiones “ et disputationes domini Jacobi Çeno in uno volumine “ scripta in papiro „. Autografo. Questo codice contiene anche tre lettere dello stesso Zeno, senza indicazione del destinatario e senza data.

[4] È la sopracitata orazione gratulatoria del cod. Vat. 3704.

[5] Nel catalogo dei libri di Iacopo Zeno (cod. W 2 *r*) alla bibl. Capit. di Padova è così indicato: “ Oratio- “ nes diverse in uno volumine d. Jacobi Geni scripta “ in membranis quarum quinta linea in nigro incipit “ Quoque meo „. Andò perduto. Per notizie sulle orazioni dello Zeno cf. la lettera del Merula nell'ediz. delle Commedie di Plauto (Venezia, 1472) e cod. 3330 alla Bibl. Palatina di Vienna.

[6] Si conserva nel Museo Civico di Padova, cod. B. P. 515.

[7] Cf. Pietro Angelo Zeno, *Memorie de' Scrittori Veneti Patritii*, Venezia, 1162, p. 142 e Sansovino, *Bibl. Pat.*, Mss., col. 8.

[8] Cf. Zeno e Sansovino, c. s.

[9] È la sopracitata orazione che si conserva alla Bibl. Ambros., cod. 145 inf.

[10] Cortona, Bibl. del Comune e dell'Accademia Etrusca, cod. 162 (243), II, “ Oratio habita in funere “ prestantissimi et gloriosissimi card. S. Angeli (Giu- “ liano Cesarini) per Iacobum Zeno sudyaconum apo- “ stolicum „, f. 6 e bibl. Monac. lat. 418 cc. 193-197.

[11] Cf. Bertalot, *op. cit.*, pp. 334 sgg. e Arnaldo Segarizzi, *op. cit.*, p. 51, nota 2.

[12] Ravenna, Bibl. Classense, n. 284 “ Epistola Iaco- “ bi Zeno Feltrensis et Bellunensis episcopi Ludovico “ cardinali Aquilegiensi „, fol. 127-140; Perugia, Bibl. Comunale, n. 695 (I, 89).

[13] Lodovico Bertalot e Augusto Campana, *Gli scritti ecc.* cit., a p. 364 sgg. illustrano e pubblicano questa lettera del cod. lat. Fol. 557 della Staatsbibliothek di Berlino, cc. 48 *v*-54 *r*.

[14] È la sorella del papa Eugenio IV. Di questa lettera si ha solo notizia da inventario. Cf. Bertalot e Campana, cit., p. 360.

[15] Cod. XLVI. È in pergamena fina bianca, fogli 202 in 21 quinterni di 10 fogli ciascuno, eccettuati il 2° che ha fogli 6, il 19° fogli 8, il 20° e 21° fogli 9; il quinterno 20° ha mezzo foglio inserito a metà e il 21° ha mezzo foglio inserito in principio del fascicolo. È scritto tutto. Segnato nell'angolo interno inferiore dell'ultimo foglio di ciascun quinterno con una lettera maiuscola da A a V che è ripetuta dirimpetto nel primo foglio del quaderno seguente. Ogni pagina ha 27 righe. A metà del fascicolo V (T-T; V-V) termina la Vita di Carlo Zeno, mutila di alcune righe.

Contiene: fogli 1-188 *v* Vita di Carlo Zeno; fogli 189 *r*-190 *v* Epistola clarissimi viri Petri Pauli Vergerii ad Carolum, de victoria contra Bucicaldum; fogli 191 *r*-199 *v* Orazione funebre di Leonardo Giustiniani; fogli 200 *v*-202 *v* Respublica Venetiarum ad Serenissimum Lodovicum regem Ungariae. Questa non si pubblica nella presente ediz. e nemmeno la lettera del Vergerio, già notissima.

Da una parte è rigato con forte punta; i fogli misurano cm. 26 ½ × 17,2; le pagine di testo cm. 17 ½ × 9.

L'ornamentazione della iniziale G nella prefazione è alluminata per 9 linee, di stile intrecciato, contiene anche una piccola testa, e un bordo di simile disegno circonda tutta la pagina, che al piede reca lo stemma Zeno, sormontato dalla mitra vescovile e sorretto da due angeli in paludamento rosso.

Ciascuno dei 10 libri ha il titolo in oro brunito,

sonale dello Zeno, passata poi, fino a epoca imprecisata, certamente fin dopo il 1524, alla biblioteca Capitolare di Padova, con gli altri libri del medesimo Iacopo [1].

Teniamo però nota, dal codice ugualmente importante (la copia offerta al pontefice Pio II) che si conserva nella bibl. di Yale [2], delle varianti sostanziali, muta-

---

vi è ripetuta la dedica a Pio II e una iniziale di carattere simile a quella della prefazione, con ornamento marginale.

Le pagine non sono numerate (per la presente ediz. le abbiamo numerate a matita). Recano nello spazio sopra il testo: quella a sinistra la lettera *L*, quella a destra il numero del libro.

Legato con assicelle coperte di pelle con fregi dorati. Taglio dorato. Stato di conservazione buono.

Dalla seguente notizia del Coi, nel suo pregiato catalogo dei mss. della Bibl. del Seminario, si arguisce quanto gelosamente venga custodito: " Anno 1805 is " qui Venetiis praeerat publico Tabulario ad Franci" scum Scipionem de Dondis ab Horologio, qui Vicarii " Capitularis munere fungebatur, Epistolam misit, qua " Francisci Imperatoris nomine eidem indicabatur, ut " illico hunc codicem Venetias mitteret. Praesul offi" ciosis verbis respondit quin codex mitteretur. Qua " re non multo post, Pridie videlicet Id. Maii ipse prae" ses Patavium venit huiusce codicis videndi gratia, " de quo me multa percontatus est: sed ea tantum mihi " erant in promptu quae superius attuli, quaeque ipse " a Fuscareno deprompserat. Post annos decem, quum " idem Imperator Augustus XII Kal. Ian. Seminarium " invisit, inter alia quae eidem videnda obtuli, post " autographam Petrarchae Epistolam, hunc codicem prae " manibus habuit humaniterque probavit. Post annos " vero X quum idem Imperator XI Kal. Aug. iterum in " Seminarium venisset, neque hunc codicem inter eos " cerneret, quos eidem videndos obtuleram, mihi statim " de hoc verba fecit, quem sibi alias me ostendisse me" minerat ".

Beniamino Pagnin, *Della scrittura padovana nel periodo umanistico*, in Arch. Ven., a. LXIV, v^a Serie, n. 29-30, Venezia, 1934, a p. 19 dice che questo codice fu probabilmente scritto a Padova.

[1] Bibl. Capit. di Padova, cod. W 2 *r*, c. 14 *v* "Comentaria Karoli Geno Veneti, scripta in papiro ". Nella stessa Bibl., in " *Acta Capitularia* ", V. Giasono, tomo V, c. 29 *v* si legge: " 1524 Indict. XIJ die mercurij quinto mensis octobris pad. in cancell. " Marco Badia mansionario del Duomo in esecuzione del mandato dell'Arciprete in seguito a proposta del Pretore " comodavit d. Marino Bizichio ", lettore dello Studio, " unum librum titulatum: Carolus Geno, de bello Ianuen. in papiro descript. Incipientem Gloriosa Sanctitatis Tue etc. coopertum corio rubeo ". Promise di restituirlo dopo un mese e mezzo. Infatti segue: " 1524 dic. 2. In cancellaria Marinus Bizichius " restituisce all'Arciprete il libro in parola. Non rispondono quindi a verità le notizie che il precitato Coi riferisce sulla provenienza del codice dalla libreria di Mattia Corvino, come apparirà anche dalla nota sg.; lo stesso si dica della Prefaz. del Muratori.

Con questo ci pare che sia risposto anche alla domanda che si fa Florio Banfi nell'articolo pubblicato in Corvina, Rassegna Italo-Ungherese, novembre 1939, XVIII, dal titolo: *Un nuovo codice corviniano?* pp. 30-32.

[2] *Catalogue of the William Loring Andrews Collection of early books in the Library of Yale University*. New Haven, Yale University press, 1913, pp. 1-3. " I. " Zeno Jacopo. Vitae, morum, rerumque gestarum Caroli Zeni libri X. 1458. Fine white vellum, 192 leaves in 19 quires of ten leaves each and two additional leaves at the end, the last of which is blank. " Signed on the lower inner angle of the last page of " each quire by a letter (A-T) which is repeated at the " point directly facing it on the first page of the next " quire. Leaves four to seven of the first quire and all " of quires three to eight, a total of sixty-four leaves, " have 28 lines to the page, the rest 27 lines. Ruled " on one side only with a hard point. Leaf 10 1/2 × 7 " in., text-page 7 × 3 3/4 in.

" Written in regular Italian minuscules of the " 15th century, formed on the models of the 11th and " 12th centuries.

. . . .

" The execution and the decoration of the Ms. " are in keeping with its special use. The gratulatory " preface occupying ten pages is introduced by the " following heading in letters of burnished gold:

" In libros vitae morvm rervmqve gestarvm " Caroli Zeni veneti. Ad Pivm Secvndvm pontificem maximvm. Iacobi feltrensis et bellvnensis " antistitis. Praefatio [G]loriosa .... The ornamentation of the ten-line illuminated inizial G is of " the interlaced style, and a border of similar pattern " surrounds the entire page, enclosing on the front " margin vignettes-a vase, two rabbits and a stork-and " at the foot the Piccolomini arms, supported by kneeling angels and surmounted by the papal keys and " tiara. Each of the ten books has a heading in burnished gold in which the dedication to Pius II is " repeated, and an initial of like character to that of " the preface, with a marginal ornament. The occasional marginal subjecth-eadings and the book-number at " the top of each leaf are likewise in gold.

" The latin text has thus far been printed only " in Muratori's Rerum Italicarum Scriptores (of which " a new edition is now in progress), vol. XIX, Milan, " 1731, from a Ms. then, and still, preserved in the " library of the Episcopal Seminary at Padua. This " Ms., the only one which he was able to discover, " Muratori describes in the follow-ing language: " Codex autem Patavinus quamquam pervetustus a non " satis docto Librario profectus est ac proinde occurrunt ibi quaedam parum castigata, quaedam etiam " plane vitiata. Mutilus praeterea est in fine, ubi non " multa quidem sed tamen aliqua desiderantur ". Mu-

zioni di parole e significato, trascurando le varianti di grafia (dittongo, raddoppiamento o scempiamento, maiuscole o minuscole, interpunzione ecc.) che in nessuno dei due codici seguono un criterio costante.

Rileviamo quì le principali differenze:

1. i titoli dei libri in oro nel codice americano mancano delle parole IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS;

2. le grandi lettere iniziali in principio dei libri sono più ampie e più prolungate nel codice padovano;

3. le prime parole di ciascun libro sono scritte in maiuscolo per due righe nel codice padovano, per una sola nell'americano;

4. la fine di ogni libro termina con lettere maiuscole per uno spazio maggiore nel cod. padovano, mentre il più delle volte mancano addirittura nell'americano;

5. nel cod. padovano, quando l'ultima lettera della riga è una *u*, l'amanuense scrive *v*, mentre questo non sempre si verifica nell'americano [1];

6. il cod. padovano reca (in inchiostro rossigno) segni grafici marginali e la parola *nota* per richiamare l'attenzione del lettore su sentenze contenute nel testo; quasi sempre mancano nell'americano;

7. invariabilmente il cod. padovano ha 27 righe per ogni facciata, mentre l'americano supera non di rado tale numero.

Insomma il cod. padovano ha un aspetto di maggiore ricchezza e decoro che non l'americano.

Rispetto alla scrittura minuscola, è una bella umanistica libraria in ambedue i

---

" ratori's text breaks off in the middle of a sentence " at the end of the nineteenth (i. e. the last full) quire " of our Ms., and accordingly lacks only the seventeen " lines contained on the next leaf, which is the last. " If, as seems quite possible, the quiring of the two " Mss. is the same, the loss of the single unprotected " leaf at the end is the more readily explained.

" In 1591 there was published at Bergamo an ab" ridged Italian version, made from an illuminated Ms. " which had once belonged to the famous library of " Matthias Corvinus, but was then in the possession " of Caterino Zeno, governor of Bergamo. It had been " among the spoils carried to Constantinople after the " capture of Buda by the Turks in 1526. There, seven " years later, it had been bought and carried back to " Italy by Caterino's father, the younger Nicolo, who, " in 1558, first gave to the world the narrative of his " ancestors' voyages. For no better reasons than the " Paduan Ms. also was illuminated in gold and colors, " and that it had been bought twentyfive years before " (c. 1700) in Venice where this branch of the Zeno " family had become extinct, Muratori was inclined to " identify it with the Corvinus Ms. The relations bet" ween Pius II and the king of Hungary, who was his " ally in the proposed crusade against the Turks upon " which he was just embarking when overtaken by " death, and to whom the 48.000 ducats which he left " behind him were sent in aid of the prosecutions of " war, suggest another possibility. It may be safely " assumed that between the present Ms., given only an " opportunity to acquire it, and any other copy the " king's choice could not have hesitated.

" The Ms. is in 18th-century Italian binding, red " morocco, gilt edges. Sold with other Mss. from the " library of the Trivulzio family of Milan at Leavitt's " auctions, New York City, November, 1886 „.

Aggiungiamo anche queste altre notizie: " Seymour de Ricci: Census of medieval and renaissance " manuscripts in the United States and Canada, New " York, H. W. Wilson Company, 1935, p. 161-2 (n. n.). " Jacopo Zeno, Vita Caroli Zeni. Vel. (ca. 1460), 194 ff. " (27 × 18 cm.). Written at Florence or Siena. Illum. " title-page. XVIIIth c. north Italian red mor., gilt.

" Dedication copy to Pope Pius II, with his arms, " in the border at the beginning; XVIIIth c. mark " Prato „ and elsewhere " R. 66 „. Sale by Leavitt (New " York, 27 Nov. 1886, n. 7) to W. Loring Andrews " (Grolier Club exhib., 1892, n. 8), who gave it to Yale " in 1894 (Cat., pp. 1-3) . . . . „.

[1] Nella presente ristampa si adotta la grafia e la interpunzione di uso italiano.

codici. Per alcuni indizi le due scritture hanno carattere di somiglianza, si direbbe quasi di identità, mentre per altri segni grafici hanno tenui caratteri di differenza. Può essere e non essere lo stesso scrivano.

Posteriori sono i codici che si conservano a Vienna [1], Monaco [2], Torino [3] e Venezia [4].

Si ebbero varie edizioni italiane [5].

Più numerose sono le copie e le edizioni dell'orazione funebre di Leonardo Giustiniani [6].

AUTORITÀ STORICA DELLA *VITA*.

È variamente giudicata. Certo, lo stile ampolloso e ridondante, gli artifizi messi in opera per dare risalto alle gesta narrate, la trascuratezza nei dati cronologici, spesso vaghi, talvolta mancanti o errati, non sono elementi da assicurare l'oggettività e la

[1] Bibl. Palatina, cod. 3315, cartaceo, anno 1471: *a*) fol. 1-175 *b*, IACOBUS ZENO, *De vita, moribus, rebusque gestis Caroli Zeni etc.*; *b*) fol. 176 *r*-177 *v*, P. P. VERGERIUS, *Epistola ad Carolum de victoria contra Bucicaldum*; *c*) fol. 178 *r*-186 *r*, LEONARDUS IUSTINIANUS, *Funebris oratio*; fol. 186 *v* vacat; *d*) fol. 187 *r*-189 *r*, Respublica Venetiarum ad Ludovicum regem Ungarie.

[2] Bibl. Regia, Clm 76 2° a. 1471, 282 fol.; *a*) fol. 1, CAROLI ZENI *Imperatoris Veneti Vita per nepotem quendam eius ex filio Jacobo Zeno descripta ad Pium II P. M.*; *b*) fol. 261 *v*, LEON. IUSTINIANI *pro Carolo Zeno oratio fun.*; *c*) fol. 275, PETRI PAULI VERGERII *ad Carolum de Victoria contra Bucicaldum epistola*; *d*) fol. 278, Respublica Venetiarum ad Ludovicum Ungariae regem.

[3] Bibl. Naz., cod. sec. XV Q. V. 1. Fu distrutto dall'incendio del 1904.

[4] Bibl. Marciana, cod. Z-L, CCCCVIII, in 4° maggiore, cart. di c. 100 del sec. XVI circa; contiene: *a*) *Vita Caroli Zeni* (c. 1-93 *v*); *b*) *Epistola P. P. Vergerii de victoria contra Bucicaldum* (c. 94 *r*-94 *v*); *c*) *Respublica Venetiarum ad Serenissimum regem Ungariae* (c. 94 *v*-96); *d*) Orazione funebre del Giustiniani (c. 96-100).

[5] Venezia per Fr. Brucioli, con il titolo "La vita "di Carlo Zeno, descritta dal Rever. Gio. Giacomo "Feltrense e tradotta in volgare dal chiarissimo Signor "Francesco Quirini", 1544; altra ediz. "in Venezia "aprresso gli Heredi di Domenico Farri MDCVI"; nuova ediz. in Venezia della tipografia di Alvisopoli MDCCCXXIX per cura di Bartolomeo Gamba; questa fu di nuovo edita nel 1858 presso G. Grimaldo Tip. Calc. Ed. ancora a Venezia; un compendio di Girolamo Diviaco da Montona fu pubblicato a Bergamo per Comino Ventura nel 1591.

[6] Manoscritti dell'orazione, oltre quelli già ricordati nei codici della *Vita*: Bibl. Marciana *a*) cl. XI, cod. CXXVII sec. XVI; *b*) cl. XI lat. cod. III, sec. XV; *c*) cl. XI lat. cod. IX, sec. XVI; *d*) cl. XI lat. cod. 101, sec. XV cart; *e*) cl. XIV lat. cod. VII (questo contiene anche la lettera del Guarino in lode del discorso) — cf. *Epistolario di Guarino Veronese*, raccolto, ordinato, illustrato da REMIGIO SABBADINI in R. Dep. Ven. di St. P., Serie III, Miscellanea, voll. VIII, XI, XIV (1, pp. 196 sgg.); Bibl. del Seminario di Padova, cod. 637; Ravenna, Bibl. Classense n. 383 fol. 17-22; Perugia, Bibl. Comunale n. 721, fol. 48-54; ivi, I, 115, fol. 48; Firenze, Bibl. Naz. Centrale, II, VIII, 129 con lettera accompagnatoria di Guarino Veronese ad Alberto de Scala, fol. 49-60; Pisa, Bibl. Cateriniana del Seminario, n. 36 (37), 11; Torino, Bibl. Naz. 1227 (H-III-8) 23; Monaco, Bibl. Regia, cod. 78 2° fol. 117 e cod. 522 fol. 180; ecc. cinque copie; Firenze, Bibl. Riccardiana, cod. XXIX; Vicenza, Bibl. Comunale, cod. 472, cc. 136-148; Padova, Bibl. Univ., cod. 541, cc. 114-119; Vienna, Bibl. Palatina, cod. 3330, fol. 68-72; cod. 3494; S. Daniele del Friuli, cod. 11, ecc.

Edizioni: MARTENE ET DURANT, *Veterum Scriptorum amplissima collectio*, 1724, III; Accademia Viniziana o sia della Fama, 1559; GIUSTINIANO BERNARDO, *Orazioni ed Epistole*, Venezia, 1492.

Il CICOGNA, *Delle Iscriz. Veneziane*, vol. 2, pp. 71 sgg., dice che l'orazione per la prima volta fu tradotta in italiano e edita da GIROLAMO ASCANIO MOLIN, in *Orazioni, Elogi ecc.*, Venezia, 1795, 4, T. I, p. 1. PIETRO GIUSTINIANO, *Le Historie Venetiane*, in Venetia, MDLXXVI, p. 135 *v*, dice che l'orazione fu pronunciata in greco e in latino.

Ricordiamo pure che il cod. 3224 alla Vaticana contiene un compendio della vita di Iacopo Zeno di Vespasiano Fiorentino. Edizioni: A. MAI in *Spicilegium Romanum*, vol. I; A. BARTOLI, *Vite di uomini illustri del sec. XV scritte da Vespasiano da Bisticci*, Firenze, 1859; L. FRATI, *Vite ecc.*, Bologna, Romagnoli; Dell'Acqua, 1892, *Collezione di opere inedite o rare dei primi tre secoli della lingua*, pubbl. per cura della R. Commissione pei testi di lingua nelle province dell'Emilia, vol. 68.

precisione che si esigono anche in una monografia. Pertanto, mentre si hanno scrittori che, almeno nei punti che toccano il loro argomento, ne accettano la testimonianza [1], altri invece fanno riserve a volte troppo severe. Così, p. e., il Romanin giudica leggendario qualche tratto della narrazione, che poi trova conferma di veridicità nel discorso funebre stesso di Leonardo Giustiniani, il quale parlava davanti a un pubblico troppo informato della cosa, per arrischiarsi, oltre che ad abbellimenti rettorici, anche a invenzioni [2]. Nella presente ristampa gli atti ufficiali e le testimonianze non dubbie di cronisti ne metteranno in luce la sostanziale attendibilità, non molto infirmata dal comprensibile silenzio delle fonti su episodi particolari, personali, che poi maggiormente attraggono e stimolano l'Autore a colorire la figura dell'Avo e sui quali con quasi ostentata compiacenza si ferma e insiste.

Compiamo il dovere di esternare all'illustre storico VITTORIO LAZZARINI professore emerito dell'Università di Padova, il quale ci fu larghissimo di preziose indicazioni e anche ci fornì parecchi documenti, e ai molti altri che ci aiutarono, i sensi della nostra sincera gratitudine.

GASPARO ZONTA.

---

[1] Cf. P. DARU, *Histoire de la République de Venise*, Paris, 1819, II, pp. 81, 94-95, 145, 147-149, 175 sgg.; *Memoires de l'institut de France*, académie des inscriptions et belles-lettres, Tome dix-neuvième, Paris, MDCCCLIII, deuxième partie, *Memoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue* par M. BERGER DE XIVREY, p. 44 sgg.; C. HOPF, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, Leipzig, 1870, pp. 7-9; WILLIAM MILLER, *The Latins in the Levant*, London, 1908, pp. 287-290.

[2] S. ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*, Venezia, 1855. Confronta gli apprezzamenti che fa nel t. IV, pp. 44-45, con l'entusiastico elogio del Giustiniani a c. 196 del discorso che pubblichiamo in fine di questa *Vita*. Anche FERDINANDO APOLLONIO, *Di Vettor Pisani e della guerra di Chioggia*, Venezia, 1920, p. 86, nota 56, dice che questa *Vita* è "tanto "infida„.

IN VITAM CAROLI ZENI

A JACOBO ZENO FELTRENSE

AC DEINDE

PATAVINO EPISCOPO CONSCRIPTAM

PRAEFATIO LUDOVICI ANTONII MURATORII

CAROLUS ZENUS, sive ZENO, ut loqui ac scribere Veneti consueverunt, ex Patricia ac Senatoria Familia Venetiis natus, et ex rebus gestis clarissimus, is est, qui Libro huic nunc primum evulgando argumentum praebuit. Et dignus ille quidem, cujus Vita et disertum inveniret literarum cultorem, a quo scriberetur, et scripta non deperiret, sed ad seros posteros illaesa transmitteretur. Vir scilicet cum militia tum literis praeclarus, et mari terraque pro Sereniss. Republica sua classium et copiarum ductor, eam sibi gloriam peperit, ut inter celeberrimos sui temporis Duces per totam Europam numeraretur. Potissimum vero inclaruit eximius imperator in bello ad Fossam Clodiam, sive Clugiensi, pro tutela Patriae a Genuensium armis Anno 1379 ac deinde in bello Patavino, et ex victoria, quam ipse de Bucicaldo Regio Genuensium Praeside reportavit. Multa de illo habent Venetorum ac Genuensium editi Annales: multaque de illo occurrent in hac ipsa Collectione legenti praesertim Danielis Chinatii descriptionem Belli Clugiensis, et Gatarorum Patavinam Historiam, et Genuensem Georgii Stellae, ne alios Historicos eorum temporum memorem; quorum concordi sententia novimus, Zeno nihil defuisse ad uberem consummatamque nominis et gloriae mensuram, ac per eum praecipue factum fuisse, ut Veneta Respublica non solum extremo discrimini fuerit erepta, sed etiam ad majorem potentiae gradum conscenderit. E vivis excessit praestantissimus iste vir, uti arbitratur Clariss. Vir Apostolus Zenus Tom. XVIII Ephemerid. Literat. in Additam. ad Vossium, Anno reparatae salutis 1417. annos natus octoginta quatuor. At mihi tutius videtur illius mortem referre ad Annum 1418. Eo certe Anno habita est a Leonardo Justiniano viro ex eloquentia spectatissimo Oratio, quam in calce hujus Vitae additam Lector accipiet, jam diu a Gerardo Johanne Vossio memoratam. Illam vero Justinianus habuit, ut Caroli Zeni funus honestaret. Marinus quoque Sanutus in Historia Veneta plurimi facienda, cujus Mstum exemplar Estensis quoque Bibliotheca adservat, ita ad Annum 1418 scribit: *A dì 8 Mazo moritte in questa Terra Carlo Zen Procurator, havendo vixo anni 80 mexi 6 dì 4 homo di grandissima fama: e fu sepulto alla Cilestria con grandissima pompa, et exequie in un'arca al basso all'Altare di Nostra Donna, dove l'havia grandissima divotion. Et era sua sorella Abbadessa de lì. El Doxe con la Signoria fo alle exequie. Feze l'Oration Bernardo Justinian* (scribe *Leonardo*) *qual morì Procurator.* Zeni ergo Vita, quae nunc in lucem prodit, Auctorem habuit *Jacobum Zenum* ipsius Caroli ex filio Nepotem. Nempe Carolus inter alios filios Jacobum procreavit, quem quum vix triginta annos natum immatura mors sustulisset, pater tam gravi telo perculsus paucis post nuntium acceptum mensibus ad plures subsequutus est Anno praedicto 1418. Ex isto Jacobo Elisabeth coniux ob mariti mortem gravissimo dolore confossa eodem Anno infantulum posthumum peperit, quem *Rayнerium* Carolus adhuc vivens nuncupari voluit, sed reliqui affines post mortem avi *Jacobum*, renovato nomine Patris, appellandum censuerunt. Haec ipse Jacobus de se scribit in fine hujus Libri. Ille vero ubi per aetatem licuit, se totum studiis literarum dedit Patavii primo, tum Florentiae, in quibus eos progressus fecit, ut summam laudem eloquentiae ac eruditionis deinde apud universos fuerit consequutus. Ughellio teste Anno 1447 VI Kal. Maji renuntiatus est Episcopus Feltrensis et Bellunensis, atque ex ea Sede ad Patavinam translatus Anno 1459. sive 1460. Doctrina denique, et meritis clarus in humanis esse desiit Anno 1481. De eo legendus Johannes Trithemius de Scrip. Eccles. ad num. 825 Johannes Jacobus Bergomensis in Supplem. Chron. et Continuatores Ughellii in Episcop. Feltrens. et Patavinis, Gerardus Johannes Vossius Lib. III Cap. 8 de Historic. Latinis, et in Historia Literaria Guilielmus Cave ad Annum 1465 ut alios praetermittam. Sed potissimum auscultandus

Cl. Vir Apostolus Zenus, qui in Additam. supralaudatis ad Vossium plura pro eruditione sua congerit ad illustrandam Jacobi Zeni Vitam, et Libros ab eo elucubratos. In celebri Bibliotheca Ambrosiana visa quoque mihi est *Jacobi Zeni, Feltrensis Episcopi, nunc Episcopi Patavini Oratio ad Collegium Paduanum.* Memorantur et aliae illius Orationes Mstae. Praeterea *Vitas Romanorum Pontificum a Sancto Petro usque ad Clementem V* reliquit, opus elegantissimum, judice Trithemio, numquam Typographiae traditum, et in Romanis Bibliothecis adhuc abditum, quod sibi non exiguo usui fuisse testantur praeclarissimi Patres Soc. Jesu, Bollandiani Operis Continuatores. Scripsit etiam *Vitam Nicolai Albergati Cardinalis Sanctae Crucis*, quam Georgius Garnefelt Chartusiensis Anno 1618 publici juris fecit, ac deinde Bollandistae intulerunt in Tomum II Maji.

Sed praecipue mihi in praesentia sunt commemorandi Commentarii, quos primum editum eo, *de Vita, moribus, rebusque gestis Caroli Zeni*, hoc est Avi ejus paterni. Hosce Jacobus dicatos voluit Pio II Pontifici maximo, paullo postquam Pius Pontificatum inierat, ac proinde circiter Octobrem Anni 1458 quum nempe adhuc Feltrensi ac Bellunensi Ecclesiae praeesset, quemadmodum et in Operis titulo inscribitur. Deceptus autem est Ughellius, et quod plus etiam mirere, Jacobus Philippus Thomasinus, quum tradunt Jacobum Zenum *Libros X de rebus a se patratis* scriptos reliquisse, quum tamen ii Vitam tantum complectantur Caroli ejus Avi. Hosce vero Libros, sive hanc Vitam, jam antea indicaverat Clariss. Vir Apostolus Zenus adhuc delitescentem, simulque prodiderat, singularem Codicem illius Vitae Mstum ac membranaceum adservari in Bibliotheca Seminarii Patavini. Itaque ego solicitis precibus aggressus fui Eminentissimum ac amplissimum S. R. E. Cardinalem et Episcopum Patavinum Johannem Franciscum Barbadicum, ut ne is diutius pateretur in tenebris versari, variisque periculis obnoxium jacere Librum, qui vulgatus non levi gloriae esse posset Serenissimae Venetorum Reipublicae, simulque ceteris Italicis Historiis mihi evulgandis. Neque incassum cecidere preces: namque ut erat Eminentiss. Barbadicus ad grandia natus, cunctisque Virtutibus, ac magno praesertim animo praeditus, et quod mihi summae felicitati tribuebam, multa in me quoque amoris ac benignitatis officia jam pridem conferre solitus, non solum me voti compotem voluit, sed etiam Seminarii Codicem ex sua liberalitate describendum jussit, et exemplum ad me per Clariss. Equitem Antonium Vallisnerium, splendidum Gymnasii Patavini ornamentum, ad me misit. Sed heu quum ista commemoro, luctus et dolor gravissimus refricantur in animo. Idem enim infaustus mensis Januarius Anni MDCCXXX utrumque sustulit, Barbadicum, et Vallisnerium, duo videlicet fulgidissima lumina, illum sacri Purpurati Senatus, istum Literariae Reipublicae. Equidem imperare mihi non possum, quin fluxam humanarum rerum conditionem heic doleam. Tot vigiliis, tot laboribus, tot annorum cursu est opus, ut quisquam aut Virtutum, aut Literaturae culmen attingens, in eximium virum evadat, atque utilis demum humano generi tum maxime esse incipiat. Vix eo venit, quum ecce postrema dies irruit, atque omnia solvit. Sed jam abeant moesta. Codex autem Patavinus quamquam pervetustus, a non satis docto Librario profectus est, ac proinde occurrunt ibi quaedam parum castigata, quaedam etiam plane vitiata. Mutilus praeterea est in fine, ubi non multa quidem, sed tamen aliqua desiderantur. Verum praesto mihi fuit, ut haec emendata quantum fieri posset, acciperem, diligentia Adami Pivati Patavini viri, quem Theologica potissimum scientia, aureique mores ita exornant, ut apud Eminentiss. Barbadicum Examinatoris Synodalis ac Visitatoris muneribus fungatur, et a Secretis Congregationi Disciplinae, studiisque Cleri Patavini praesit. Is ergo a multis annis mei amantissimus, errores pro ingenio suo expurgavit; et quandoquidem tum Patavii tum Venetiis alium quempiam Codicem, unde Patavinus suppleretur, irrito tamen labore diu conquisivit, in subsidium tamdem adhibuit Italicam hujus ipsius Vitae interpretationem, quae ipsi non parum usui fuit. Italicam, inquam interpretationem: monendi quippe sunt Lectores, Latinum textum Vitae Caroli Zeni numquam antea luci redditum fuisse, et tamen jamdiu ipsam Vitam fuisse publici juris factam, utpote e Latino in Italicum sermonem conversam per Franciscum Quirinum Patricium Venetum. Prodiit ergo Vita haec Italica e Venetis proelis Anno 1544 ac deinde Anno 1606 in 8 cum hoc titulo: *La Vita di Carlo Zeno descritta dal Rever. Gio. Giacomo Feltrese, e tradotta in volgare dal Clarissimo Signor Francesco Quirini.* Sed hic titulus omnino incompositus, atque a veritate absonus, uti nemo non videt. Nam praeterquamquod ignorasse videtur Quirinus Auctorem Vitae Latinae Episcopatui Feltrensi ac Bellunensi, ac subinde Patavino praefuisse, ejus etiam cognomen tacuit, ac alterum ejus germano nomini nomen adulterinum adjunxit. *Jacobus Zeno* sine alia adjectione is perpetuo est appellatus. Patavii adhuc legitur in marmorea tabula scriptum supra portam atrii Episcopalis: *Jacobus Zeno Patavinus Pontifex Anno salutis MCCCCLXXVIII.* Ita et supra portam scalae Episcopii: *Jacobus Zeno Patavinus Praesul hanc aulam initio sui Pontificatus illustravit.* In Oppido Atestino, uti scribit Jacobus Salomonius Ord. Praedicatorum, collector Inscriptionum agri Patavini pag. 95 supra ostium Secretarii in Templo Praedicatorum haec etiam Epigraphe occurrit: *Consecrata fuit Ecclesia ab Illustr. et Rev. D. D. Franc. Xanti Dei et Apost. Sed. Episc. Scutaren. annuente Illustr. ac Rev. D. D. Jacobo Zeno Episc. Pat. quae quidem Eccles. et Caemeterium fuerat prius domus, sive Palatium Magnific. DD. Thaddaei et Bertoldi Marchionum Estensium ex eadem Familia oriund. Anno MCCCCLXXVIII.* In Villa quoque Liviani supra portam Sacrae Aedis Archipre-

sbyteralis haec altera visitur: *Jacobus Zenus Pat. Praesul hanc Divi Martini Aedem una cum adjacentibus aedibus ad usum Sacerdotii propria impensa extrui at que ornari jussit An. Sal. MCCCCLXXIV.* Sunt et alia hujusmodi, quae adferre supervacaneum foret: jam enim liquido constare potest, non alio quam *Jacobi* nomine Praesulem hunc fuisse nuncupatum. Quod vero unus atque idem Jacobus Zenus primo Feltrensem ac Bellunensem Ecclesiam rexerit, ac demum Patavinam (de quo dubitare visus est Garnefeltius in Notis ad Vitam Cardinalis Albergati) diserte id affirmant Ughellius in Italia Sacra, atque Antonius Monterossus in Vitis Mstis Episcoporum Patavii, quippe Petrus Barbo Cardinalis Patavinam Cathedram Anno 1460. Jacobo Zeno resignavit. Cur vero Quirinus tam foede nomen ac munera Episcopi Zeni deformarit, nihil fortassis aliud in causa fuit, nisi vitiatus aliquis Codex, quo is fuerit usus.

Porro sub alio quoque aspectu Vita hactenus memorata lucem vidit Bergomi Anno 1591. typis Comini Venturae, nempe ejusdem breviarium, hoc titulo praesignatum: *Compendio della Vita di Carlo Zeno, Nobile Veneziano, estratta dall'Historia Latina di Giacomo Zeno Vescovo di Feltre e di Belluno, dedicata a Pio II. Sommo Pontefice l'Anno 1458 per Hieronimo Diviaco da Montona.* Et hic quidem titulus recte se habet, quod nempe Diviaco prae oculis fuerit ad hanc Epitomen contexendam fidus aliquis Codex. Heic autem repetenda sunt, quae in Epistola ad Catharinum Zenum Bergomensium Praetorem Diviacus ipse scribit de his Jacobi Commentariis: *I quali* (sunt ejus verba) *essendo maravigliosi, e spiegati dall'Autore con facondia e gravità di stile, ben con ragione la Maestà di Mathia Corvino Re d'Ungaria dava luogo a tale loro Historia fra le cose sue. La quale (spogliato egli del Regno, e andato il tutto in preda a' Barbari) scritta in membrana miniata d'oro, come a punto hora si vede, fu con altre pretiose spoglie condotta a Costantinopoli, e comperata all'incanto con altri bellissimi Libri dall'Illustriss. Sig. Nicolò padre vostro, mentre giovanetto l'Anno 1533. quivi si tratteneva col prestantissimo Pietro Zeno Avolo suo la seconda volta Ambasciatore appresso di Solimano gran Signore de' Turchi. Onde se con l'istessa ragione come cosa singolare è anco conservata da V. S. Illustriss. degno figlio e discendente da così alta e generosa prosapia etc.* Itaque in Bibliotheca Mathiae Corvini celeberrimi Hungariae Regis olim adservabatur Codex, quo usus est Diviacus. Atqui uti diligentissime animadvertit, et me certiorem fecit Pivatus supra laudatus, Seminarii Patavini Codex idem ille omnino videtur, et non alius judicandus est, quam qui a Diviaco memoratur; minio nempe adhuc et auro aliisque ornamentis distinctus, et ante annos quinque et viginti Venetiis emtus, quo tempore ramus ille Zenae gentis omnino defecit.

Supra innui Italicam hujus Vitae interpretationem a Quirino peractam, quae tamen alicubi manca est, neque satis alicubi Latino textui respondet. Sed quamquam perfectissime responderet, adhuc nemo inficias ierit, quin amplissimae Eruditorum Reipublicae intersit, ut ipse Latinus textus evulgetur, tum quod primigenius sit, tum etiam quod eloquentiam Jacobi Zeni retineat, atque aptior in usum efficiatur Italicae Linguae imperitis. Quae vero pauca in calce Patavini Codicis excidere, ego supplenda duxi ex Epitome Diviaci, ne quis in suspicionem adduceretur, grande aliquid illic desiderari. Vitae autem huic a Jacobo Zeno scriptae subdidit accuratissimus Pivatus, subdam et ego, *Orationem*, quam *Leonardus Justinianus* Venetus Patricius vir per ea tempora eloquentissimus habuit in funere ejusdem Caroli Zeni. Hanc etiam habeo ex eodem Msto Codice depromtam. Sed dissimulare nolo, ipsam Anno 1724 jam editam fuisse a Clarissimis Benedictinis Congreg. S. Mauri Martene et Durand Tom. 3 Collect. veter. Scriptor. pag. 743. Legebatur etiam in Codice Seminarii Patavini Epistola gratulatoria Petri Pauli Vergerii ad Carolum Zenum, quod Bucicaldi et Genuensium classem profligasset. Sed quoniam inter Vergerii Epistolas eam supra evulgavi, ne bis eodem ferculo exhibito molestiam Lectoribus creem, ab ea repetenda abstinui. Ceterum quanti facienda sit haec Vita ex pondere rerum, neminem puto, qui dum accedat ad legendum, vel me tacente non intelligat. Vitam quidem privati hominis titulus spondet, sed Vitam clarissimi Ducis, cujus gesta ad universam Venetorum Rempublicam spectant, ita ut Venetae Historiae partem affabre politeque pertractatam Libellus iste complectatur. Atque utinam hujusmodi plura haberemus; haec enim, et praecipue si ab egregio artifice proficiscantur, ad aemulationem Virtutis, simulque ad Historiae lucem mirifice conducunt. Unum tamen dissimulare nolo, quod ego in Historico nostro imitari umquam nollem. Loquor de stylo, qui mihi Asiaticus nimium visus est, ut praeteream frequentes et in longum sermonem productas conciones. Qui adeo minuta ac levia interdum persequitur, multum sibi pollicetur e patientia Lectorum. Aliis fortasse alia sententia erit. Sed quid mihi visum fuerit, atque in hisce legendis delectationem minuerit, libere dictum volui.

IACOBUS ZENUS

VITA CAROLI ZENI

IN LIBROS VITAE MORVM RERVMQVE GESTARVM CAROLI ZENI AD PIVM SECVNDVM PONTIFICEM MAXIMVM IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS PRAEFATIO

GLORIOSA sanctitatis tuae ad sublime pontificatus maximi culmen evectio, Beatissime Pater, ingenti me nuper iocunditate affecit. Mur., 203 c. 1 r Nec satis equidem scio, quid in rebus humanis aut expeti a me dignius, aut evenire gratius et salubrius potuisset. Quid enim, iis potissimum quis divinarum rerum ulla cura est, esse prestantius potest, quam eum optimi maximi Dei gerentem in terris vices cernere, qui pro religione tuenda, cuius amore exardeat, indefessus invigilet? Publicas enim causas, ubi presertim de religione res est, ego quidem semper privatis anteferendas, Pater Beatissime, censui. In quarum inexhausto studio, tanta te animi celsitudine prestare universus terrarum orbis videt, ut caelitus demissus nobis ad' cristiani nominis decus salutemque proculdubio c. 1 v A, c. 1 v videare. Accedit ad haec perpetuus ille ad bonarum artium studia animi fervor et erga cultores earum clementia et benivolentia singularis. Qua semper litterarum studiis deditos ita complexus es nuncque magis, quum plus etiam valeas, in dies complecteris, ut nemo sit in humanis virtuti atque doctrinae acommodatus, qui non ingentes immortali Deo gratias agat, habeatque maiores, quod talem universo terrarum orbi, non tam principem, quam pium parentem praefecerit. Mihi vero, qui ab ineunte aetate pietatem in me tuam non vulgarem expertus sum, eo magis et letandum et congratulandum puto. Quo ex preteritorum ratione, optime de futuris sperandum intelligo solitamque benivolentiam tanto amplius exaugendam, quanto illam nunc edere magis potes et opere comprobare. Caeterum quo ampliorem de celsitudinis tuae culmine alacritatem accumulari video, eo quoque magis et onus exaugeri mihi non equidem inficior. Quis enim tam idoneus, ut digne inservire maiestati tuae et supremae sedi sanctisque meritis tuis satisfacere posse confidat? Quod et si ita se habeat, hoc tamen Beatitudini tuae ausim attestari, plures forsitan apud te doctrina, ingenio, usu et experimento rerum prestantiores fore, fide vero, observantia, devotione in Sanctitatem tuam a ne'mine c. 2 r A, c. 2 r me uspiam superari. Illud profecto mihi persuadeo, miro quodam et flagrantissimo desyderio obsequendi, moremque gerendi Beatitudini tuae, me, pace aliorum dixerim, etiam caeteros anteire. Tanta enim mihi inest, vel superno quodam nutu, vel excellentibus meritis tuis, vel inclinatione quadam naturae meae, accurata tibi inserviendi solicitudo, tam promptus et alacer animus, ut dies noctesque defatigari non valeam, quin studiosissime cogitem, quid potissimum gratum caelsitudini tuae possim efficere. Itaque quum in hac assidua meditatione versatus, saepenumero mecum animo volverem, quonam pacto, hoc foelici tui pontificatus initio, et alacritatem animi mei, et fidem devotionemque meam tuae Beatitudini, vel aliqua ex parte patefacerem, quamplurima mihi, et diversorum quidem generum (ut fit) in mentem subi-

---

L'indicazione marginale delle carte contrassegnata con la lettera A *si riferisce al codice Americano* (*bibl. di Yale*) — 24. deseryire — 31. deserviendi

bant, quae ancipitem animum non reddere non poterant. Caeterum quum animadverterem te pro optima natura et institutione tua, litterarum studia maxime rerum omnium semper in deliciis habere consuevisse, eaque universis fortunae bonis facile praetulisse, eo magis a [c. 2v] litterario potissimum munere initium faciundum censui, quod te illo amplius oblectatum' iri, [A, c. 2r] sum arbitratus. Enimvero quum in huiuscemodi studiis multimodae exercitationes' constitutae sint, id rursum in dubium vertebatur, quid maxime gratum tibi et tempori huic accommodatissimum videretur. Sed quum te nuper, divina quadam mente praeditum, expeditionem in perfidos christiani nominis hostes, intrepide, summa cum omnium laude, indixisse conspicerem, et de classe paranda, copiis cogendis, exercitu quam amplissimo expediendo, belloque foeliciter persolvendo, non animo et cogitatione modo, sed re ipsa, opere, consilioque tractare, historicum scribendi genus longe aptius hoc praesertim tempore visum est[1]: et cum tibi iocundius, tum iis, quae aggressus es et quae assidue versantur in manibus, facile con- [Mur., 204] gruentius. Potissimum quum etiam te hoc ge'nere plurimum semper delectatum esse, et aliquando, priusquam fastigium hoc sublime conscenderes, etiam in eo iocunde, glorioseque versatum, memoria retinerem. Ut enim reliqua praetermittam, postremam hanc quam de germanicis rebus historiam dignissime conscripsisti, adeo doctissimos viros qui illius non minimam partem accuratius lectitarunt, ad sydera efferre solitos audivi; ut quum nihil elegan- [c. 3r] tius, nihil gravius puriusque dici potuisse iudicarent, te eo genere etiam priscorum cla'rioribus aequiperari posse contenderent. Qua quidem in re non tam confirmasti, quam auxi- [A, c. 3r] sti bene sentientium omnium, tum meum potissimum, de singulari prudentia tua iudicium: quod de litterariis studiis perquam librate et rectissime decernens, praeclarum munus historiae, eo semper quo decebat loco, et honore habueris, plurimi feceris debitaque veneratione colueris. Quid enim ea esse potest in rebus humanis, vel dignius, vel gloriosius, vel utilius? Quae vetustatis servans memoriam, praeterita quasi praesentia facit, et quae tot ante saeculis, tot aetatibus gesta sint, quasi recentia ponit ante oculos. Effingit cogitationes hominum, sermones, conventionesque, temporum rationes, motus, figuras corporum effert; mores, instituta, quae bello, quae pace, quae terra, quae mari gesta sint prodit in lucem, nec obscurum quippiam, aut ignotum esse permittit. In ea terrae ambitum, civitatum, oppidorumque situm, nec unius modo populi, sed omnium pene mortalium varios vivendi modos ac ritus, rerum plublicarum institutiones, et praeclara praestantium virorum facinora, velut in speculo quodam intueri licet; et quae recte dignaque laude celebrata sint, quae perperam et inepte facta conspicari. Ex quo suboritur nobis tum iudicandi facultas, tum imitandi fugiendique [c. 3v] potestas.' Quippe qui libero animo nullo iam affectu permoti, quae digne gesta sint com- [A, c. 3v] probare, collaudare, in caelum attollere laudataque studio et' imitatione complecti. Quae vero secus, improbare ac detestari, atque ab his in posterum cavere valeamus. Unde profluit virtutum omnium illa parens, genitrixque prudentia. Quam plerique appetendarum fugiendarumque rerum rationem dicere voluere. Eo plus enim profecto hystoria, quam multarum rerum ex aetatis longo successu peritia, conferre videtur. Quod quum uno quodam angulo terrarum orbis abditi, vix quae in eo fiant scire valeamus, reliquarum omnium regionum mores, resque gestas penitus ignoramus, quae historiae beneficio dignoscere possumus. Nec vero permultos ad eam aetatem natura perducit, qua ex usu rerum prudentiam consequantur. Multarum autem ac maximarum rerum cognitionem historiae munus, aetati etiam teneriori, praestare facile quidem potest. Quo fit ut longe plures historia quam senecta prudentes possit efficere. Nunquam dicendo finis fiet, Beatissime Pater, si universa historici muneris emolumenta enumerare velim immortalesque et pene divinas eius laudes praedicare. Quam [c. 4r] tu optimo consilio non mediocri semper amore merito adeo' complexus videris, ut non legendo modo, sed scribendo quoque, quo et beneficium singulare posteritati afferres, inter praecipuos historiae princeps et pater evaderes. Hac itaque ratione, exemplo et sententia

[1] Generalmente si accetta come anno di composizione della presente opera il 1458, ma questo cenno alla Dieta di Mantova farebbe propendere per il 1459.

tua, eoque consilio con'firmatus, quum multiplicem diversarum rerum historiam aggredi mente [A, c. 4r] conciperem, ferretque animus ita mea opera tuae Beatitudini devovere, ut si legere, vel audire non dedignareris, ego tibi semper in dies munuscula nova suggererem. Coegit me, fateor equidem, Beatissime Pater, patriae charitas, maiorum meorum reverentia, Zenaeque familiae in Veneta urbe vetustissimae ac nobilissimae pietas, ut inde potissimum ad te scribendi originem traherem; et si quid digni foret in his, si grati quippiam clementiae tuae, quasi quicquam antea praegustandum tuae Beatitudini dedicarem, ne tibi, qui omnium gentium nationumque pernoscendis rebus moribusque defatigari non potes, penitus obscura forent, urbis quoque nostrae, et huius Zenae familiae monumenta. Quum praesertim pro ea benivolentia, quam semper erga me meosque gerere visus es, cognitu iocunda ea tibi plane fore confiderem. Claruit enim, Beatissime Pater, semper ea familia, ac plurimum abundavit egregiis civibus, insignibusque' domi et foris, pace ac bello, in omni virtutum laude [c. 4v] viris. Quorum complures terra marique suo ductu et auspiciis patriae emolumenta saluberrima saepenumero contulerunt. Inter reliquos vero ad haec nostra tempora mirum in modum excelluit Carolus Zenus, cuius nomen tuas etiam fortasse non latuit aures. Qui terra marique tanta gessit, tantum pro patria sanguinis fudit, eo illam pacto ex Genuensium armis et impetu liberavit, ex ferocissimorumque hostium' manibus eripuit, ut quum prudentia, con- [A, c. 4v] silio, rerumque gestarum gloria facile possit cum antiquitate certare, hac una in patriam pietate illam etiam superasse videatur: ita ut parentis patriae sibi nomen merito vendicarit. Cuius vita, mores, instituta privata publicaque, adeo varia, adeo praeclara et omni seculo memoranda sunt, ut non tam voluptatem audiendo legendoque, quam admirationem quandam videantur afferre. Sic enim litterarum et doctrinae amore flagravit, rei militaris scientia claruit, navalium maritimarumque rerum usu et experimento praestitit, eloquentia et dicendi arte, atque exercitatione enituit, viribus et corpore valuit, ut profecto minime involvendus silentio obscurandusque taciturnitate mihi visus sit. Qui, posteritati editus, poterit fortasse' aliquando etiam futura secula exemplo iuvare. Huius itaque Caroli, Beatissime [c. 5r] Pater, vitam, mores, resque terra marique, pace ac bello gestas, quoniam haec mihi iam pridem satis cognita erant, conscribenda et tuo nomini devovenda ac dedicanda censui. Ut cuius usurpari plerumque nomen audieras, funebremque habitam pro eo orationem fortasse legeras, seriosius expressiusque singula quaeque ordine quodam ab eo gesta cognoscas. Nec me deterruit, quod ego Carolo ex Iacobo filio nepos ab illo originem sumpserim. Quid enim refert alienus quisquam, an nepos, servata modo historica lege, avita gesta conscribat? Quod plurimos quidem' in eadem causa etiam apud maiores nostros fecisse, memoriae pro- [A, c. 5r] ditum legimus. Potissimum quum progenitorum gesta iis qui in ea familia nati et educati sunt, lucidius quam alieno cuique reddi notiora possint. Neque vero velim me quenquam existimare pro avita gloria, historiae fines praetergredi voluisse, quum ille adversum me magis iustas fortasse possit querelas afferre, quod ego verissimae rei seriem, quantum assequi valui consequutus, plura prodiderim, quae pro illius laude supprimenda fuisse, quampluri'mi forsitan iudicassent. Si enim iis qui et suos publice laudaverunt, et qui res gestas [MUR., 205] proprias conscripsere, non solum non vitio datum, sed' nec auctoritati ac dignitati prop- [c. 5v] terea derogatum fuisse liquet. Quod muneris, non Iulium modo Caesarem, cuius Gallicarum maxime rerum, etiam ad nos, celebri fama pervenit historia, sed Octavianum, a quo avia Iulia pro contione laudata, et .XIII. historiarum libri, rerum suarum conscripti, et Adrianum quoque romanos principes, aliosque complures, graecos latinosque insignes viros, frequentasse, quos ne longior sim silentio praetereo, plerique auctoritatis eximiae scriptores posteritati commendavere; nihil esse profecto intelligo, quod improbe de me concipere, et submurmurari quisquam queat, si ego progenitorum meorum praeclara facinora, ante hac ignota, et obscuritate demersa, eruere e tenebris, et revocare in lucem aggrediar. Dignare' [A, c. 5v]

---

32. quispiam

itaque, Beatissime Pater, pro insigni pietate tua, ex qua tibi Pii nomen merito vendicasti, litterarium hoc munusculum, quod in hoc primordio sublimationis tuae, ego Beatitudini tuae dedicatissimus, tuaeque clementiae devotissimus, quasi primitias quasdam laborum meorum tibi prostratus et supplex offero, benigne suscipere. Et quum per occupationes licebit, quibus te vehementissime in tanto rerum fastigio involutum scio, etiam vel legere, vel audire. Extant
c. 6v etenim adhuc quamplurima et versantur in' manibus, quae a tuo exactissimo integerrimoque iudicio, a nutu tuo et ore dependent, et voluptatem animi tui avidissime praestolantur. Quae profecto si minime abs te spreta, haec prima praeludia, neque iniocunda fuisse cognoverint, accelerabunt et ipsa ut ad te accedere, et maiestatem tuam coram valeant venerari. Interea, Beatissime Pater, immortalem Deum nostrum assiduis supplicationibus depraecabor, ut Sanctitatem Tuam salvam et incolumem reddere ac conservare dignetur, uberrimumque tibi gratiarum munus infundere, ut quae dignissime mente pervolvis, possis re ipsa opereque complere. Ego enim ita sentio, salutem Christiani populi, christianae religionis decus, sedis apostolicae gloriam cum tua salute omnino esse coniuncta. Me vero, Beatitudini tuae semper gratum et commendatum esse, pectore toto, et opto, et oro, quum nihil in rebus humanis dignius mihi et acceptius evenire posse constituerim: quam salvo te atque in columi, favoris
A, c. 6v et gratiae' tuae non expertem, tuae Beatitudinis pietate et amore foveri.

VITAE MORVM RERVMQVE GESTARVM CAROLI ZENI VENETI MUR., 207

AD PIVM .II. PONTIFICEM MAXIMVM

IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS

LIBER PRIMVS

QVI venetae urbis originem incrementaque tradidere rerum scriptores, inter *c. 6 v* claras atque antiquas Zenorum familiam retulerunt. Ex eaque praestantes viros, pace ac bello, domi et foris, terra marique insignes, et in patria priores natos esse. Enimvero quibus ex locis ad Venetam incolendam urbem, ex ea familia primi advenerint, quive aut quales ipsi fuere, et quis urbis status per id temporis esset, haud quidem satis compertum videtur: ad Zenonem Constantinopolitanum imperatorem aliis, non nullis ad alios originem referentibus. Illud maxime constat, familiam hanc senatorii semper ordinis habitam. Extant vero documenta plurima et multa exempla maiorum, quae quales ex ea viri effluxerint, et quantum' omni MUR., 208 studio pro patria insudarint testimonio sunt. Ut enim vetustiores alios missos faciam, quorum et si res gestae clarae et Venetis utiles fuerint, tamen diuturnitate temporis memoria fere obscurior est. Habuit patrum aetas Rainerium Zenum [1], praeclarum' Venetis, et bello *A, c. 6 v* ducem, et patriae principem. Is ab adolescentia maritimis navalibusque praeliis innutritus, saepe numero aduersum' Genuenses, quos ea tempestate Veneti acerrimos hostes patiebantur, *c. 7 r* imperator designatus, victor, virtute patefacta, in patriam cum gloria rediit. Inde vita functo Veneto Principe, quem vulgo Ducem maiores dixere, nam tunc eadem quae nunc rei publicae forma erat, princeps ipse delectus est. Genuenses ea tempestate in Venetum validam classem armaverant, imperatoremque illi Andream Fliscum praefecerant. Veneti, quibus Genuensium arma infesta erant, quum pro viribus duarum supra .xxx. triremium classem paravissent, Raynerium eorum principem, praeter morem et instituta patria, classi belloque praefecerunt. Domi etenim et usibus urbis praesidentem maiores principem esse voluere. Profectus ergo et cum' hoste, quanquam superiore, congressus, illum fudit fugavitque. MUR. 209 Classe hostili capta, imperator et navalia signa in victoris potestatem venerunt. Erat tunc a maioribus Zenae familiae derelictum insigne, quo cum in clypeis, tum militaribus, navilibusque rebus, ante hac Zeni omnes fuerant usi. Raynerius, ut partae victoriae memoriam posteris commendaret, quod erat victo imperatori insigne, sibi desumpsit et suis utendum dedit. Quod et ad nostra tempora posteri conservavere.' Increbuisse tamen accepimus, eos *c. 7 v* qui ex fratribus in familia minores natu essent,' antiquo insigni, novo permixto, uti consue- *A, c. 7 r* visse; in quo genitorem nostrum domestica institutione nos quoque secuti sumus. Virtutem Raynerii posteri fere omnes sunt imitati, insignes bello duces et cives. Recens vero memoria

21. Genuensis — 22. armaverat - praefecerat — 24. *Invece di* eorum: suum

[1] Per Rinieri Zeno cf. KRETSCHMAYR, *Geschichte von Venedig*, vol. II, Gotha 1920, pp. 46-47, 52, 55, 150, 171, 174, 571, 597.

est Petri Zeni [1], huius, de quo scripturi sumus, Caroli, genitoris. Hic et domi et foris auctoritatis amplissimae fuit. Post patrios honores, etiam a Patavino principe, nam tunc Patavium Carariensibus suberat, suae urbi praefectus, ut a maioribus accepimus, Patavium diutius gubernavit. Ea vero tempestate Clemens, eius nominis sextus, Pontifex Maximus, adversus Turchas, christiani nominis hostes, expeditionem indixerat. Accenderatque ad id pietatis opus Gallicum, Siculum, Cypriumque, Venetos, Genuenses, et plerosque, qui tunc vigebant reges ac populos. Assensere omnes pio summi patris studio, et classem pro viribus armauere. Veneti iis, quas ipsi triremibus pararant, Petrum Zenum praeesse voluerunt. Miserat autem Pontifex suo nomine Legatum, qui summae rerum praeerat Henricum, natione Lygurem, patria Astensem, Hierosolimitanum patriarcham. Is Petrum dilexisse fertur, eiusque c. 8r triremem 'delegisse, qua potissimum veheretur. Profecti ergo una omnes, Turchorum Imperatori bellum acerrimum intulerunt. Agros regionemque vastavere, oppida pleraque ex barbarorum iugo discerpta, in Christianorum fidem redegerunt. Fuit autem maximae auctori- A, c. 7v tatis capta Smyrna urbs, ea in regione valida munitaque, et ad bellum in'ferendum accommodata. Eam communierunt Christiani, et milites praefectosque in tutelam imposuere; populatoque inde hostium agro, et omnibus passim clade confectis, quum iam hyems ingrueret, sese in tutiora omnes loca receperunt. At hostes, quibus amissae urbis cura erat, ut nunciatum est regionem vacuam esse, nec alios adesse milites, quam qui urbis praesidio inerant, in spem victoriae erecti, summa vi Smyrnam oppugnare adoriuntur. Castra circa urbem locant, machinas et omne belli genus experiuntur. Qui urbi rebusque praeerant, quum se impares animadverterent, suis quo in periculo sint nunciant, utque sibi opem afferant deprecantur. Pontificis Legatus, cui rerum summa mandata erat, cum veneta classe apud Calcidem, vetusti nominis urbem, in Euboea insula sitam, quam nunc Nigropontum vulgo vocant, constiterat. c. 8v Quum de re qui aderant duces una consultarent, placuit ut' redirent, obsessisque suppetias perferrent. Profecti itaque, quum in continentem copias exposuissent, servato militari ordine, Mur., 210 obsidentes hostes' adorti sunt. Praelium atrox fuit, et utrinque plurimi cecidere. Tandem hostes profligati in fugam vertuntur. Insequuti eos Christiani paulisper sunt, dehinc quumprimum ad praedam conversi passim per regionem diffunduntur: pars ad stationes, pars ad machinas, et alius alio praedatum eunt. Legatus, parta victoria laetus, evocato ad se Petro, A, c. 8r esse sibi cordi, inquit, ne tanti beneficii ingrati' viderentur, immortali Deo gratias agere sacrificiumque offerre. Erat in loco haud procul christiani cultus templum, Iohanni Baptistae dicatum. Illud quum petiissent, Legatus, sumptis sacris vestibus, divinas de more cerimonias agere parat. Dum hi cultu in divino versantur, qui ad montium fauces, et edita munitaque loca confugerant, Christianos per patentem planiciem, sine ordine rectoreque vagari conspicati, ex collibus descendentes, in eos impetum faciunt. Illi novo malo perterriti, e vestigio sese fugae dediderunt. Pro rei difficultate alterum omnimo subeundum erat, aut cultu divino deserto classis vel urbs celeri fuga petenda, aut in manibus hostium moriendum. c. 9r Verum ut sacra desererent adduci non potuerunt. Placuitque consilium in' sacrificio incoato persistere, elegereque magis in hostium incidere manus, quam incoata divina relinquere. Itaque irruentes paulopost hostes eos pariter amplexatos trucidarunt, capitaque hastis infixa, Turcorum Imperatori detulerunt. Ita Petrus extremum martyr clausit diem, anno aetatis suae quadragessimo tertio. Memorantque magnis honoribus, quos cum a Pontifice Maximo, tum a Venetis expectabat, Petrum intempestiva morte frustratum. Siquidem a Pontifice Picoeno praefectum et ecclesiasticis militaribus copiis designatum ducem esse. Fuere vero A, c. 8v Petro germani' fratres, non vulgatae, ut referunt, virtutis viri, Andreas, Thomasque; saepe adversum hostes venetarum classium duces. Erat autem Petro uxor Agnes, genere nobili, familia Dandula: haec illi non diutius antea quam imperator ex patria solveret, filium genuerat membris corporeque compositum. Quem, ut sacro baptismate christiano ritu insignie-

[1] Per Pietro Zeno cf. Gay J., *Le pape Clément VI et les affaires d'Orient*, Paris 1904.

runt, Carolum nuncupavere. Id vero causae fuit, qui per ea tempora Germanis imperabat, Carolus, eius nominis quartus, quem Romanorum vulgo regem dicunt. Erat enim ille Petro non vulgari amore devinctus. Itaque natum Petro puerum quum cognovisset, misit qui illum suo nomine de sacro fonte levaret. Ut vero per aetatem licuit, more patrio primis' elementis c. 9 v erudiendum curaverunt. Iam septimum puer Carolus annum attigerat, quum genitoris acerba mors nunciata est [1]. Nam diutius antea genitrix, vix illi nota, fatalem obierat diem. Consultantibus necessariis Petri, ad quos liberorum eius potissimum spectabat cura, optimum factu visum, ad Pontificem Maximum Carolum ducere, ut gratum liberalemque animum, quem in parentem non potuerat, in liberos ederet. Decem enim Petro superstites liberi relicti erant [2], facultatibus, quod ille, honoris avidus, accumulandis opibus non inservierat, perexiguis. Per ea vero tempora in Avinione Galliarum urbe Pontifex trahebat mo'ram : Mur., 211 Illuc enim' Clemens eius nominis quintus, quinquagessimo antea anno curiam traxerat. Ductus A, c. 9 r itaque Avinionem Carolus est, Pontificique Maximo oblatus comendatusque. Pedagogus venetus, sub quo primas litterulas et psalmos excipiebat, de genitoris vita morteque, deque puerorum commendatione (ut fit) prolixam quidem commendationem confecerat, Caroloque memoriae tradendam dederat. Ille, ad Pontificis prostratus pedes, astantibus etiam patrum plurimis, recte ut erat orationem retulit. Pontificemque et patres, cum in admirationem, tum in pietatem adduxit. Scio memoratum esse, admirabilem rem iis qui aderant visam, animum, memoriam, 'gestus, vultus, oris habitudinem, vocemque pronunciantis septennis [3] c. 10 r pueri cernere et quasi miraculo magis ad merita paternae virtutis attributam esse. Excepit illum laetus Pontifex domique continuit, clericalemque tunc primum indui vestem iussit. Paululum commoratus quotidiano usu latinae linguae consuetudinem sumpsit, ut diutius sub preceptore eruditus videretur. Contulit autem illi Pontifex canonicalem Patrensis urbis prebendam, dignam opulentamque. Tunc eum Venetias sui duxere, preceptorique instituendum tradiderunt [4]. Per quatuor enim post annum integrum menses, apud Pontificem traxerat moram. Profecit in primis litteris et dehinc dialecticae quoque' operam dedit. Consuluere A, c. 9 v Andreae patruo, cui puer potissimum curae erat, iureconsulti plerique, ut ad Patavinum Gymnasium Carolum mitteret, iuri operam daturum. Venit itaque et triennio civilem disciplinam sectatus est. Memorant Carolum tunc .XII. agentem annum praeclarae indolis pietatisque in superos egregium specimen pretulisse, propterea in ultimum vitae incidisse discrimen. Patruo siquidem ad bellum, quod inter se Veneti ea tempestate Genuensesque gerebant, imperatore profecto, Carolum Venetias ad illius uxorem venisse, illamque comitatum rus fuisse profectum. Inde quum' ab ea Venetias, ut imminentes poscebant res, submissus c. 10 v rediret, quendam sordido habitu petentem stipem, ut eadem qua Carolus navicula vehi pariter posset, gloriose Virginis imploratione obtestatum esse. Tum Carolum, Virginis nun-

---

29. *Dopo* indolis *aggiunge*: et religionis

[1] I dati cronologici sono contradittori: Carlo IV fu eletto re nel 1346, Pietro Zeno morì il 18 genn. 1345 (cf. RAPHAYNI DE CARESINIS, *Chronica*, a cura di ESTER PASTORELLO, Bologna, Zanichelli 1923, in *RR. II. SS.*, T. XII, P. II, p. 4); la morte poi di Carlo avvenne certamente il 6 maggio 1418 (cf. PRIULI, *Patrizi Veneti illustri*, Venezia, Museo Correr, n. 3783, 3 M-Z, 2891, fol. 228 *v*) all'età di 84 anni, secondo quanto dice Leonardo Giustiniani nel discorso funebre (vedi fol. 199 *r* della presente edizione), confermato anche dall'Autore di questa *Vita* (vedi fol. 186 *r*); all'età di 80 anni, 6 mesi e 4 giorni secondo MARIN SANUDO, *Vite de' Duchi di Venezia*, in *RR. II. SS.*, T. XXII, col. 921.

[2] Nell'Arch. privato della famiglia Zeno (Venezia, Campiello Zen), cod. 235, fasc. III, c. 10, sono menzionati: Lorenzo, Nicolò, Giorgio, Carlo Kavalier Procurator e capitano general, Giovanni, Antonio, Marin.

Sulle esplorazioni nei mari settentrionali compiute dai due fratelli Nicolò e Antonio, cf. HENRY HARRISSA, *Discovery of North America*, London 1892; *The annals of the Voyages of the Brothers Nicolò and Antonio Zeno*, in the North Atlantic about the end of the fourteenth Century and the Claim founded thereon to a Venetian Discovery of America (London 1898) a criticism and an Idiament by FRED. W. LUCAS.

[3] Nel discorso funebre cit. (fol. 104 *v*) è detto quattordicenne.

[4] Con approvazione del Doge, nel giugno 1348, Carlo Zeno è eletto fra il clero della chiesa di S. Marco in Venezia. Cf. *Commemoriali* del R. Arch. dei Frari in Venezia, *Regesti* del PREDELLI, vol. II, p. 160, n. 231.

cupatione permotum, propere annuisse. Excessione e navi facta, ad vicum Mergarium, dum nautae fieret satis, ab homine nummos Carolo visos, et ob id etiam se se illi itineris exhibuisse comitem. Inter ambulandum, occasione oblata, versum ad purgandum corpus Carolum, vulneribus innumeris confossum esse ab illo, exanimemque pene relictum. Quodque admirationi ingenti est, tertio num viveret adolescens, perfidum perlustrantem, semper mortuum iudicavisse. Carolum tandem recupe'rato spiritu, rediisse ad se, et cognitum ad oppidum Mestre ductum, curatumque. Siccarium diutius perquisitum, inter nemora in arbore semiusta delitentem, canum odore compertum, deque eo a paduano Principe meritum supplitium sumptum esse. Elanguit autem diutius, vi vulnerum affectus et extremo discrimini propior extitit. At ubi convaluit, ad iuris studia Paduam revectus, his aliquandiu incubuit. Profecissetque prope'modum, ni corrupti sodalium mores optimam indolem perturbassent. Ad ludum siquidem allectus, quum res nummaria defecisset, libris etiam' consumptis, in militiam est profectus. Quinquennio rei militari, omni fere Italia peragrata, operam dedit. Demum in patriam quum rediisset, non mediocri suorum animos voluptate affecit. Extinctum enim sui anxie verebantur. Parum Venetiis commoratus, in Graeciam navigans, se se ad Patrensem puero sibi a Pontifice datam praebendam contulit. Urbs illa per id temporis ecclesiasticae ditioni suberat. Qui igitur Praesul tunc praeerat, Caroli adventu et praesentia laetus, gratum habere, et in agendis plurimum eius opera uti caepit. Erat autem illi, adversum religionis nostrae hostes Turchos, bellum fere perpetuum, continuumque prope certamen. Dum itaque manus conserunt, dum assidue praeliantur, Carolus in primis egregiam navans operam, 'gravissimo et letali ictus vulnere concidit, parumque abfuit, ne extrema fata persolveret. Nam quum nocte gravitate morbi in sincopim incidisset, mortuum qui aderant opinati, condere sepulchro cogitavere. Neque aliud omnino quam lucem praestolabantur. Sed quum noctis gratia supersederetur, sensim resipiscere visus est. Ob eam aegritudinem Venetias venire est coactus, ubi medicorum et necessariarum rerum copia aptius liberari posse confideret. Dum in hunc modum, salutis confirmandae gratia, in patria moratur, Cyprius per ea tempora rex, cui Petrus nomen erat, ingentis, ut fama est, virtutis et praeclari animi, Venetias venit, inde ad Pontificem 'summum et omnes christianos principes, expeditionis adversum Christiani nominis hostes celebrandae gratia, profecturus. Ad hunc quum quamplurimi Veneti cives salutandum accederent, et Caroli nomen virtutemque ferrent ad sydera, nihil antiquius rex est arbitratus, quam ut apud se illum adscisceret. Profectus ergo una, Regi maxime omnium carus evasit. Rex vero, illius assidua maximis in rebus opera usus, vix minimo intervallo ociosum esse patiebatur. Optulit se quoque per ea tempora opportuna congruaque facultas, ut eum, qui tempestate illa imperialibus gubernaculis presidebat, adire exhibereque se se illi posset. Carolo illi nomen erat, a quo, quemadmodum antea memoravimus,' Caroli huius fuerat inditum nomen. Ad eum veniens benigne exceptus est, multaque spe ac pollicitatione ornatus. Gallia, Germania, Anglia, et magna terrarum orbis parte hisce itineribus peragratis [1], tandem in Graeciam, ad Patrensis ecclesiae munia, revectus est. Nec longe postea atrox in regione bellum exarsit [2]. Hostes erant Cyprii adiunctis Gallorum plurimis. Exercitum duce-

[1] Cf. C. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, in Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Gruber, Leipzig 1870, Siebenter Band, p. 7.

[2] Riportiamo tre documenti riferentisi alle aspirazioni e attività di Carlo Zeno in questi anni:

4 febbraio 1363. "Quia plures nostri cives petentes recommendari domino Pape et cardinalibus per literas et ambaxiatores nostros ad episcopatum ecclesie Mothonensis nunc vacantem, vadit pars quod omnes approbentur hic ad unum ad unum, et ille qui habuerit plures ballotas recommendetur ". Fra i concorrenti è "ser Karolus Geno quondam domini Petri ". Venezia, Arch. di Stato, *Sen. Misti*, R. 30, c. 131 *r*.

"D. Archiepiscopo Cretensi et cancellario d. Provisoris Cipri. Venerabilem virum dominum Karolum Geno canonicum Patracensem, quem cum litteris vestris credulilatis, ad nos misistis, gratanter recepimus, et ea que nobis sapientes ex parte vestra exponunt, inteleximus diligenter, cui nostram responsionem fecimus sicut benivolentie vestre oretenus explicabit. Datum penultimo januarii, 1363 " (stile ven.). Venezia, Arch. di Stato, *Liber secretorum Collegii*, MCCCLXIII-MCCCLXVI, c. 63 *v*.

Il 19 marzo 1365 fra i concorrenti per l'episco-

bant equitum ad sex milia, peditum maiori numero. Patrensis Antistes, ad hos motus perter-
ritus, copias et ipse cogere compellitur. Caeterum quum, omnibus annixus viribus, haud pau-
loplus quam septingentorum equitum expedivisset exercitum, longe inferior hostibus, 'haud c. 12 r
quaquam castramentari et congredi confidebat. Tueri tamen urbes provintiamque opus erat.
Itaque quas coegerat copiis Carolum praeficit [1], ut rem suo ductu, suisque' auspiciis gerat, con- Mur., 213
sultiora sequutus monet, ut pareant illi omnes iubet. Difficilis profecto erat res, et periculi
plurimi, arteque ac consilio magis gerenda, quam viribus. Offici hostibus posse sperari non
poterat. Satis erat si urbes copiaeque illesae servari quivisset. Hac in calamitate rerum, Ca-
rolus vigesimum et secundum agens annum [2], tunc primum exercitui militaribusque praefectus
copiis, bellum adoritur. Discurrere, depraedari, vastareque passim regionem hostes consue-
verant. Hoc initio prohibendum ratus, exploratis eorum consiliis, in insi'dias trahit, circum- A, c. 11 v
ventos palantesque fundit, plurimos eorum capit, praedam abducit. Noctu sepenumero castra
aggressus, magnum terrorem intulit. Sex continuis mensibus in hunc modum distinuit hostes,
agrum provintiam urbesque tutatus omnes, nec minimum militem, aut ex pueris ullum amisit.
Ad extremum itaque quum se nihil proficere hostes animadverterent, ad ineundam pacem
adducti sunt. Sancita pax Metone, eo enim patrensis Antistes eiusce rei gratia convenerat:
his conditionibus, ut hostes regione excederent, nihil 'deinceps detrimenti inferrent. Ipsis c. 12 v
nummorum vis aliqua persolveretur. Grata res et fere incredibilis visa satisque admodum,
recte iudicantibus, actum videbatur. Reliquum erat ut rei nummariae consuleretur. Hanc
quoque operam Antistes Carolo delegat. Clarentia erat urbs Achaiae provinciae princeps.
Ad hanc ut accedat Carolus, et pacem pacisque conditiones referat, et comparandae pecu-
niae invigilet iubet. Ut ergo venit remque aperuit, probare omnes, gratias agere, palmas in
caelum tendere, Carolumque summis ornare laudibus, satiari non poterant. Sed misera mor- Nota
talium conditio est, suos quoque virtus hostes patitur, nec quicquam tam recte patratum est,
quod non depravet invidia. Unus siquidem ea in urbe Simon erat, equestris ordinis, qui
damnare a Carolo initam pacem,' quive eam egissent, consuluissentque, proditores appellare A, c. 12 r
non veritus. Carolus initio lenire hominis animum blandisque demulcere suasionibus cona-
batur, utque ab hisce iniuriis temperaret orabat; neu quod consultissime gestum esset, pepe-
rissetque provintiae salutem, verbis retorqueret in cladem. Ad haec ille in Carolum versus,
quum asperiora retulisset, et ipsum, si paci adhibuisset consilium, proditorem esse adiecit.
Indignatus insigni et Antistitis sui et communi iniuria Carolus, atque, ut par erat, accensus,
mentiri illum, sique perseveraret singulari ' sese certamine tueri paratum inquit. Annuit c. 13 r
Simon, et locum etiam Neapolim urbem, cui per ea tempora Ioanna regina praeerat intulit.
Dicta etiam dies est, resque firmata, et fides invicem praestita, vadesque dati. Praesul adhuc
Metone erat, neque horum quicquam rescierat. Ast ubi paucos post dies Clarentiam venit,
et quae gesta erant accepit, haud secus, quam par erat, commotus, revocare datam duelli fidem
intentiore cura nitebatur. Praecibus primum, dehinc minis est actum. Caetere subinde artes
temptatae, et ad extrema quaeque demum perventum est. Verum nullo pacto flecti Caroli
animus poterat. Praestitam siquidem fidem violari nul'lius rei gratia patiebatur. Antistes ergo, Mur., 214
seu nomini suo metuens, ne sibi hoc dari vitio quiret, seu hoc consilio a pertinaci revocare
sententia Carolum arbitratus,' canonicalem illi praebendam abstulit. Ille tamen, non eo ma- A, c. 12 v

---

pato di Corone figura "Reverendus Carolus Geno "Canonicus Patracensis „. Arch. cit., *Sen. Misti*, R, 31, c. 55 *r*.

[1] Dell'attività di Carlo Zeno in questo periodo parlano largamente: William Miller, *The Latins in the Levant*, London, 1908, pp. 287-290; Hopf, *op. cit.*, p. 8 sgg.; Ern. Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Erzbisthums Patras*, Leipzig, 1903, p. 39 sgg. ove narra come nel 1366 Maria da Bourbon con suo figlio attaccassero la fortezza di Patrasso; come il giovane Carlo Zeno dirigesse la difesa, resistendo per sei settimane agli assalti nemici, respingendo per di più gli armati di Maria sino al castello di Navarino. In Gregorovius, *Storia della città di Atene*, Traduzione greca di S. Lampros, tomo III, Atene 1906, p. 108 sg. leggi la lettera di Angelo arciv. di Patrasso al magnifico signor A. de' Acciaioli gran siniscalco del regno di Sicilia.

[2] Leonardo Giustiniani nel discorso funebre (fol. 198 *v*) gli attribuisce 24 anni.

gnopere permotus, pluribus quoque eiuscemodi sacerdotiis, quae sparsim per Graeciam possidebat, sponte se propria abdicavit. Caeterum celsum animum fortuna non deserit. Erat siquidem Clarentiae nobilis quaedam atque admodum locuplex mulier: haec, ut quae a Carolo gesta erant cognovit, celsitudinem spiritus admirata, ad illius coniugium animum intulit. Itaque Carolus, soluto iam ecclesiastico iugo, facta matrimonii potestate, nuptias pariter haud magna' [c. 13v] difficultate contraxit[1]. Iam proxima aderat prestitae fidei dies, ex mediisque fere nuptiis abeundum erat, vixque quartam nova cum uxore peregerat noctem; plus ergo fidei gloriaeque, quam uxorio tribuens muneri, arrepto itinere Neapolim pergit. Fremebant forte per id tempus in Neapolitano regno bella, ubique milites, et arma resonabant. Itinerum aditus malefidi, septi interclusique. Difficultate ac discrimine rerum, omnia miscebantur. Hae graves causae languidius, quam ferret animus, non sine moerore, incedere Carolum compellebant. Tandem, difficultatibus temporum locorumque promptitudine spiritus superatis, ad medium praestitutae diei Neapoli Carolus apparuit. Primumque omnium Reginam adire operaepraetium arbitratus, adversa incomoda, quis perturbatus erat, protulit in medium: patefecitque' [A, c. 13r] rem omnem, ut fuerat initio gesta, quove pacto in eam singularis certaminis controversiam incidissent. Placuit Reginae primum omnium de iure partium discuti. Accito itaque Simone, sex illi auditores adhiberi, et causae cognitores iussit, quorum tres praesules, equestris vero ordinis tres quoque fuere. Ut vero uterque quae voluerant docuerunt, iudicesque pertrite omnia et librate cognovere, Simonem perperam iniusteque Carolum ' [c. 14r] proditionis insimulasse iudicaverunt; atque propterea ut impensas omnes actas eius rei gratia resarciret, decrevere. Et quoniam de iure constabat, ut duello decerneretur, Regina non censuit. Victor ergo domum, ad novam coniugem revectus, provinciae a regionis Principe prefectus est. Cuius tam et si assiduam curam gereret, Antistitis tamen Patrensis, et amicorum causis, ubi res exigebat, opportune non deerat, manu semper atque consilio promptus. Dum haec esset fortuna rerum, fatalem coniux obiit diem. Cuius interitum, dupplicatam quippe inde calamitatem passus, graviter, ut aequum erat, tulit. Uxore enim extincta, dote quoque fraudatus est, quae ex feudis ad Achaiae principem pertinentibus constabat. Hoc itaque solatio destitutus, in patriam ad propriosque lares reverti constituit. Ut ergo Venetiis fuit, ad secundas nuptias intendens animum, Iustiniana familia nobilem admodum uxorem [A, c. 13v] caepit[2]. Verum quum in maritima urbe mercatoriam plurimum' esse usui, civitatisque ipsius nervos animadverteret, ad eam quoque se se accommodandum ratus, digressus Venetiis, [Mur., 215] septennio eius gratia abfuit. Partim apud Thanaim oppidum,' quod Thanai fluvio [c. 14v] imminet, partim in Constantinopolitana urbe trahens moram[3]. Circiter ea tempora' Con-

18. utrique

[1] Dal testamento di Carlo Zeno in data 6 apr. 1374 (Arch. di Stato, Venezia, *Cedole chiuse*, busta 590) si apprende che questa prima moglie aveva nome Margherita.

[2] Nell'Arch. di Stato a Venezia (*Cedole chiuse*, busta 590) si conserva il testamento di Cristina Zen Giustinian moglie di Carlo Zeno "sanctorum Apostolorum„ in data 8 apr. 1372, ove sono designati "commessari miser Piero Zustignan mio pare, madona Chataruzza mia mare e Carlo Zen mio marido„. Nelle disposizioni, oltre che il padre, la madre e il marito, sono ricordati il figlio Piero e un nascituro.

[3] Il 22 marzo 1371 in vista della caducità della vita "e spezialmente andando a questo viagio de la Tana e voiando ocorer al perigolo podesse avegnir„ Carlo Zeno stende il suo primo testamento, che si conserva autografo nell'Arch. di Stato a Venezia (*Cedole chiuse*, busta 590). Vi sono costituiti commissari "mio suoxero miser Piero Gustigan, mio cosin ser Donado Gem che fo de miser Marco, mio cosin ser Remisio Soranzo quondam miser Francescho e mia moier Cristina — ancor agiongo che sia quinto comessario insembre con li sopraditi Lorenzo Gradenigo quondam miser Marco mio compagno„. Nelle disposizioni ricorda Margherita da Chiarenza sua prima moglie, la attuale moglie Cristina Giustinian, il figlio Pietro, sua sorella Marchesina "monega de la Celestria„, Marco Ziliol suo compagno, un nascituro, la schiava "Ana francesca„ e la sorella "Chataruza„. Tre anni più tardi (6 apr. 1374) scriveva un secondo testamento che si conserva con il primo. "Ego Karolus Geno — de confinio s. Sophye„ faccio testamento "propria manu scriptum„. Questa volta costituisce suoi commissari "Petrum Justiniano socerum meum, Donatum Geno q. d. Marci, Marchum Geno natum d. Andree, Remixium Superancio q. d. Fran-

stantinopoli novae rerum turbationes erant exortae. Andronicus Caroiani Constantinopolitani principis filius, ope Genuensium fretus, patrem imperio truserat [1], rerumque ipse potitus, patrem fratresque interceptos, carceri vinculisque adegerat. Ita mortalium animos caecus regnandi furor vexat. Non mediocri vero Carolus Caroiani genitori benivolentia devinctus erat, quam eius diuturna ea in urbe mora, mutuaque beneficia conciliaverant. Arci [2] qua is servabatur, praefectus quidam militum praeerat, a filio paterni corporis custos datus. Illius vero uxor Principis ipsius consuetudinem prius habuerat. Is itaque de liberatione et imperio anxius, mulierculae fide uti posse ratus, ad Carolum raptim exarat litteras, utque sibi adiumento sit, et ex nati servitute liberatum, in imperium restituat, rogat. Litteras mulierculae sibi quondam, ut diximus, concubinae, Carolo deferendas tradit. Et quanquam periculosa omnino res erat, non aspernatus tamen amici praeces, Carolus audax facinus adoritur. Primum omnium milites, quam cautius possit, complures mercede' conducit. Fidem accipit, quae iusserit parituros. Ut ad octingentos sibi conciliatos videt, muliere internuncia, Principi rem aperit. Paratos milites, omnia composita; nihil reliquum esse, nisi ut egressus discurrere per urbem queat. 'Eam recuperandi imperii salubrem rationem fore. Caeterum quonam pacto exire ille arcem posset diu cogitantibus, haudquaquam satis constare poterat, diligenti custodia undique accessibus observatis. Fenestra in cubiculo unica erat, ad mare spectans. Ea tantum exitus afferebat spem. Carolus ergo, quum quae facere Principem oporteret, primum litteris commonuisset, composita noctu ad arcem scafa defertur, funeque ex conventione demissa tractus ascendit. Perque fenestram cubiculum ingressus, Principem alloquitur. Ut eo ille pacto descendat, commonefacit. Tunc is, manantibus lachrimis, fari exorsus: Ingentes me, inquit, sentio tibi gratias debere, quod recte amicus, inter paucos sis. Quos mea causa labores, quae pericula subeas, video. Potiri me voto meo surreptumque recuperare imperium opera tua posse satis agnosco. Cuius quanquam inexhausta cupidine ardeam, paterna tamen in filios pietas afficit animum, minusque me compotem mentis reddit. Duo liberi mei in vinculis sunt. Scelesti huius, qui me patrem imperio, fratres carceri inclusos, libertate et ditione' nudavit, atrocitatem animi et naturae immanitatem novi. Vereor ne, ut primum me carcere solutum iurique meo redditum scierit, fraterno sanguine crudeles polluat manus, et meos ausus fratricidio' vindicet. Ita dulcissimos natos, pater perditum eam. Orbitatemque meam, cum brevi paucorum annorum imperio permutabo, videborque ipse parricida magis, qui dulcissima pignora victimam fratri obiecerim. Hac formidine torqueor, interque spem et metum, anceps subsisto. Ad haec Carolus: flendi ac consultandi minime id tempus esse respondit. Videre enim illum, quam grave, eius gratia, discrimen obierit. Confirmato ad rem gerendam animo fore opus. Deliberare secum maturius potuisse. Itaque si de'scendere libeat, se se illi semper praesto futurum. Sin vero secus, summis orare praecibus ne imposterum, secum hisce de rebus agat. Fluctuabundum igitur principem linquens, quum se domum recepisset, aliquandiu res quievere. Haud procul postea, pristina hominem cupido incessit. Rursum per litteras Carolum obsecrat, ut illi adiumento sit. Inter caetera, testamentum se condidisse, et Tenedon insulam Venetae rei publicae testamento legasse scribit, atque, ut fides adhibeatur, testamentum recte scriptum Ca-

Nota

A, c 14 r

c. 15 r

Imperator Constantinopolitanus ad Carolum

A, c. 14 v

c. 15 v

Mur., 216

" cischi, Cristinam Geno uxorem meam „ Nel caso di morte in Venezia " volo corpus meum sepelirj in ec- " clesia ss. Iohannis et Pauli in archa domus mee „. Anche questa volta è ricordata per prima la defunta, sua moglie Margherita; seguono: Napoleone *de Puntarolis* da Forlì o i suoi eredi; gli eredi di Andriolo Fede da Milano; Uguccione o i suoi eredi, dimorante a Vienna in Austria; il defunto Nicola Inscilato (?); la defunta Perona *de Alemannjs*. " Item volo quod " mittantur duo pauperes expensis meis, unus ad s. Ja- " cobum de Galizia alterum ad Romam in recompen- " sacione votorum preditorum que teneor facere „. Termina con disposizioni per il nascituro e per Marco Ziliolo e la sorella Marchesina.

[1] Cf. *Liber Iurium Reip. Genuensis*, Augustae Taurinorum 1857, T. II, col. 819 e sgg.

[2] Cf. Giuseppe Cammelli, *Démétrius Cydonès correspondence*, Paris 1930, in Collection Byzantine, lettere n. 25, p. 60 e n. 28 pp. 71-74 ove descrive il rigore della prigione e le difficoltà pressochè insuperabili della fuga. Cf. anche G. B. Hertzberg, *Storia dei Bizantini e dell'Impero Ottomano*, Milano 1894, p. 630.

rolo prospiciendum transmittit. Rescripserat Carolus, et litterulas muliercula, calceis conditas, deferebat. Dum' cubiculi limen ingreditur, casu litterae cecidere, atque evestigio compertae, et' ad Andronici coniugem delatae, is enim in Asiam ad Turchorum principem profectus erat, perturbatione atque tumultu omnia miscuerunt. Quum quisnam fuisset ingressus summo studio perquireretur, ut tribuni militum uxorem dumtaxat introisse compertum est, capta illa confestim, et quaestionibus tradita, tormentorum pavore, rem pandit. Carolum nominat, et quae ad eam diem sequuta erant, ordine patefacit. Tunc ira, furore, minisque in Carolum exardere omnes, proditorem Andronici appellitare, atrocique nece praedicare dignum. Venetae rei publicae nomine Constantinopolim praefectus mitti solebat. Venetorum illi tueri fortunas corporaque, iusque his dicere, cura erat. Deferuntur ad illum adversum Carolum frequentes querelae, ut supplicium de illo summat, admonetur. Poenas Carolus luiturus, passim perquiritur. Erat quidem res extremi discriminis, neque commorari, neque abire tuto poterat, et compertus haud dubie capitis supplicium formidabat. Fidei aliquantum conductus praestabat miles, cuius ope fretus, interdiu, noctuque latitans, per anfractus et latebras errabundus, ad venetarum usque triremium accessum, magno cum labore atque periculo, perseveravit. Advenientibus autem venetis triremibus, quae' quot annis attingere' Constantinopolitanam urbem solebant, tandem saluti suae consuluit. Quum Tenedon applicuissent, classis praefectus, veritus ne insula oppidumque in Genuensium deveniret manus, fortunam temptandam ratus, si quo pacto venetae subigere ditioni posset, armis et viribus rem aggreditur. Praeerat arci graecus quidam, eamque pulsi Imperatoris nomine conservabat. Telorum illi, sagittarumque, et omnis munitionum generis copia erat. Neque quicquam verebatur minus, quam per vim expugnari oppidum posse. Carolus, re animadversa, quod armis non poterat, arte atque ingenio efficere adoritur, praefectumque ad colloquium evocatum, quae sit Imperatoris sententia docet. Testamentum vidisse se, testimonium facit; hortatur ut sequutus ille principis mentem, arcem Venetis tradat. Profuere artes, et quod arma non potuerant, verba impetraverunt. Praefectus enim, his Caroli vocibus delinitus, liberam Veneto arcis potestatem permisit. Eo pacto, Thenedos Caroli opera, Venetorum in ditionem pervenit [1]. Itaque imposito praesidio, et veneto senatore praefecto, inde solvens, Venetias tandem accessit. Senatus' ubi haec accepit, quanquam varii essent animi, et plerisque minus probari factum videretur, tamen ne quid detrimenti a Genuensibus et Andronico' Thenedos pateretur, providendum censuit. Eam ad rem,' classe .xv. triremium expedita, Petrus Mozenigius imperator illi delectus est. Nec longe post duas quoque addere triremes, paratae classi, consultius iudicatum. Carolus uni ex his frequentibus votis praefectus est, alteri Michael Stenus, qui principatum postea Venetiis tenuit [2]. Acceptis Senatus mandatis, Venetiis profecti, quum quae iniuncta erant, impigre persolvissent, ad Thenedon delati, classem ibi reliquam offenderunt. Cui se ut iussi erant iungentes, Imperatoris imperio paruere. Genuenses, ut quae apud Thenedon gesta erant, et digressam Venetiis classem cognovere, magnam et ipsi classem decreverant expedire. Id Venetiis ubi exploratum est, novas insuper triremes ad reliquas adiecere. Novumque imperatorem, Victorem Pisaneum, designaverunt, iusseruntque illum cum omnibus copiis Constantinopolim pergere. Duae supra .xx. iam triremes erant redactae. Cum hac classe Constantinopolim profecti, cogitaverunt urbi copias admovere. Et quum in continentem exire auderet nemo, Carolus primus atque omnium fere solus, scalas in continentem dimittens, cum suis copiis egressus est. Paucique

16. *Dopo* quae *aggiunge*: singulis — 24. Imperatori

[1] Sulla cessione di Tenedo cf. VITTORIO LAZZARINI, *Dispacci di Pietro Cornaro* ambasciatore a Milano durante la guerra di Chioggia, in Monumenti Storici, pubblicati dalla R. Dep. Ven. di St. Patria, Serie I, Documenti, vol. XX, Venezia 1939 (XVII), p. IX.

[2] Carlo Zeno e Michele Steno il 2 mag. 1377 hanno intimazione di trovarsi sulle galee il martedì seguente, per partire il giorno dopo (Arch. di Stato, Venezia, *Sen. Misti*, R. 36, c. 7 *r*); l'8 mag. hanno ordine di tenersi pronti, così da poter partire la domenica seguente (*ivi*, c. 7 *v*).

postea per ipsius triremem in terram desiliere. Nihil tamen tunc memorabile gestum est, praeter quam quod navem quandam venetam, quae paulo ante in loco a Grecis 'retenta c. 17 v erat, recuperavere [1]. Quum se in urbe mo'veret nemo, Thenedon redeuntes, acto consilio, A, c. 16 v tres ibi triremes praesidio dimittere decreverunt. Carolus qui illis praeesset electus est, eique tutandae insulae, arcis, triremiumque cura data [2]. Pestilentia forte ad eos dies insulam illam invaserat, et huiusmodi morbo plurimi absumebantur. Ea causa effectum est, ut tres fere menses ab hostili incursu quietos agerent. At ubi morbi vis lentescere visa est, confestim Andronicus et Genuenses, magnis coactis navalibus copiis, triremes enim duas supra .xx. armaverant, Thenedon occupare adoriuntur. Carolus trecentos dumtaxat milites habebat; sagittarios nonnullos [3]. Hostes itaque et multitudine suorum freti, et Venetorum conspicati paucitatem, quod classem venetam discessisse cognoverant, scalis admotis, exire, atque in terram copias militares, et navales turbas adducere constituerant. Carolus, tametsi multitudine longe impar hostibus, egressui tamen illorum, pro virili conabatur obsistere. Sed tanta erat maris tranquillitas, ut quanquam iam plane inchoaret hyemps, quippe per Novembrem mensem ea gerebantur, media tamen et quieta aestas videretur. Ita quum per omnem insulam liber omnino aditus foret, neque prohiberi ullo pacto posset, egressi hostes, acie instructa, ad' expugnandum oppidum accedunt. Carolus in suburbiis erat, arci Antonius c. 18 r Venerius praeerat, et rei exitum praestolabatur. Promptus ad omnes casus,' et ubi exegisset A, c. 17 r res, laturus opem. Certatum est aliquandiu. Sed quum nox iam ingrueret, hostes ad triremes se receperunt. Postera die egressi rursum hostes, apparatius acies ordinesque struxere. Ita' compositi, non iam ab ea qua prius, sed ab altera parte arcis, quae ad subur- Mur., 218 bana versa est, certamen aggrediuntur. Quos ut ab ea regione venientes aspexit Carolus, per aedes plerasque vacuas et semiruptas, quae in suburbanis erant, milites disponit. Clandestinos et quietos esse monet, et quid deinceps agere eos velit, edocet. De hinc in advenientes hostes a fronte impetum facit. Tum ii, qui isidiis locati erant, a tergo imminentes, intercludunt hostes. Praelium atrox committunt; cominus eminusque feriunt Veneti. Hostes passim sternuntur. Tandem victoria Venetis cessit. Hostium plurimi cecidere. Ea tamen pugna minime incruenta Carolo fuit. Quippe sagitta in eius infixa crure, pernitiosum intulit vulnus. Tertia iam dies aderat, et hostes magis irritati pristinae diei dedecore detrimentoque, maiori conatu ferocius in praelium prodeunt. Caeterum Carolus, et qui arci praeerant, frequentes bellicas machinas' per turres erexerant. Quarum ictibus affectus hostis, c. 18 v quum propinquius arci perseverare diu non posset, retrocedere coactus est. Praelium tamen aliquandiu protractum. Eo quum in praelio Carolus, quanquam superioris pugnae vulnere claudicans,' consilio manuque rem gereret, solus fere suorum omnium pertulit cladem: bis A, c. 17 v siquidem saucius, dupplicatos et quidem insignes ictus tulit. Primum manus, hinc genu acrius laesa; sed posterum periculosius fuit, quod sincopin et spasmum inferret. Letaleque profecto fuerat vulnus, ni Galograecus medicus quidam, novo et insolito medele genere, sinistro, quod intactum fuerat, exusto genu, attulisset salutem. His tamen incommodis perculsi hostes, haudquaquam in posterum inire praelium ausi, Thenedo solventes, Constantinopolim rediere. Ita insula oppidumque Venetis integra sunt asservata [4]. Hyeme ingravescente quum nihil

---

[1] Per i danni recati dai Veneziani a Costantinopoli cf. Vittorio Lazzarini, *Due documenti della guerra di Chioggia*, estratto dal Nuovo Arch. Ven., T. XII, P. 1, Venezia 1896, p. 4.

[2] "Recessimus de Tenedo (2 ag. 1377), ibidem re-"linquentes nobiles viros ser Karolum Zeno cum eius "galea et ser Marcum Valerio cum galea quondam "Georgia cum hominibus III^c ". V. Lazzarini, *Due documenti*, cit., p. 4.

[3] Per l'opera di Carlo Zeno nella difesa di Tenedo cf. Danielis Chinatii Tarvisini, *Belli apud Fossam Clodiam et alibi inter Venetos et Genuenses gesti descriptio*, in *RR. II. SS.*, T. XV, col. 712; *Chronicon Patavinum*, auctore Andrea de Gataris, in *RR. II. SS.*, T. XVII, coll. 230 sgg.; Caroldo, *Cronaca Veneta*, ms. nel Museo Civico di Padova, T. I, c. m, 107, cc. 372 sgg.

[4] Nell'Arch. di Stato, Venezia, *Cancelleria Inferiore*, busta 6, n. 5, si legge il sg. atto: "1377, ind. xv "dicem. 2. Thenedi ante portam castri maurichori ubi "jus redditur — sub regimine egregii et potentis viri "Anthonii Venerio pro prefato ducali dominio hon. "balii et capitanei castri et insule Thenedi. Cum hoc

iam arduum agendum immineret, Carolus et qui cum eo erant, Venetias rediere. Vix in patriam venerat Carolus, quum frequenti Senatu, omnibusque fere suffragiis, ad Calcidem vetusti nominis urbem, iuxta Euripum in Euboea insula sitam, quam nunc Nigropontum appellant, praetor est designatus [1]. Magistratum itaque inire parantem, novae supervenientes c. 19 r patriae difficultates, ad alias illum actiones divertere compulerunt. 'Bellum siquidem genuense, quod ad eam diem clam coaluerat, tunc palam prodire, exardereque publice caeperat. Genuenses enim antiquissimi Venetorum hostes, tunc in extremam veneti nominis, ut videbatur, A, c. 15 r pernitiem incensi, plerosque sibi Italos atque Germanos' principes, foedere icto devinxerant. Nam qui tunc Pannoniis, quos Ungaros vocant, rex praeerat Lodovicus, et Marquardus Aquileiensis Antistes, et qui ea tempestate Patavium tenebat imperio Franciscus Cararius, et alii complures, adversum Venetos coniurarant. Iamque Ungarorum magnae copiae in Italiam venerant, regionesque, atque oppida, quae Venetorum in fide erant, crebris incursionibus perturbabant, ac subigere conabantur. Senatus quum mari adversum Genuenses armasset classem, ad hos quoque terrestres tumultus, quantum pro tempore opportunum Mur. 21 v videbatur, providendum ratus, equites peditesque, haud magno tamen numero, com'paraverat. Caeterum nihil quaerebatur magis, quam qui idonee coactis praeesse copiis posset. Maritimis enim innutriti Veneti, haudquaquam terra militare didicerant. In hac difficultate, ad Carolum omnium conversis animis, relicta praetura, copiis praeesse, terraque rem adversus Pannonios gerere iubetur. Profectus ergo in Tervisinis finibus comperit hostes [2]. Magno numero erant c. 19 v et plura ad eam diem' detrimenta intulerant, barbaricoque more vastabant omnia. Carolus arte magis ac consilio, quam viribus pellere hostes adortus, saepe noctu atque interdiu, incautos et improvisos aggreditur: multos eorum intercipit, plurimos etiam occidit, impetu A, c. 15 v dehinc facto, plerumque profligat.' Ita turbatos terret, consternatos, quietos esse, et in castris sistere compellit. His artibus fretus, adeo perdomuit hostes, ut vix vigessimo persoluto die postquam illuc advenerant, excederent regione, haud dispares fugientibus. Oppida dehinc non nulla, quae ad eos, priusquam irrupissent, defecerant, expugnare adortus, Sacilium, Sublizetumque, et pleraque alia vi caepit. In fidefragos meritis suppliciis animadvertit. Ipse

---

18. *Invece di* animis: studiis

"sit quod providus et discretus vir Marcilianus de "Thomado, comissarius institutus et ordinatus quondam Bartolamei de Cordis de Venetiis defunctí in "Tenedo, comparuerit coram prefato domino Anthonio bailo et capitaneo ad jus reddendum sedente, et "exibuerit et presentaverit coram ipso quandam scripturam in qua dictus quondam Bartholameus, corpore "infirmitate detentus — suam ultimam voluntatem "scribi fecerit et notari — per Bertucium Colderiam "scribanum galee Geno coram tunc testibus fidedignis "patenter et publice petens instanter a dicto balio et "capitaneo predictum scriptum auctoritate sui officii "in publica forma testamenti reduci ac extrahi et autenticari et roborari per cancellarium publicum curie. — Et propter hoc dictus Balius et capitaneus dictam scripturam per me Michaelem notarium infrascriptum scribi et registrari fecerit in prothocolis sue "curie — al nome di Christo amen. 1377, dì 8 de avosto, in Tenedo. Io Bertolameo da le corde — lasso "mio commissario qua in Tenedo Marçiliano Thomado; che le mie cosse che io ò in galea çoe arme e "panni el dito debia vender e pagar quello vol miser "Karlo Gen — Voyo e ordeno ch'el sia dado a Bertuzi Choldiera capuço uno negro e pero J. de colçe "brune. Voyo e ordeno che lo sia dado Marçiliam Thomado gaban uno blancho e capuço J. nigro e pero "J. de colçe brune. Voyo e ordeno mie commissari in "Veniexia mia mare e mia suore Dolçe.

"Io Bertucio Choldera scrivan de la galea sovracomito miser Kar Zen fu prexente e pregado de scriver lo dito testamento.

"Ego Michael de Albertis publicus apostolica et "imperiali auctoritate notarius de notarius et scriba "Thenedi de mandato domini Balii et capitanei Thenedi complevi et roboravi".

[1] "MCCCLXXVIII, 13 aprilis. Capta. Quod concedatur nobili viro ser Karulo Geno ituro baiulo et "capitaneo Nigropontis, quod possit de partibus Apulee conducere Nigropontum equos quatuor quos teneatur extrahere de Venecijs". Arch. di Stato, Venezia, *Sen. Misti*, R. 36, c. 56 *r*.

In data 20 apr. sg. si aggiunge "quod possit ducere secum pro socio in dicto regimine nobilem virum Zaninum Michael". *Ivi*, c. 55 *v*.

[2] Il 24 giu. 1378 Carlo Zeno è al campo come provveditore. Cf. GIAMBATTISTA VERCI, *Storia della Marca Trivigiana e Veronese*, Venezia 1790, T. XV, p. 60.

"Vir nobilis Johannes Galetus de Straxio (?) de "Tarvisio — fuit in Conegiano contra Furlanos cum d. "Karulo Geno capitaneo". Venezia, Arch. di Stato, *Grazie*, T. 18 (1300-1400) c. 111 *v*. La stessa notizia ripetuta *ivi*, c. 124 *r*.

tamen, quod illi fere solebat accidere, in manu vulnus est perpessus eo in bello, ne omnino illi victoria cederet incruenta. Ob eas res recte ac prospere gestas,' maior illi decretus Mur., 220 paratusque a Senatu exercitus erat. Sed quum sedati aliquantisper terrestres tumultus et maritimi motus in dies vehementius viderentur augeri, Genuensibus navales copias ingentes expedientibus, ad curam rei maritimae Senatus ardentius incumbere coactus est. Classi venetae Victor Pisaneus, nobili nostrae urbis familia, clari nominis vir, praeerat. Itaque, quo consultius in tanto discrimine' res gereretur, ut apud illum continue duo praestantes c. 10 r viri pari potestate consisterent, est decretum. Id muneris Carolo potissimum demandatur [1]. Revocatus ergo ex terrestri militia, rursumque navali ascriptus, quum ad classem, ut iussus erat, e vestigio properasset, communi consilio bellum adversum Genuenses gerere coeperat. Genuenses per ea tempora in' Sicilia mercaturae plurimam dare operam consueverant, eam- A, c. 19 r que ob rem, per Siculum fretum, multa eorum navigia vagabantur. Quare quum plurimum detrimenti per eum modum inferri posse Genuensium rebus Senatus intelligeret, operepretium censuit, venetam classem ad ea quoque loca transmittere. Carolus, qui ei classi praeesset, in Senatu delectus. Octo illi triremes decretae sunt [2]. Cum his Siculum fretum discursare, et quam maxima possit hostibus detrimenta inferre iussus.'

---

[1] Vittorio Lazzarini, *La battaglia di Pola e il processo di Vittor Pisani*, Venezia 1913, estratto dal Nuovo Arch. Ven., Nuova Serie, vol. XXV, p. 4 sg. pubblica il doc. in data 23 genn. 1379, con cui si dichiara valida l'elezione di Carlo Zeno a "provisor" di Vittor Pisani.

[2] La cronaca Zancaruola, Milano, Bibl. Braid., *Cronaca Veneta*, T. II (*Zancaruolo G.*) A. G. X, 16, a c. 381 *r* parla di 6 galee; il Chinazzo cit., col. 746, di 5. Nelle colonne seguenti il medesimo descrive particolareggiatamente l'itinerario e le gesta di Carlo Zeno in questa spedizione "scritte per uno scrivano di galera "di giorno in giorno, secondo che succedevano, con "somma diligenza e fede".

VITAE MORVM RERVMQVE GESTARVM CAROLI ZENI VENETI AD PIVM .II. PONTIFICEM MAXIMVM IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS

Mur., 221

LIBER SECVNDVS'

DECRETO Senatus tunc primum classis imperator designatus, quum triremes maxime omnium ad celeritatem expedivisset, per Illyricos fines, continua navigatione, in Apuliam venit. *c. 20 v* Genuenses apud Iaderam Coloniam, Illyrici ac Lyburniae urbem, quae suo tunc parebat imperio, classem habebant: triremes supra .xxx. erant. Formidabile videbatur et extremo discrimini proximum, octo dumtaxat ducentem triremes, per hostium tam ingentem numerum' transmeare. *A, c. 19 v* Verum Carolus, alto se se committens pelago, et continentem quoad eius fieri poterat devitans, per medios ferme hostes praeterlapsus evasit. Primumque apud Tranensem Apuliae urbem constitit. Tranenses Genuensium partibus favebant, Venetos odio prosequebantur. Carolus quidem huius Tranensium animi haud ignarus erat. Quare per eum modum explorari posse hostium consilia ratus, suis ne quisquam in terram prodeat, ne ve colloquatur iussis, solus ipse ante alios prodire, et continenti adherere parat. Iam autem ab initio Genuensium signa, ad fallendos hostes, si quando rei benegerendae occasio oblata foret, comparaverat. *c. 21 r* Plus' enim plerumque artes, quam vires in bello profuere, nullumque fraudis genus hostes crimen putant. *Nota* Adeo etiam naturae iura bellum in contrarium mutat. Ea ergo tunc, ammotis venetis, extolli iubet, et omnia more genuensi agi ac simulari. Procedenti, scalasque iniicere paranti, publicus e vestigio nuncius occurrit: is, a magistratu urbis submissus, olivae ramum manu gestabat. Ut ergo in conspectum venit, ad Carolum versus, qui nam sint, quove tendant, rogat. Carolus, genuensem linguam moresque doctus, silentium agentibus caeteris, solus hominem alloquitur: Genuensium classem esse confirmat; Venetos maledictis insequitur; Genuenses ad sydera tollit; hoc pacto nun quid' novi habeant, et quid noverint percunctatur. *A, c. 20 r* Laetus his auditis nuncius, quum eos benevenire hylari vultu respondisset: sex Genuensium triremes pridie praetervectas inde docet: quae Brundusium primo accessurae, inde ad reliquam classem, quam in Illyricis finibus versari existimant, navigaturae sint. Nil amplius sibi cognitum esse. Haec quum intellexisset, Carolus in optimam spem erectus, si celeriter triremes insequeretur, his potiri posse, iam digredi, atque insequi cogitabat. At nuncius distinere verbis, et triremem ascendere conabatur. Carolus contra, ne doli patefierent, oportere se triremes, quae praeterierant, sequi, aliasque atque' alias excusationes captare, *c. 21 v* raptimque vela, remos, nautas quam celeriter expediri iubet. Quare quum omnino abeundi avidum nuncius Carolum cerneret, olivae ramum, quem manu gerebat, offerens Carolo: Ab ecclesia, inquit, nunc redeo, in ea christiano more hunc olivae ramum accepi, Palmarum enim per eam diem religio erat, eum tibi victoriae signum ac nuncium tribuo. Nihil profecto gratius evenire Carolo potuit, idque omen adeo in religio'nem vertit, ut sibi ab *Mur., 222* immortali Deo pene certam portendi victoriam satis confideret. Ita, plenus optimae spei,

celeri quo maxime poterat cursu, triremes hostium insequutus, postera die Brundusium venit. *A. c. 20 v* Hostes vero iam excessisse et ad reliquam coniunctos' classem comperit. Itaque ad destinatam provinciam intendens animum, ad Sasonis insulam primum, ex ea in Siciliam navigavit, quam tertio, ex quo inde solverat die, assiduis navigationibus attigit. Ad Messanam primum delatus, quum quid hostium per insulam esset cognovisset, circuire illam adortus, vix quadraginta diebus celerrimo bis integram cursu circumdedit. Navigia vero septem supra viginti vi caepit. Erant illa quidem fere omnia Genuensium, nonnulla tamen, non eorum sane, sed quae Genuam triticum et alias res necessarias comportabant. Ignem his *c. 22 r* quae Genuensium' erant iniecit: homines captivos classi imposuit. Reliquis, ne plus bellorum patriae concitaret, haud quicquam amplius detrimenti afferendum putavit. Nihil amplius quod Genuensium ditionis esset per eam insulam relictum erat; et iam sua classis rebus victui necessariis indigebat. Itaque cum eius gratia, tum etiam ut certior eorum quae interim erant secuta, reddi posset, Neapolim navigavit. Neapolitani regni per id tempus regina Ioanna tenebat imperium. Cum illa Senatus venetus foedus inire cupiebat; idque diutius Danielis Cornarii senatoris veneti opera agitatum fuerat. Is enim veneto more Neapoli, veneto nomine, consulari magistratui praesidebat. Praefixerat iam Regina percutiendi foe- *A. c. 21 r* deris diem, grataque admodum et salubris futura erat eo bello' Venetae rei publicae res, Venetosque omnes non mediocri voluptate complebat. Huic tam salubri patriae spectaculo, Carolus, quum adesse decrevisset, ad Prochitam insulam, quae .XVI. passuum milibus Neapoli abest, cum classe divertit. Caeterum ad eos dies Veneta res publica execrabile vulnus acceperat. Saeva et enim atque atroci pugna, Venetos inter Genuensesque patrata, classem venetam, cui Victor Pisaneus imperator praeerat, Genuensium classis apud Polam Hystriae *c. 22 v* urbem, aspero et crudeli bello devicerat, ac ad internitionem' usque deleverat. Ex qua, venetis triremibus ferme omnibus in hostium potestatem redactis, Genuensium imperator Lucianus in pugna conciderat. Id vulnus necdum patriae inflictum agnoverat Carolus. Regina vero eiusce calamitatis iam litteris edocta, commutaverat sententiam, a foedereque *Nota* ineundo desistere consilium caeperat. Inter mortales quippe saepe adversitas rerum solidum amorem comprobat; et malo hominum vitio, quod prospero afflatu favoris est, id omne adverso linquitur, facileque amicitias cum fortuna mutamus. Expectanti itaque frustra ad praefixam diem Carolo, delatae ad eum tandem litterae sunt, quibus foedus iniri non posse *Mur. 223* excusabatur. Quare, astu non mediocri usus, ex ipsis reginae nunciis, quod venetae' classi acciderat incommodum, extorsit. Eam quum intelligeret infecti foederis causam fore, non *A. c. 21 v* ibi amplius praestolandum, sed patriae afflictae calamitatibus succurrendum' constituit. Solus enim iam Venetorum imperator solam integram ductabat classem. Eam vero minime pro temporis necessitate praevalidam. Nam et si supplementi Senatus rationem habuerat, missis antea triremibus tribus, et aliis Taragonensium totidem mercede conductis, quas omnes coniungi Carolo decreverat, tamen necdum quae ex Venetiis solverant apparebant, et Tara- *c. 23 r* gonenses, quum antea dedissent fidem, cognita nova clade,' et ipsi consilium permutaverant, retentisque, quos veneti Senatus acceperant nomine, aureis milibus septem et quingentis, *Nota* irritam fecerant fidem. Et quanquam pluribus praecibus monitisque apud illos Carolus institisset, in alios tamen se usus transtulerant. Siquidem hoc pacto fortuna suos, utramque in partem, eventus edere cumulatos solet. Quum diutius itaque secum agitaret ac volveret animo, quid facto potissimum, in tanta patriae clade, opere pretium foret, tandem imitari Affricani Superioris artem atque animum duxit; ut quemadmodum Hannibale in Italia, et sub ipsis romanis foribus urbem premente, ille contra exercitum adversus Carthaginem, sic Genuensibus in oras venetas irruentibus, ipse classem Genuam, et in genuensia littora duceret. Sic enim et revocari domum hostes, et patriae tueri auctoritatem posse putabat, ne extinctae penitus venetae viderentur vires. Hoc proposito, quum se navigationi commi-

---

7. *Invece di* viginti: xx

sisset, in Lygusticum pelagus intendens' animum, quae insequuta est die, triremes venetas, in [A, c. 22r] supplementum demissas, obvias habuit. Quibus ad pristinam classem additis, maximis navigationibus Plumbinum et Ilvam insulam, inde Lyburnum venit. Ibi ex Caietanorum navigiolo, quod Genua paulo ante profectum erat, Genuae novum classi imperatorem Petrum Auriam delectum, eumque paulo antea, cum novo' triremium quattuordecim supplemento, [c. 23v] Genua solvisse cognovit. Quare, ne in hostium manus incideret, divertendum ratus, quoad hostes praetervecti forent, in Siciliam Neapolitanumque fretum rediit, classemque necessariis usui rebus communivit. Interea Senatus, quum accepta saeva clades perculsisset omnium animos, de rerum summa solicitus, quum diutius de bello consultasset, tandem ad Carolum cura conversa, decrevit ut Genuam classe Carolus impeteret, ne contritae omnino vires venetae putarentur; triremem que ad id unicam expedierat, cui Henricum Dandulum senatorem venetum, pro consuetudine, praefecerat. Dederatque per eum Carolo litteras, quibus, funestissima significata clade, ut Genuensium litus classe peteret, imperabat. Siquidem eo sex triremium supplementum [1] illico missurum se pollicebatur. Itaque dum Carolus classem reficere ac communire, atque, ut secum antea constituerat, Genuam versus tendere parat, iam enim Genuensium triremes praetergressas audierat, a Senatu hisce cum litteris transmissa, tri'remis apparuit. Confirmatus ergo magis, Senatus mente perspecta, potissimum [A, c. 22v] quod in eandem sententiam pariter incidisse Senatum laetaretur, e'vestigio anchoras tolli, [Mur., 224] funes solvi, remosque parare nautas iubet; in altumque delatus, magnis et assiduis' naviga- [c. 24r] tionibus, ad Portum usque Veneris, genuensis ditionis is est, pervenit. Abest autem Genua passuum milibus circiter septuaginta, dupplicem accessum egressumque habens; oppidum enim est ad occasum tendens, quod Castrum Veneris incolae vocant, contra vero ad orientem vergit scopulus, quod Sanctae Veneris antiqui dixere, distantque invicem passibus ferme quingentis. Id spatii tutam navibus moram facit, utrinque, ab occasu scilicet atque oriente, clauso mari. Quare quum ab ea parte, quae ad meridiem atque septentrionem spectat, liberae maris fauces sint, duos quoque aditus constitui necesse est. Carolus ergo, situs naturaeque loci haud ignarus, quum priusquam ingrederetur explorari siquid hostile lateret constituisset, duabus exploratoriis triremibus speculatum transmissis, sex quoque hostium triremes in eo portu esse cognovit. Erant autem Carolo triremes novem. Cum his portum ingressus, ab ea parte, quae ad septentrionem vergit, in hostes invehitur. Verum hi numero impares, neque manum conserere, neque praestolari ausi, confestim fugae se se dediderunt, ad reliquam quae ad meridiem est opposita portus partem exitum facientes. Quos quum ex iisdem Carolus vestigiis insequeretur, rursum illi di'verso aditu a septentrione portum [A, c. 23r] ingressi, atque, insequente' Carolo, rursum a meridie egressi sunt. Id quum diuturno inter- [c. 24v] vallo utrisque magna vi annitentibus fieret, neque propinquare iis Carolus poterat, neque certaminis facultatem habere, quum et temporis, quo anteverterant cursu, et levitate ac celeritate triremes hostium superarent, utpote quae domi propinquae minus oneris deferrent, ad illusionemque res tendere videbatur, itaque arte utendum ratus, divisa classe, ex suis quinque triremibus a septentrione prodire atque portum ingredi iussis, ipse cum reliquis, quatuor enim erant, a meridie proficiscitur; ut quacunque egressi portum hostes forent, aliqua venetarum triremium pars his obviam fieret. Sic enim conceperat animo, intercludi atque intercipi posse eos, ut quum quancunque se in partem verterent, Veneti sibi invicem forent praesidio. Hoc consilio quum adversum hostium triremes properarent utrinque, Carolus cum suis in hostium conspectu primus apparuit. Hostes ergo, ut quatuor dumtaxat triremes, tot enim erant, sibi obviam prodire conspexerunt, earum paucitate pellecti, magno impetu in illas feruntur; at Carolus a terra, quam longissime possit, hostes avertendos ratus, suis in altum tendere pelagus iubet. Sequebantur hostes, et quod ad celeritatem aptius comparatae

---

26. *Invece di* duos: binos — 35. *In luogo di* iis: his — 41. *In luogo di* his: iis — 42. eos posse — 45. pellectae

[1] L'8 giu. 1379; CARESINI, ediz. Pastorello cit., p. 36.

[c. 25 r] Genuensium triremes erant, tandem appropinquare incipiebant. Quod ut animadvertit,' con- [A. c. 23 v] verti proras, expediri arma, militesque, et ad certamen parari' omnes iussit. Nam et si numero impar, tamen et virtuti suorum confidebat, et alias quinque triremes brevi affuturas arbitrabatur. Non tamen ausi sunt irrumpere Genuenses, neque in venetas triremes impetum facere, manumque coram conserere; sed procul sagittis telisque rem gerebant. Dum utrinque [Mur. 225] sagittis bombar'disque iaciendis insudant, quinque venetae triremes, quae ad aliam portus partem ingressae fuerant, procul tamen octo passuum milia apparuere. Hoc enim spatio in pelagus usque processerant. Eas hostes ut conspicati sunt, terrore affecti, fugae se se e vestigio dediderunt. Tantusque fuit hostium in fugiendo praeceps impetus, agilitate triremium, et patriae propinquitate iuvantibus, quod insequentium venetarum studium antevertit. Nudato hostibus Veneris portu, fugatoque praesidio, in Genuensium litus duxit. Oppidum est in regione, quod Castrum Spetierum incole vocitant. Id optimum atque opulentum, Carolus vi expugnare, subigereque induxerat animum. Genuensibus siquidem ea tempestate Mediolani dux Bernabeus hostis erat, cui Serzana oppidum et Luisana parebat regio, quibus Zanotius vicecomes illius tunc nomine praeerat. Carolus quum, aquandi gratia, circa re- [c. 25 v] gionem divertisset, ex composito cum Zanotio convenerat, ut ille terra ' exercitu militari, Carolus mari, navalibus copiis, oppidum adorirentur. Diem dixerant, remque sancierant. [A. c. 24 r] Ut praestituta ergo affuit dies,' oppido Carolus triremes admovit, expugnareque arcem adoritur, turrimque ligneam imminentem arci, tam et si validissimam, vi capit. Quumque certando progreditur, terrestres militares copias affuturas sperans, Vicecomes, incertum quanam ex causa, fraudata fide, non affuit [1]. Iam trium horarum intervallum effluxerat, et Carolus turrim, quanquam insultantibus mirum in modum hostibus, continebat. Terrestris vero supplementi nihil iam vel apparebat, vel affuturum sperari posse videbatur. Dolebat Carolus tantam rei benegerendae facultatem elabi e manibus, quum, si terrestres copiae praesto forent, oppidum id egregium venturum in potestatem non dubitaret. Et tamen acrius urgebant hostes, continuoque magis, et multitudine augebantur, et viribus. Itaque sibi et suis consulendum ratus, turri quam caeperat concremata, non mediocrique illato terrore, inde tandem digressus est. Ad Panigaliam dehinc locuplex suburbanum duxit, subactumque suis diripiendum concessit. Incredibile dictu est, quanta ibi vini, olei, rerumque [c. 26 r] usui necessariarum copia, et suppellectilis omnis generis, comperta sit, ita ut vix' capere triremes possent. Iis quae superfuere, rebus tectisque et suburbano undique deletis, per omnem maritimam regionem cum classe discurrit. Quicquid obvium fuit, aut in praedam abegit, aut igne consumpsit. Naves quamplurimas omnis generis caepit atque cremavit; [A. c. 24 v] oramque omnem maritimam Genu'ensium, incendio ac praeda vastavit. Incolis vero tantum pavoris incussit, ut ea loca semper antea populis refertissima, fere nuda et sola relinquerentur, omnibus passim, quo longius poterant, aufugientibus. Tantusque universe regioni est terror illatus, ut non tunc modo intra Genuae moenia trepidatum sit, sed postea semper ad hodiernamque usque diem, terribile et horrendum fuisse esseque Genuae Caroli Zeni nomen sint qui memorent. Haec quum brevi temporis intervallo, magna usus celeritate, peregisset, quod [Mur. 226] his in 'locis nulla tunc magis benegerendae rei falcultas dabatur, ex Ligustico pelago in Adriaticum se sinum recipere constituit. Quumque Moethona Peloponesi, quae urbs Venetorum paret imperio, aptior ex Graeciae civitatibus ad purgandum pyrraticis mare, urbesque maritimas Venetis conservandas, quod fere inter reliquas medio est loco sita, intelligeret, magna et assidua navigatione, per Tyrenum pelagus et Siculum fretum, Moetona [c. 26 v] venit. Nam et venturas, ut' Senatus pollicebatur, in supplementum alias triremes illuc speraverat, et earum adventum expectare deliberabat. Divisa itaque inter nautas omnes praeda, illis fortunarum omnis generis, ingentique alacritate refertis, Bizantium versus vertit

15. circiter — 18. ad oppidum - admovet — 38. sunt

[1] Cf. Laurentii Bonincontrii, *Annales*, in *RR. II. SS.*, T. XXI, col. 33.

iter, eo proposito ut expulsum a liberis patrem in imperio restitueret. Nam et hoc Senatus mandaverat et amicitiae ratio, quae illum inter et Carolum erat, exigere videbatur. Quum Thenedon ap'plicuisset[1], supplementum sex triremium, quod ad Genuensia litora accedere, Senatus decreverat, eo in loco comperit. *A, c. 25 r* Remque constantinopolitanam prospere ab his ex voto persolutam: genitore, superatis liberis, in sede locato[2]. Reliquum videbatur ut alia quoque persolveret, quae de conducendis potissimum ex Assyriis Venetorum civium mercibus, a Senatu erant decreta. Nam hostium formidine bellique difficultate deterrentibus, nihil inde iam biennium asportari potuerat. Exhaustae vero Venetorum omnium erant fortunae, et continuis profusissimis sumptibus, quotidianisque in publicum collationibus, nihil fere supererat, quod bello usui foret. Est enim belli alimentum pecunia. Nota Ergo Carolus, ut saluti patriae civiumque consuleret, Senatusque imperio faceret satis, assumptis hisce sex triremibus, quas apud Thenedon convenerat, duabusque onerariis additis navibus,' in Syriam contendit[3]. *c. 27 r* Damascus est Syriae urbs insignis, abestque littore passuum milia circiter centum, quod fere est quatridui iter. Oppidumque illi est ad mare spectans; ubi et portus, et mercium, negociatorumque ac navium omnis generis, conventus frequens. Beriton antiqui, Barutium recentiores dixere. Hisce in locis Venetorum maxima suppellex, atque aestimationis ingentis, mercaturae gratia comparata, servabatur, quippe qui minus aureis quingentis milibus praetium retulerunt. Praemissis itaque eo onerariis navibus,' ipse cum triremibus insecutus, *A, c. 25 v* quum in Syriam properaret ad portum, quem Castri Ruggii nautae vocant, noctu divertit. Orta luce, quum e portu egressus, duas de more triremes speculatorias praemisisset, ille Massiliensium triremes itidem duas, quae ex Ierosolimis, peregrinis onustae, redierant, obvias habuere. Illi ergo, ut Venetorum triremes conspicati sunt, Turchorum esse rati, in eas impetum fecere. Sed Veneti viribus et robore superiores, non solum tollerarunt irruentium vim, sed eas quoque expugnatas subegerunt. Carolus lentius post illas insequebatur: sed ut propius accessit, neque hostium sed amicorum animadvertit, illis acclamantibus, atque amicitiae facientibus signa, evestigio scafam raptim ingressus, eo contendit, Venetosque nautas a praeda et cede prohibuit. Quumque iam magnam' rerum' vim abactam Massilienses *Mur., 227 c. 27 v* quererentur, quo amicis fieret satis, nautis omnibus, qui praelio interfuerant, nudis vacuisque in continentem emissis, triremis undique latibula, ipsos quoque perquiri exquisitius iussit; et quicquid ablatum esse compertum est, reddi, pluribus quoque, quorum gravior erat suspicio, per torturas confessione extorta. Itaque, ne querelarum iis ulla linqui occasio posset, exactissima quaque, in recuperandis sociorum rebus, diligentia usus est. Sic enim plerumque accidit, ut qui amisere, etiam si cumulate' satisfactum sit, queruli tamen esse non desinant. *A, c. 26 r* Pleraque praeterea, quorum indigui erant, his victui necessaria praestitit, commeatuque illos iuvit abunde[4]. Inde, quum ad destinatam animo rem perficiundam pergeret, Famagustam venit. Ea urbs in Cypro insula sita, Genuensium, ut etiam nunc est, ditionis erat; et quod ad mare prospectat, magno eius potiundae urbis desiderio pellectus, temptare fortunam, et occasionem prospere gerendae rei, non aspernari constituit. Nam et si scopuli non nulli classis ad moenia prolapsum prohibere videbantur, adeo tamen facilem, arte operaque, aditum

---

33. desinunt — 34. *Invece di* his: iis

[1] Il 23 ag. 1379 con 8 galee, secondo A. Gatari cit., col. 350; il 24 ag. con 9 galee secondo il Chinazzo cit., col. 749. A Tenedo Enrico Dandolo raggiunge Carlo Zeno e gli dà notizie circa la rotta di Pola. Cf. V. Lazzarini, *La battaglia ecc.*, cit., p. 10.

[2] Queste 6 galee sono di ritorno a Tenedo l'11 ag. 1379. Cf. A. Gatari cit., col. 350.

[3] Partì da Tenedo con 15 galee il 2 sett. 1379 e arrivò a Rodi il 9 sg. secondo A. Gatari cit., col. 350; arrivò invece l'8 sett. secondo il Chinazzo cit., col. 749, e ripartì l'11 sg.

[4] Notizie assai dettagliate su questo episodio (14 sett.) che ebbe lunghi strascichi, si leggono in *Sen. Misti*, R. 40, cc. 91 *v*-92 in data 19 sett. 1387 e in *Sen. Misti*, R. 43, cc. 85 *v*-86 in data 23 sett. 1395 nell'Arch. di Stato a Venezia. Lo stesso Carlo Zeno il 19 marzo 1390 è rappresentante di Venezia al convegno di Milano per tale questione. Cf. Arch. di Stato, Venezia, *Sindicati*, vol. I (1329-1425), c. 163 *r*.

effecerat, ut liber accessus redderetur. Et accedebat quod cyprius Rex, cui Petro nomen erat, ad eam rem commodissimus, auxilio videbatur futurus,' quippe qui, acer Genuensibus hostis, terra cum militaribus copiis expugnationi affuturum se pollicebatur. Conventionibus ergo sancitis, institutaque die, quum Carolus, bona spe fretus, ad oppugnationem urbis copias compararet, insperato repente veneta triremis adest: eius praefectus Gilbertus Dandulus erat. Cretenses illum magistratus miserant, ut, quas a Senatu acceperant litteras, ad Carolum perferret. Litterae vero quam calamitosa, quam permolesta significabant. Decreti Senatus, quod in his continebatur, ea summa erat: Clodiam urbem, quae .xx. et .v. passuum milibus Venetiis abest, a Genuensibus occupatam. Venetam' rem gravissimo in discrimine versari: proinde properaret afflictae patriae opem ferre. Tam execrabili nuncio, ut par erat, perculsus Carolus, et si non ignoraret quanta celeritate foret opus, tamen, quum secum agitaret animo exhaustas omnino diuturni belli sumptibus Venetorum vires, nec sine re numaria sustineri diutius bellum posse, quum, extrema necessitate cogente, plerisque rei publicae ferentibus opem, Senatus datus esset, maxime omnium saluberrimum fore censuit, quae in Syria erant, Venetorum res educere, ut duplicato subsidio simul uno tempore indigenti succurreret patriae. Itaque, omissa Famagustae urbis expugnatione, citatissimo cursu, Biriton pro'fectus, merces eferri, onerarique his naves curavit, illasque eo usque comitatus est, quoad sine discrimine formidineque hostium, tuto facere navigationem posse animadverteret. Inde, quum patriae calamitatis anxietas torqueret animum, recta Venetias petiturus Rhodum venit. Forte eo in loco Genuensium navis erat, vastae insolitaeque ea tempestate magnitudinis: Bichignone [1] illi auctores cognomentum indiderant; nec quidem minus et hominum et rerum copia videbatur gravis. Quippe cui, praeter nautarum sagittariorum'que turbaeque maritimae multitudinem, ducenti fere ex genuensi Senatu, aut senatores ipsi, aut senatorum liberi inerant. Opum vero ac mercium tanta vis extimabatur, prope ut excedat fidem.' Qui ergo navi praesidebant, ut Carolum cum classe procul adventantem prospexere, evestigio e portu solventes, se pelago commiserunt. At Carolus, ut rem cognovit, minime fortunae oblatam rei benegerendae facultatem aspernandam ratus, triremes et ipse in altum duci iubet. Flabant forte prosperi venti, quibus suffulta tanta moles, tuto in pelagus ferebatur. Carolus, quanquam levibus triremibus incommodior in profundum mare progressus sit, tamen arte discrimen vincens, magno animo navim insequitur. Diem unum atque integram noctem, flantibus semper' prospere ventis, illi fugiendo, hi persequendo consumpserant. Iamque septuaginta passuum milia in mare prodierant, quum, eo qui insequutus est die, sub primam lucem, venti quievere. Qui ergo spem salutis in fuga ventorumque flatu posuerant Genuenses, ut se spe destitutos, et immobiles redditos conspexerunt, quod reliquum erat, ad arma concurrunt. Carolus contra, circum navim omnem, triremes disponit, in praeliumque parat. Dehinc nonnulla ad hortandos inflammandosque suorum animos, errecta voce praefatur. Res ipsa, inquit, etiam absque ulla cohortatione mea vos ammonet, o viri, ut si vel alias umquam, hodierna die magis, prompto et accenso in certamen animo, esse debeatis. Est enim vobis adversum Genuenses, acerrimos et crudelissimos hostes, hodie praelium. Hostes, inquam, qui ad extinguendum penitus Venetum nomen, vires et studia converterunt. Qui' classem venetam paulo ante apud Polam Hystriae cum tanta Veneti sanguinis effusione profligavere; qui Clodiam urbem Venetae finitimam et commodissimam occuparunt; qui Venetias quoque invadere conati sunt; qui liberos vestros et coniunges trucidare, facultates diripere, patriam vestram servituti subigere et ad internitionem delere; omnia ferro igneque vastare, indefesso marte nituntur. Eos vos hostes hodierna' die in manibus retinetis. Quos etiam ab immortali Deo, eorum impietatis ultore, vobis ad vindictam oblatos puto. De his hostibus

25. **conspexere**

[1] In A. Gatari cit., col. 351 e sg. e Chinazzo cit., col. 750 e sg. leggesi ampia descrizione della presa di questa nave.

gloriosa vobis nunc victoria reportanda est. De his, si viri esse volueritis, triumphandum. Perstrenue itaque et impensiore cura vobis, ne elabantur e manibus, insudandum est. Recta siquidem illi nunc Clodiam properant, ut suis, qui patriam vestram conantur evertere, coniungantur. Delectas militum et sagittariorum copias, auri, argentique, ac praeciosae suppellectilis, omniumque rerum ingentem vim, illis in supplementum deferentes. Quod si illos nunc per socordiam et ignaviam elabi e manibus patiamini, quis non inertiam vestram calumnietur, quod, quos strenue pugnando vincere valuistis, abire passi fueritis, ut eos patriae carissimisque pignoribus vestris, hostes insuper adiiceretis, periculosiusque redderetis bellum, audacioresque rursum eos experiremini? Augescet siquidem illis animos ignavia vestra. Congeretis ergo vos, milites, hodie, si dimiseritis' eos, rei publicae vestrae graviores *A, c. 28 r* calamitates, et qui Clodiam occupavere Genuenses, animo, viribus, opibus confirmabitis, robustioresque ad patriam conculcandam reddetis; quippe qui talibus auxiliis communiti, in Venetae urbis excidium potentiores et' ferociores ruent. Quid enim nostra nunc auxilia MUR., 229 proderunt' patriae, ad cuius salutem et liberationem tam studiose properamus? Quum quos *c. 30 r* disiunctos nunc profligare non valuerimus, eos tunc reliquae multitudini coniunctos, rursum adversos habituri simus, et animosiores quidem mirum in modum ex vestra negligentia redditos, iteratis praeliis experturi? Animadvertite, ne oblatam nunc rei benegerendae facultatem spernatis. Frustra dehinc exquiretis, quod consequi aliquando valuistis. Vecordis Nota est et dementis animi, quod vendicare haud difficulter queas, tunc praetermittere, ut alias maiore labore ac periculo nanciscaris. Sera poenitentia et calamitas dehinc acrior, huius socordiae praemia sunt. Agite igitur, o socii, vos hodie tanto labore atque dedecore liberate, patriam tanta difficultate, ne hostes vestri, qui eius nunc cervicibus imminent, tanto solatio potiantur, efficite, vobisque gloriam immortalem et opes effusissimas comparate. Locupletissimos enim hodierno die vos, liberosque vestros imperpetuum, foelicibus auspiciis, praesto, commilitones, si et virtutis vestrae, et hostilis impietatis et patriae salutis, ut optimos quosque decet,' meminisse, manu et animo volueritis. Et hostes quidem, suae temeritatis, meritissimas *A, c. 28 v* daturos poenas intueor. Vos vero ad liberandam tanta ex calamitate Venetam urbem, coniuges' et dulcissimos natos, iocundo animo, magna cum laude profecturos. Haec et huius- *c. 30 v* modi pleraque quum prompta et elatiori voce monuisset, praelii signum dari, et accendi certamen iubet. Insultant acriter Veneti, resistunt non dispari animo Genuenses. Telis, sagittis, iaculis, omnique missilium et armorum genere, utrinque certatur. Verum quae ex navi prodibant tela, vehementiora erant, ut pote ex superiori demissa loco, quum navis structura altior, longis et demissioribus triremibus immineret; caeterum tanta erat Venetorum virtus et pugnandi peritia, ut situs difficultatem superaret. Eo in praelio dum Carolus voce, manu, atque consilio, ut facto opus erat, rem gereret, ferreum iaculum, ex navis al'tiori MUR., 230 parte demissum, in eius pedem infixum est. Quo vulnere, et si graviter affectus, tamen et a pugna non discessit, et ab imperatoris offitio gerendo non destitit. Sed nec dum pro temporis angustia procurato vulnere, quum in praelium redisset, rursum sagitta volitans, in sinistrum Caroli oculum est coniecta [1]. His duobus letalibusque fere vulneribus ictus, quorum altero uno lumine privatus est, tanti tamen roboris, atque animi fuit, ut a cepto certamine non cessaret; et Veneti, clade imperatoris' obstinatius irritati, eo impetu in hostes accensi *A, c. 29 r* sunt, ut brevi Bichignonam,' quanquam virorum armorumque ferocitate ferventem, redi- *c. 31 r* gerint in potestatem. Per eum modum capta Bichignona navis fuit, omnium illius aetatis amplissima, facileque ditissima; praeda omnis militi nautique concessa. Navem Carolus, non

---

10. *Invece di* congeretis: accumulabitis — 36. *Invece di* affectus: permotus — 42-43. redegerint

[1] Alla perdita di un occhio accennano anche Leonardo Giustiniani nel discorso funebre (fol. 195 *v*) e Lauro de' Lauri nella citata orazione (c. 173 *r*). Si fanno merito di aver partecipato alla presa della Bichignona: Marinus de sancta Trinità, Zaninus Lovatinus ecc. Cf. Arch. di Stato, Venezia, *Grazie*, T. 17 (1372-1389), cc. 113 sgg.

sine difficultate, ad Rhodum insulam pertraxit, ibique, igne iniecto, cremavit. Genuenses, qui ex praelio vivi superfuere, captivos abduxit. Haec quum mira celeritate peregisset, patriae memor, quum aegre nautas praeda onustos reduxisset in classem, inde solvens, per Cretamque [1] et reliquam Graeciam faciens iter, in Adriaticum sinum magnis navigationibus pervenit. Quippe quum dies noctesque continuas navigans, nulli labori atque periculo parceret. Nam et si difficillimum anni tempus gravem et discriminis plenam navigationem redderet, profecto quum decembris ageretur mensis, tanta tamen in navigando diligentia usus est, ut paucos admodum post dies, quibus a Creta solverat, Parentium Hystriae accederet [2]. Ibi Senatus litteris compertis, quibus ut recta Clodiam peteret imperabatur, omisso consilio in patriam prodeundi, ad classem venetam quae contra Clodiam erat, ad diem Ianuarii primum [3], qui et anni dies primus habetur, felicibus auspiciis venit, classemque suam triremium .XVI. [4] tot enim ducebat, belli et rei publicae usibus commodam opportuno tempore attulit.'

---

11. sexdecim

[1] Il Sanudo cit. (col. 698) riferisce che a Candia (16 nov. 1379) Luigi Morosini il grasso avrebbe minacciato Carlo Zeno, perchè non voleva partire e che Vito Trevisan avrebbe preparato "il zocco".

[2] Investito dalla burrasca sopra Pola il 30 dic. secondo A. Gatari cit. (col. 352), il 29 secondo il Chinazzo (ediz. Pastorello, p. 42) perdette una galea.

[3] Sopra il porto di Venezia il 1° genn. 1380 Soranzo gli comunicò l'ordine del governo di recarsi direttamente a Chioggia. Cf. Cronaca Zancaruola cit., c. 406 *r*; Galeazzo e Bartolomeo Gatari, *Cronaca Carrarese* confrontata con la redazione di Andrea Gatari, a cura di Antonio Medin e Guido Tolomei (Città di Castello) in Bologna, Zanichelli, MCMXX, T. XVII, Parte I, fasc. 7, p. XLII; Caresini, ediz. Pastorello cit., p. 42.

In data 31 genn. 1380, ai lagni del turco Nardachas per danni recatigli da Carlo Zeno, il governo risponde che nè Carlo Zeno, nè le galee vennero ancora a Venezia, perchè andarono direttamente a Chioggia. Arch. di Stato, Venezia, *Sen. Misti*, R. 36, c. 84 *v*.

[4] Le galee erano 14. Cronaca Zancaruola cit., c. 406 *r*.

VITAE MORVM RERVMQVE GESTARVM CAROLI ZENI VENETI c. 31 v A, c. 29 v
AD PIVM .II. PONTIFICEM MAXIMVM
IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS

LIBER TERTIVS'

Ingenti gaudio Caroli adventus Principem, Patres, Venetosque omnes, suppre- Mur., 231
maque iocunditate affecit [1]. Desperatisque venetis rebus, salutem, contritis, opem praestitit. Genuenses enim cum amplissima classe triremium fere sexaginta, Clodiam urbem occupatam tenebant. Veneti obsidere illos adorti, classem quae pro tempore parari potuerat, longe tamen hostili inferiorem, circa urbem disposuerant. Aderatque venetus ipse Princeps, qui ea tempestate praesidebat, dignus laude vir, Andreas Contarenus, Senatusque omnis venetus in classe erat, neque quisquam Venetiis superfuerat, qui armis valuisset uti; plebs et patres omnes contra Clodiam dimicabant. Erant autem Venetis triremes dum taxat .xxx. Has inter se diviserant: ab ea enim parte, quae ad mare spectat, directe adversum urbis portum, Princeps ipse consederat, triremes habens .xx. egressum' inde hostilis classis pohibere posse confidens. Ab altera vero urbis parte, c. 32 r
cum reliquis .x. triremibus,' Victor Pisanus praeerat. Caeterum Genuenses, quorum cura A, c. 30 r
omnis inevasione erat, edocti ab oppidanis, aquatica non nulla itinera, et plerosque meatus invenerant, quibus, invitis Venetis, evadere quirent, et libere in mare prodire. Iamque ad ea loca quadraginta triremes adduxerant, adducebantque in dies alias. Nec dubium erat, quin irrita Venetorum reddebatur obsidio. Est enim Clodia urbs fere omnis ad mare prospectans: ab oriente, meridie, atque septemtrione, aquis cincta; ab occasu dumtaxat in continentem vergens. Itaque quum haec secum animadverteret Senatus, primum omnium de pace cum Genuensibus agendum censuerat, missisque ad hostes oratoribus, etiam iniquis conditionibus petierant pacem. Sed quum illi, reiectis legatis, elato animo, nihil de pace audire sustinuissent, tum maxime diu anceps Senatus, quid facto consultius foret, deliberabundus perstitit, variantibus propter rei difficultatem patrum sententiis. Erant enim quibus placeret, obsidione soluta, Venetias petere, quo hostes confestim prorupturos intuebantur. Nonnullis vero minus haec sententia probabatur: propterea quod Venetiis extrema erant'
omnia: rerum victui necessariarum inopia praemebat urbem, annonaeque, aut alterius cuius- c. 32 v
piam commeatus vix quicquam inerat; itaque alii Bizantium, Cretam alii, Euboeamque; non nulli alia ad loca divertendum putabant. Quum hac inter se controversia versarentur,'

---

12. superstiterat

[1] Il doge Andrea Contarini scriveva (4 genn. 1380) a quelli di Perugia "Ut nobilitati vestre plenissime nota sint omnia felicia nostra, notificamus ad solationem vestram, quod hodie galee XIIII nostre, quarum est capitaneus nobilis vir Karolus Zeno, applicuerunt cum salute, quam recto tramite iverunt ad exercitum, et ad felicem armatam nostram ad partes Clugie ". Arch. St. It., T. XVI, P. II, Firenze 1851, p. 554 e sg.

Senatusque apud Principem in classe esset coactus, optinuit tandem ea sententia, ut Venetias peterent. Itaque ut postera die Venetias una omnes pergerent, Clodia, Genuensibusque relictis, decreverant, non tam spe tutandae urbis, quae omnino defendi non poterat, quam moetu praemente, ne hostes priores irrumperent. Hic status Venetae urbis, haec erat fortuna rerum, quum patriae salutem allaturus Carolus venit. Itaque, ut eum Princeps patresque conspicati sunt, evestigio abeundi con'silium immutarunt: ex pristinaque desperatione, quasi lux optimae spei Venetis omnibus suboriri visa. Dies ergo illa, hinc alacritate ingenti, inde plurimo dolore transacta. Nam et Venetis letitiam singularem, hostibus contra moerorem gravissimum attulit, ut pote suas in cassum iam tendere artes prospicientibus, quum et obsidioni et aperto congressui iam Venetis ex Caroli classe vires suppeterent. Sed nihil profecto in rebus tam iocundum est, cui immixta non sit raptim tristitiae pars: adeo humana omnia contrariorum quaedam vicissitudo versat. 'Postera siquidem ut illuxit dies, tanta repente maris tempestas oborta est, ut ventorum turbine, maritimisque fluctibus fervescentibus, universa veneta classis fere dissiparetur. Triremium enim plurimas, vis ventorum ac maris, usque adeo distraxerat, ut huc illucque, quo volveret impetus, veluti errantes per aequora ducerentur. Plereque vero, fractis retinaculis,' incontinentem praecipites impactae sunt, infragmentaque discerptae. Nec consistere suo loco, aut in anchoris retineri ulla triremis poterat, totaque passim fluctuabat classis; nec ab extremo periculo aberat res. Genuenses, ad occasionem rei benegerendae intenti, et desua liberatione anxii, ut tanto in discrimine versari classem venetam conspexerunt, sectari fortunam, eruptionemque facere statuere. Turris erat lignea hostibus adversa, ad Clodiae urbis ingressum, ubi nunc lapidea arx aedificata conspicitur: eam Veneti erexerant, militibusque munierant; ex illaque saepenumero adversum hostes decertabant: non parumque detrimenti inde inferebant hosti. Hanc, quoniam infestior et propinquior imminebat, et peropportuna obsidioni, obsessis adversa erat, primo egressu, expugnare adorti Genuenses, ad id scalas, balistas, omnifariamque expugnationis machinas urbe extulerant. Qui praeerant milites veneti, conterriti novitate rei, et a classe auxilium' afferri posse diffisi, non parva in formidine versabantur; nec erat ambiguum, quin potiri ea Genuenses possent. Princeps venetus, et si calamitosa procella agitaretur, non tamen fractus animo, ut rei periculum intellexit, quoniam neque vocis, neque nuncii, ob imbrium acerbitatem, dabatur facultas, Carolo ut turri succurrat, signo nautico imperat[1]. Carolus impigre, tribus triremibus ex sua classe delectis, superata ventorum ac' maris ferocitate, ad hostes propere fertur. Priusquam cum suis egrederetur triremi, perturbare illos ratus, ad eam partem, qua egressum ex urbe hostes habebant, triremes ducit: inde ad iacula sagittasque conversus, iacere omnes profuse iubet. Prodibant ex hostibus continuo plurimi; qui subsidio ad suos properabant contra turrim certamen agentes, hi sagittarum sic excipiebant ictus, ut pauci admodum prolaberentur intacti. Qui ergo praeliabantur ad turrim, quum ex suis vulneratos ad se concurrentes conspexere, lentius rem gerere, frangique animo, et, ut fit, alieno exemplo, de sua et ipsi salute soliciti, formidare caeperunt. Quorum ut primum' animorum ardorem tepefactum Carolus vidit, evestigio cum robustorum manu, triremi egressus, turrim ingreditur. Trepidaverant, qui in praesidio erant milites, et vix se se continere videbantur. 'Primum itaque omnium, verbis eorum confirmare animos adortus, adeo praemii pollicitatione, omnique cohortatione errexit, ut etiam ad invadendos hostes incenderentur. Tunc itaque reserari turris portas iussit, et in hostes magno impetu irrui. Grate excepta sententia est. Nec mora: patefiunt fores; tollitur in caelum clamor; raptim, accendente Carolo, Venetus in hostes invehitur. Neque sustinuit irruentium impetum Genuensis, sed fugae se omnes celeri cursu dedi'derunt. Eos Carolus insequutus, quum

1. *In luogo di* ea: haec — 27. parvo in terrore

[1] SANUDO cit., col. 702 e *Cronaca Veneta* nella (2 genn.). Bibl. Marciana di Venezia, cl. VII, 2034, c. 254 r

plurimos occidisset, suos ad stationem victores reduxit. Genuenses vero, quum urbem in-
gredi properarent, ab iis qui in triremibus erant, sagittis primum confossi sunt, paucique
ex his illesi in Clodiam evadere potuere. Per hunc modum eo die a gravi periculo res
veneta defensa est. Carolus, salvis omnibus, quum ad classem redisset, a Principe patri-
busque laudibus et gloria est celebratus. Caeterum quum Venetorum omnis in eam maxime
partem insudaret cura, ne hostili classi libera in mare prodeundi facultas foret, neque antea
satis communiti septique aditus essent, paucitate triremium, Carolum ad custodiam eius, qui
diversa a Clodia regione est portus, cui Brundulo vulgo nomen dicunt, observare, Senatus
decrevit. Nam et si ad eam partem Victor Pisaneus praeesset triremesque' decem haberet, c. 34 v
contemnendus tamen multitudini hostium exiguus hic numerus erat; nisique maiori praesidio
muniretur locus, nihil actum videbatur. Caeterum anxia solicitudo praemebat animum, quo-
nam pacto penetrare Carolus ad destinatum locum quiret, hostibus continentem omnem
occupantibus, diligenterque portus observantibus fauces. Erat enim in loco templum quod-
dam, christiana religione Michaeli archangelo dedicatum; hoc Genuenses communierant;
magnaque sagittariorum' vi adhibita, inde portus ingressum prohibebant. Sed ubi animus A, c. 32 v
praesens est, nihil esse non pervium potest, neque virtuti iter deest, neque tam altum
quicquam quo virtus non possit eniti. Carolus quippe sumptis, quae sibi decretae fuerant,
triremibus, et si magni esset res discriminis, ingenti tamen animo, per medios hostes, per
tela, per sagittarum bombardarumque ictus, primus in portum evasit. Eum nonnulle, ex iis,
quas abduxerat, sequutae sunt triremes, non sine periculo detrimentoque. Qui vero postremi
sequebantur triremium praefecti, rei gravitate perterriti, praetergredique non ausi, ad portus
ora maritima subsistere. Sed illos noctu cum levibus navigiolis Genuenses adorti, triremem
unam expugnatam caeperunt. Reliquae fuga saluti suae consuluere. Vix tertiam decimam
diem eo in loco persolverat, quum noctu ingens' horribilisque turbo exortus, Carolum in c. 35 r
execrabilem perniciem, extremumque fere discrimen impulit. Siquidem usque adeo vehemens
vis maris, venti, fluctuum, procellaeque, repente prorupit, ut triremis retinacula, quanquam
firma solidissimaque, ingruens tamen imber infringeret. Quibus soluta, quum, rapta' turbinis Mur., 234
impetu, in omnem partem aliquandiu circumferretur, tandem in proximae arcis fundamenta
detrusa est[1]. Imminet siquidem portui valida satis lapidea turris; quam, tracto a portu
nomine, Bronduli arcem vulgares' appellavere. Eam Genuenses tenebant, praesidioque munie- A, c. 33 r
rant. Qui ergo arci praeerant milites, ut Venetorum triremem esse cognovere, neque enim
id ex vocibus clamoribusque nautarum, in tam pernicioso naufragio, difficile erat intelligere,
pila, saxa, ferreaque iacula, plurimamque omnis generis materiem, superne volvere, iacereque
caeperunt. Carolus et qui suberant Veneti, perniciosa calamitate praessi, innumerisque icti
vulneribus, nec quid agerent, nec quo se verterent, satis constituere poterant. Clamore enim
hinc se tueri, hinc abire iubentium, dissonaeque tumultuantium voces caelos etiam penetra-
bant, peneque omnem aurium usum abstulerant. Neque in gubernatoribus quoque, quicquid
operis erat, quorum nec exprimi vox, vario furentium fremitu, poterat,' nec audita servari, c. 35 v
territis in tanto tumultus fervore omnibus, et per triremem passim incomposite debachantibus.
Et accedebat non levius malum, caligo maiorem in modum tetra, densissimaque; cuius opa-
citas tanta erat, ut nec mutuo se se mortales cernere quirent. Itaque neque desuper fulmi-
nata tela, et iacula poterant intueri, nec irrumpentia quoquo pacto vitare. Fracti erant
omnes animis, neque certius consilium occurrebat, quam ut hostibus se se permitterent:
haec sententia, haec tandem vox una omnibus erat. Nam nec modus ullus apparere vide-
batur, quo inde divelli triremis posset; et opaca nox, et' densa caligo agendorum omnium A, c. 33 v
rationem obtenebrabat. In hac tanta desperatione rerum, neque animus Carolo, neque consi-
lium defuit: sed solus omnium infractus interritusque, quum quoad eius fieri poterat, in
tanto tumultu, manu, ense, vocibus, atque omni arte, maritimam turbam a miserandis cla-

[1] Cronaca Zancaruola cit., c. 409 r; A. Gatari cit., col. 358; Chinazzo cit., col. 753.

moribus prohibuisset, quod viribus non dabatur, ingenio erripere ex hostium telis triremem aggreditur. Perito siquidem nauticae rei, probataeque virtutis homine ad se accito, imperat ut ad Venetorum stationem, quae ad oppositam turri regionem erat, raptim adnatet, captamque de triremi funem, quam antea ad hoc devinxerat, ad eos perferat, signumque dari trahique omni' conatu triremem docet. In hunc quippe modum, si una omnes incubuissent, liberari illam posse. Pecuniam se nautae copiose daturum, si id impigre fecerit, pollicetur. Id muneris, quum evestigio, nauta nandi peritissimus, persolvisset, qui aderant in statione Veneti studiose opus adorti, signo dato, magno impetu, omnes retinaculis incubuerunt. Iamque liberari triremis caeperat, pedetentimque, magis magisque, hostilibus ex telis elabebatur, turba quoque triremica, Caroli cohortatione accensa, pro virili ferente opem. Ex moeroreque letitia, ex desperatione spes suboriri caeperat. Enimvero actiones humanae, haud'quaquam omni ex parte, esse foelices queunt. Tum siquidem raptim stridens sagitta, miserabile dictu, Caroli gutturi, ad levam partem infixa est: qui et si perniciosus laetalisque ictus foret, tanta tamen erat Carolo liberandae tri'remis anxietas, ut nihilomagis motus, nec dum quoque procurato vulnere, exequi coeptum opus contenderet. Vigebantque adhuc, quae proxime in Bichignonae navis expugnatione pertulerat vulnera. Nundum quippe obduci his cicatricem temporis angustia passa erat. Itaque sagittam adhuc gutturi gestans infixam, quum triremem prorerum opportunitate percurreret, utriusque atrocitate vulneris deficiens, ad medium fere triremis collapsus concidit:' in patefactosque, qui ad id loci esse solent fores, corruit praeceps. Eo casu quum plerique nautarum accurrissent, ex his unus, quod factu rebatur optimum, vi raptam ex gutture sagittam eximens, ut bono esset animo Carolum hortabatur, quod integram extorsisset. Caeterum medela confestim in perniciem versa est: tanta siquidem repraessi vis sanguinis, qui, sagitta prohibente, egredi non poterat, confluxit in vulnus, ut redundantia ipsa exitu prohibito, spiritus comprimerentur; voceque omni et fandi facultate amissa, res propior extremo periculo facta est. Sed strenuas mentes nunquam deserunt superi: neque enim destituerat eum ratio, animusque' vigebat. Itaque quum voce non posset, nutu et manu circumstantes admonuit, ut provolutum se in caput verterent. Quod quum illi effecissent, qui per angustos meatus elabi non potuerat sanguis, ad laciores gutturis exitus fluere libere caepit; cuius quum vim ingentem fere compraessam evomuisset, fandi restituta facultas est. Tanta tamen est lassitudo insequuta, ut pene redderetur exanimis. Itaque et sacerdotem acciri, poenitentiaeque absolvere munus, religioso ritu, voluit, non de animi minus, quam de corporis salute solicitus. Princeps venetus, ut de miserabili Caroli clade pernotuit, incredibili moerore confectus, unaque cuncti patres, quot quot artis eximiae' medicos, exacta pervestigatione, comperire potuerunt, raptim Carolo transmittendos curavere. Illi igitur ut vulnus perlustraverunt, remque omnem, ut gesta erat, ab initio didicere, mortiferum quidem opinabantur; neque in classe curari Carolum posse, verum si Venetias duceretur, fore salutis spem. Id Princeps ipse, per nuncios litterasque monebat, id quoque patres omnes supplices praecabantur. Caeterum tanta fuit Carolo patriae charitas, ut quanquam extremo in vitae discrimine constitutus, nec praecibus, nec minis, mortisve terrore, imperare sibi potuerit, ut classem ac bellum desereret. Sed gratias agens Principi patribusque, respondit: non se talem civem esse, qui in tanta patriae calamitate, in urbe malit, quam' in castris extingui, sed praestare sibi, idque fidem suam erga patriam decere, in classe apud caeteros mori, quam absentem, de salute certare. Affuit tamen divina pietas, et tam et si vulneris gravitas minaretur interitum, vix ad vigessimum diem, saluti redditus est, non sine ingenti omnium admiratione, medicorumque potissimum, constanter asseverantium, si alteram gutturis partem sagitta, ad capilli dumtaxat latitudinem attigisset, nullam prorsus salutis spem esse potuisse. Inter haec Genuensium assiduus obsidionis moeror praemebat animos, quippe nihil est miseris mortalibus libertate dulcius: qua' quanto' magis careas, eam avidius appetas

---

30. laxitudo

necesse est. Itaque quum emergere in lucem ex eaque anxia servitute liberari exarderent, novas excogitaverant artes, quibus in mare aditum struerent. Quod enim Veneti portus diligenter septos intentiore tenerent cura, nec ulla inde post Caroli adventum evadendi appareret spes, inter mediam littoris planiciem fodere constituerant, eoque pacto accessum ad mare, quasi novum quendam portum efficere [1]. Eius rei gratia, tris turris ligneas per litus excitarant, magnoque militum praesidio communierant. Nam qui per ea tempora Paduam in ditione tenebat Franciscus Cararius, Venetorum tunc hostis, Genuensibusque devinctus foedere, ex suis, quantum opus erat, abunde militares sumministrabat copias, auxiliisque eos et commeatu iuvabat,' omnisque mediteraneus aditus in potestate hostium erat. Ex quo [A, c. 35 v] Genuensium res non parum erectior, Venetorum vero longe deterior videbatur reddi. Nam qui ex Pado subducebantur ad classem Venetam, ad urbemque commeatus, facile ab hostibus intercipi poterant; classemque inopia ingens, urbemque praemebat. Terrestris praeterea nullus erat Veneto miles, quo congredi adversum hostes, aut prohibere litoris areneque defossionem, quiret. Quare formidabile id quidem visum, neque ullo pacto liberam litoris' pos- [c. 38 r] sessionem hosti permittendam, sed utrique succurrendum morbo, militaresque copias comparandas fore. Id quum inditum fere omnium animis videretur, re ad Senatum delata, frequentibus sententiis decretum est, ut exercitus inscriberetur. Sex militum milia inscribi placuit. De imperatore quoque, qui his praeesset copiis, deque militum mercede, consultatio habita. Ioannes Acutus, qui ea tempestate rei militaris peritissimus habebatur, celebri fama vir, imperator delectus. Idque indultum, ut quanquam nullus fore videretur equorum usus, mercedem tamen integram consequeretur miles. Tanta vero fuit inquirentium, inscribentiumque diligentia, ut paucis admodum diebus, postquam Senatus decretum promulgatum erat, copiae omnes in Philistinae consisterent litore. Abest autem locus a Clodia decem passuum milibus, insulae cuiuspiam referens spetiem, quod mari' fere undique circumclusus [A, c. 36 r] sit. Eo enim navibus afferri milites, quoad Imperator adesset, Senatus decreverat. Genuenses, ut haec eis perspecta sunt, tam et si plurimis a Paduano principe, ut diximus, auxiliis adiuti, novas tamen ipsi quoque cogendas copias, ne Venetis cederent, decreverunt: lanceatosque milites octingentos, reliquos mille quingentos inscripsere. Hi omnes Patavii descripti, quoniam liber aditus erat, inde Clodiam recta' profecti sunt. Hos novo delectu praeter [c. 38 v] Carariensium copias, quas magno numero habuerant, mercede comparvere. Exercitui vero praefecerunt Thommam quendam equestris ordinis, Guana familia Genuensem. At Senatui veneto vehemens delecti Imperatoris solicitudo inerat; eiusque rei gratia duos ad illum senatores transmiserat, qui eius adventum accelerarent: copiae siquidem omnes coactae in Philistinae litore consistebant, eratque sine duce exercitus, nihilque magis coactis copiis quam Im'perator deerat. Caeterum res aliquandiu dilata, in cassumque non sine gravi, et [Mur., 237] dolore, et admiratione omnium, dux expectabatur; creberrimique rumores irrepserant, eratque fere celebris vulgo vox, illum, pecunia corruptum, non venturum. Itaque Senatus, in suos iam mente conversa, decrevit ut veneto civi exercitus cura interim demandaretur, quoad designatum Imperatorem venturum, nec ne, exploratum foret. Frequentes patres quum convenissent, ad hoc munus Carolum delegerunt:' ea conditione praescripta, ut, Ioanne Acuto [A, c. 36 v] detrectante imperium, quavis id causa contigisset, coacti exercitus Carolo imperium foret [2]. Vix id palam prodierat, et velox repente nuncius affuit gravissimam inter militares coactas copias seditionem exortam, digladiarique invicem omnes atque in armis esse. Siquidem qui

23. Pedestrinae — 34. Pedestrinae

[1] Cronaca Zancaruola cit., c. 410; Caresini, ediz. Pastorello cit., p. 42; Chinazzo cit., col. 754.

[2] Caresini, ediz. Pastorello cit., p. 43. Nelle *Vite dei Dogi* di Marin Sanudo (cod. Marciano, cl. VII ital. n. 800) a c. 280 *r* (273 *r*) è trascritta "Copia de "una epistola la qual fo trovada nel campo e nelo "exercito contra Chioza e par che la vegnisse dal "cielo", dalla quale trascriviamo il seguente passo, perchè contiene un soprannome dato a Carlo Zeno "ma "che dirò io dil nostro campion Carlo Zen dito bo- "caxin capitano di la nostra zente de terra".

Italici generis erant' cum Germanis, Gallisque, plures enim eius aderant generis, in perniciosam controversiam inciderant. Et post abactam vicissim praedam, de vita inter se, et sanguine dimicabant, omnisque passim furebat exercitus. Senatus, rei gravitate permotus, mox Carolo imperat, ut, nulla intermissa mora, repente ad copias advolet, fluctuantibusque consulat rebus: litteras magistratus, et mandata simul exarari iubet. His acceptis Carolus, ex classe iam ad castra, ex maritima in terrestrem militiam transiturus, armis repente induitur. Paucisque sociis comitatus, celeri cursu Philistinam fertur. Dici vix, scribi ve potest, quam furibundo tumultu, ille tunc debachabatur exercitus; ubique clamor impetusque, insultantium ferientiumque; una fere vox omnibus erat, vindictam sanguinemque proclamantium. Fremitu armorum hominumque caelum et litora resonabant. Carolus, in hoc tam ancipiti malo, consilio utendum ratus, frequentes spargi rumores in vulgus, adesseque Imperatorem, passim nunciari promulgarique iubet; canere tubicines, accirique ad se milites contionem au'dituros. Ea vox, ubi primum accepta est, adeo furorem omnem compescere visa est, ut quasi ex turbulenta procella, serena tranquillitas redderetur. Repenteque ad eum concursus omnium ordinum fieri coeptus. Querelas singuli suas detulere.' Alii ius dici, alii ultionem fieri flagitabant. Tum Carolus in eos versus, quum pluribus, nunc minis terroribusque, nunc vero molliori oratione, patrati illos gravis erroris increpitasset, amotis reliquis, principes factionum alloquuturus, quod ab his summa rerum pendebat, sistere apud se iubet. Erant ex his plerique, qui aliis in expeditionibus sub Carolo militaverant, illique non vulgari familiaritate obstringebantur. Affatus ergo illos, quo vinculo rei publicae Venetae devincti sint, quo illam in periculo constituissent commemorat; qui magnis affecti praemiis, vix tum ascripti militiae, tam perniciosam excitarint seditionem. A detestabili initio eos traxisse originem. Contemptibile suae probitatis documentum dedisse. Oportuisse eos, et gravitate et prudentia, eo praesertim tempore, uti, nec tam levi motu, absente Imperatore, ad intestina praelia prorumpere. Nullum esse maius vecordis indicium, quam temporum locorumque rationes non librate pensare. Probatae' virtutis esse, constanti animo ferre iniurias, neque leviter arma corripere. Decuisse illos Imperatoris adventum dissimulando praestolari, neque rem publicam, de ipsis benemeritam, moestam suo facinore, hy'lares reddere hostes. Caeterum errata increpari quidem posse, corrigi vero minime. Quippe quum mortalibus insita' iniqua conditio sit, ut minus gerenda, quam gesta prospitiant; quae autem iam acta sunt, ut facta non sint, rerum natura non patitur. Itaque quod reliquum est, ad opportuna morbis conferenda remedia, recurrendum esse. Nullo autem pacto satius mederi morbo posse, quam contrariarum usu rerum, iis quibus morbus ipse conflatus est. Bello igitur pacem, amicitiam inimicitiae, odio amorem, dissensioni concordiam esse contraria: his virtutibus ea vitia pelli. Nunc ergo ut concilientur animi, remittantur iniuriae, controversiae sibi uni, Imperatori et iudici, brevi recte finiendae permittantur, proculdubio opus fore. Senatum siquidem has intestinas dissensiones ferre pergraviter. Neque enim nisi coniunctos animis, sibi illos usui futuros animadvertit. Itaque Venetae saltem rei publicae, cui semet suaque omnia debent, has omnes animorum contentiones condonandas videri; reliqua, ut aequum est, sibi curae futura. Haec atque huiusmodi plura, monendo suadendoque, tantum apud eos valuit, ut mensis inter partes sanciret indutias, etiam priusquam inde eorum quisquam abscederet, concitatosque hoc pacto raptim tumultus sedaret. Quibus in hunc modum gestis, quum ad controversias quoque radicitus extinguendas, ineundamque pacem Carolus intenderet animum, quarta de' hinc die' certior Senatus est factus, Iohannem Acutum, quem primo loco exercitui imperatorem designarat, omnino imperium abnuisse Venetorumque detrectasse stipendia. Sic enim missus ad illum orator rediens referebat. Quare, ut antea decretum erat, Carolum Princeps patresque imperatorem declaravere; praeesseque exercitui libera potestate iusserunt. Caeterum propter temporis angustias, aerariique tenuitatem, ut sine stipendio

---

7. Pedestrinam — 20. *Nota marginale*: Carolus ad factiosos

rei publicae deserviret, patribus est visum. Tam gravi itaque onere praeditus, quum quantum calamitatis intestina afferre discidia soleant, secum ipse animadverteret, operepraetium duxit, in id potissimum intentiore cura incumbere, ut perpetua concordia exercitus pacaretur. Ardua erat res, et opere laborisque plurimi: quod altera partium, detrimento affecta, instaurationem fieri postulabat; ab altera vero nihil omnino excerpi poterat, et sine re numaria sanciri foedus nequibat. Enim vero unde pecuniae contraherentur, satis diuque cogitanti, non apparebat. Hac tanta in periclitatione rerum non consilio modo Carolus, sed virtute opus fore ratus, Senatui rem aperit; persuadet litteris nunciisque, ne rem tantam, tam salubrem, tamque necessariam negligat. Imminens discrimen ante oculos ponit. Salutem tanti vulneris, ut modico aere mercentur, quibus potest praecibus, 'orat: se aequa cum re publica c. 41 r A, c. 38 v Veneta hac in re onera partiturum, pollicetur: sibi quidem cordi esse ex propria re familiari quingentos aureos leso militi instaurationi ac dono dare. Si tantundem erogare Senatus voluerit, ni'hil enim magis petere, sperare se pacem perpetuam in exercitu firmaturum. Mur., 239 Senatus, et si inopia plurima praemebatur aerarium, Caroli tamen liberalitate convictus, ne inferior cive res omnis publica videretur, Caroli suasionibus assensus est; utque quingenti ex aerario ad pacem conficiendam aurei depromerentur decrevit. Eos quum accepisset Carolus, suos quoque gestans manibus, evocari ad se primores militum exercitumque omnem iussit. Quibus quum, dulci blandaque oratione, Senatus veneti, suamque itidem in illos benivolentiam, pietatemque declarasset, lesisque numario munere fecisset satis, usque adeo omnes demulsit devinxitque, ut pax inter omnes inviolabilis sanciretur; nec ad belli exitum, vel mediocris verborum contentio, ex huiuscemodi causa, deinceps excitata sit. Pacato in hunc modum exercitu, intestinisque discidiis, non sedatis modo, sed prorsus extinctis, quum ductorum et militum animos in mutuam in vicem benivolentiam conciliatos cerneret, ut aliquid iam adversum hostes moliretur, opportunum fore tempus censuit. Tuto siquidem posse in Genuenses nunc demum' milites ducere, quum domi iam esset parta concordia. c. 41 v Itaque, paratis navibus, quum exercitum imposuisset, traiectis, quae' Philistinam et Clodiam A, c. 39 r interiacent maris faucibus, in aliud littus, quod ad Clodiam spectat, ubi Veneti et turrim ligneam, et stationem habebant, copias exposuit. Nonus tum Februarii dies erat, quum ad Ianuarii chalendas, quod supra memoravimus, Clodiam et classem Venetam attigisset. Iamque animus magni polliceri aliquid videbatur, protinusque in hostes tendere mente conceperat. Quare ut primum in littore expositae copiae constiterunt, quum curandis corporibus, armisque parandis incumbere reliquos monuisset, ipse, parva sagittariorum dumtaxat assumpta manu, per littus, quod ad minorem Clodiam ducit, temptandi, explorandique gratia iter aggreditur: haud procul campanaria turris erat [1]. Eam Genuenses occupaverant, et militum sagittariorumque valido praesidio communierant. Et quanquam nec scalas nec machinas expugnationi aptas attulerat Carolus, neque miles quisquam, nisi sagittarius adesset sibi, temptandos tamen eorum, qui in turri erant, animos arbitratus, praelium inchoari, sagittas profundi iubet. Qui inerant hostes, etsi pro viribus resisterent, a sagittarum tamen multitudine plurimum ledebantur. Quum' aliquandiu praeliatum esset, plurimis hostium tum extinctis, tum vulne- c. 42 r ratis, receptui iam cani iusserat, ciboque refici milites cupiebat. Raptimque tum velox accurrens nuncius, ad maiorem Clodiae turrim fumo signum datum esse significat. Quum secum' quidnam rei foret pervolveret animo, nuncius item alius adest, et a diversa regione, ad A, c. 39 v Brunduli turrim, fuisse quoque fumum conspectum refert. Id ubi accepit Carolus, aliquid moliri adversum se hostes, evestigio suspicatus, evocari militum duces, cogi copias, pararique ad bellum, et in armis esse exercitum iussit. Ubi frequentes advenere, quum a duabus partibus accessum ad se fore hostibus animadverteret, bifrontem aciem instruit. Adversum enim eos qui ex maiori Clodia' proficiscebantur, Anglicos, Gallicos, Germanosque omnes Mur. 240

---

26. Pedestrinam

[1] Oltre i cronisti cit. cf. Georgii Stellae *Annales*, in *RR. II. SS.*, T. XVII, col. 1115 (19 febbr.).

opponit. Contra illos vero, qui ex Brundulo per apertum litus irruerent, Italicorum robur
locat. Ipse medius cum sagittariis, domesticisque militibus, utrisque auxilio futurus substitit.
Vix haec instruxerat, quum utrinque hostes apparuere. Alii a Clodia, a Brundulo alii, elatis
in caelum clamoribus, properantes, enimvero dispar adventantium ratio erat. Siquidem hi
qui a Brunduli regione faciebant iter, libero apertoque cursu per expeditam litoris planiciem
c. 42 v irruere, instructisque semper aciebus,' catervatim, obsistente nullo, invadere Venetos poterant.
Ad alteram vero partem, aquae inerat alveus, non angustus, ponsque desuper, latitudine haud
exigua. Itaque a Clodia profectis, pons medius detrimenti plurimum hostibus afferebat. Non
A. c. 40 r enim turmatim acie structa pontem transire quibant, in Venetosque impetum facere;' sed
paucis simul praetergredientibus, tum postea in ordinem redigendi, instruendaque acies erat.
Quod ubi Carolus animadvertit, elatus ingenti victoriae spe, plurimis ex his, qui media in
acie cum ipso substiterant, ad Italicorum robur adiectis, ipse cum reliquis se Germanis
adiunxit, accitoque ad se Anglico ductore Guilielmo, quem cognomento Quoquum nuncupa-
bant sui, quod inter primos eius virtutem probitatemque expertus norat, de re gerenda,
hostiumque adventu pleraque comunicato consilio est colloquutus. Itaque eius quoque mente
perspecta, quum secum in sententia convenire illum intellexisset, contione advocata, huiusce-
Oratio Caroli ad Milites modi oratione milites hortari adoritur: Non sum hodie apud vos verba facturus, commili-
tones, quo vestros magis in hostes accendam animos, neque ad pugnam acrius irritem, sed
ut, victoria insigni ante oculos posita, laetos vos reddam, ad eamque alacriter capescendam
c. 43 r non tam exhorter, quam manu ducam. Quorum alterum 'supervacaneum censeo. Quid
enim curren ti calcar adiciam? Opportunum vero reliquum, ut non solum egregie dimicandi
rationes suggeram vobis, sed vincere vos, vincendique modum doceam. Foelicibus auspiciis
hodierno die induimus arma, commilitones, superi coeptis favent; immortali Deo volente,
A. c. 40 v iuvanteque, victoria nostra est. Hostes quippe nostri, aut militarium artium' rudes omnino
et imperiti sunt, aut concepta fraudantur fide. Circumvenire nos credidere, et, nactis in
medio, levi momento potiri; attonitos nos fortasse opinati, aut captos luminibus, qui eorum
Nota adventus et capescendi praelii rationes, haud quaquam perpenderemus. Sed raro, commili-
tones, ex voto succedere consilia solent, quae minus recta ratione digesta sunt. Videtis
siquidem nunc illos sensim vicissimque pontem transire. Neque enim abulteriori ripa in
hanc contendere ad nos, alio pacto queunt. Sunt ne adeo mentis vesanae, ut nos hic quie-
turos perpetuo putent? et integram diem incassum operituros, quoad copiae illorum praeter-
Nota gressae omnes sint, structaeque ab his acies, et ordinum contexta integra series? Impiis
Mur., 241 profecto et iniustis ausibus semper adver'santur superi, et quorum actiones abhorruere, mentes
obnubilant. Falluntur sane corrupto iuditio de vestra, commilitones, prudentia decernentes;
c. 43 v et eorum vel error, vel' imperitia virtuti et consilio vestro gloriam pariet. Vos enim paulisper
quieti eritis, quo ad pars copiarum in citeriorem confluat ripam. Interim silentium agentes,
ne loco quidem cedetis. Ubi vero adesse tempus cognovero, solitumque protulero signum,
tunc, clamore sublato, prompto animo in hostes irruite; et integri disiunctos, ordinati incon-
A. c. 41 r ditos, multi paucos profligate. Si viribus et armis utantur,' trucidate. Si fugam, quod magis
opinor, dederint, tergis inherete; nec eorum quenquam elabi e manibus patiamini. Suppetias
afferre non poterunt sui, altitudine alvei et pontis angustia deterrentibus. Aut igitur se aquis
credituri sunt, aut in vestras declinaturi manus. Si intentiore cura incubueritis, nec unum
ex his evasurum salvum confido. Cumulata sane victoria non esse non poterit, quam et
auspicia divina, et matura consilia humanaeque afferent vires. His autem hoc pacto profli-
gatis, facile illos quoque qui per litus a Brundulo veniunt, si accesserint, superabimus; quod
huiusce partis victoria consternatos illos reddiderit, vobis vero efferatius auxerit animos.
Quanquam mea quidem sententia sit, de salute fuga paranda, quam de conserendo certa-
c. 44 r mine, illos magis consilium habituros. Ita gloriosam, commilitones, palmam, omni ex 'parte

---

4. ii — 7. *Invece di* haud: satis — 11. iis — 34. *Invece di* sane: quidem

reportabimus. Venetae rei publicae hactenus pene destitutae, tantisque affectae cladibus, respirationem cumulatissimam afferremus. Urbem Venetam ab imminenti horum terrore hostium liberabimus, ex victaque pene, victricem reddemus. Quo enim in statu venetae res hactenus fuerint, atque etiam nunc sint, commilitones, prospicitis. Exhaustae opes, commeatus interclusi, vires exinanitae; Veneta urbs, toto semper orbe percelebris, squalida nunc et fere deserta iacet. Orbata civibus, commeatibus vacua, facul'tatibus nuda, eius cervicibus *A, c. 41 v* imminet hostis, in illius excidium exardens animo; quicquid maximi roboris est, id in vobis potissimum, commilitones, in vestra virtute consistit. Ab hoc praelio veneta pendet salus. Si, quod Deus omen avertat, superaverint hostes, actum de rebus venetis est: quippe et libere in mare prodire, et impetere Venetam urbem truces poterunt. Nec iam nobis ex classe, vel humano quovis praesidio, spei reliquum erit. Si vicerimus, non praelio modo, sed bello vincemus. Haec dies, haec pugna, et hostium ausibus, et bello foelicem exitum dabit. Nota Neque enim res humanae pari semper cursu fluunt. Nec fuit umquam tam turbida, tam perniciosa procella, quam aliquando tranquilla serenitas sequuta non sit. Arridere hactenus fortuna' visa est Genuensibus, Venetis adversari rebus: nunc iam aequum est, ut, vice versa, *c. 44 v* grata et propitia nobis, illis reddatur infausta; et temerarios eorum ausus, supplitio et penitentia vindicet. Neque equidem aliter pro immortalis Dei' in exhausta pietate futurum Mur., 242 autumo, fruorque hac concepta spe et pene certa fide. Quam et vobis communem fore, pro iocunditate vestra, commilitones, censui. Ite itaque et vestros pro offitio servate ordines, et ad ea quae monui, prompti intendite animum. Haec dicente Carolo, interim pertransibant, utcunque poterant, pontem hostes, succedebantque aliis' alii, a Clodiaque continuo recentes *A, c. 42 r* insequebantur. Iamque non mediocris eorum pars in planitie constiterant et operientes reliquos sese in aciem disponebant, inireque parabant praelium. Veneti silentium agentes quieti erant, horroremque de industria simulabant. Tum Carolus opportune tempus fore ratus, signum dari, canere tubicines, clamoresque attolli iubet. Primi Anglici, horrendis sublatis vocibus, cursim in hostes irrumpunt. Insequuntur caeteri non dispari animo, clamoreque. Conserturi manum omnes in hostes properant. Hortatur Carolus, accenditque animos, signaque efferri promptius iubet. Tela iaciunt Veneti, hastis et ensibus acriter certant. Genuenses, qui spem omnem in circumvectione locaverant, maximeque sperarant, nactum in medio,' facile *c. 45 r* vinci Carolum posse, simulque ex silentio Venetorum, illos primum formidare crediderant, ut, ingenti sublato clamore, irrumpentem Carolum conspexere, consternati animo, de fuga quam de praelio magis cogitare coeperunt. Vix itaque, primo impetu perlato, quum Venetorum ferocitatem intuerentur, seque spe fraudatos, impares quoque congressui animadverterent, quod non exigua exercitus eorum deerat pars, nostrorum quidem vix faciem sustinuere, sed Venetis efferatius imminentibus, eorumque plurimos prosternentibus, tum passim vertere terga, et ad suos, qui adhuc ultra pontem' erant, fugam repente capessere properarunt. *A, c. 42 v* Nec tamen eo pacto Caroli et Venetorum manus evadere valuere, sed in alias insuper perniciosissimas difficultates inciderunt. Siquidem quod propter pontis angustiam simul omnes praetergredi non poterant, sed compraesso gradu succedere pedetentim oportebat, incommodum quippe accedebat gravius, quod qui continuo ex hostibus adventabant, in hos impacti atque in illos isti invicem distinebantur. Carolus et sui, accenso animo, acriter tergis hostium in herentes, nunc caedebant plurimos, nunc pernitiosis ictibus afficiebant. Caeterum tanta erat fugientium multitudo, perarduusque fugiendi modus, ut quanquam in ea salutem hostes locarent, a suis tamen magis, quam a Venetis,' ne progredi possent prohibe- *c. 45 v* rentur. Sic enim se constipaverant, compresserantque, ut ne fugientibus advenientes, nec primis ultimi recessum permitterent, sed perstare fixi, fereque immobiles compellerentur inviti. Miserabilis vero erat ad pontem strages. Tanta enim ad illum hostium multitudo, congesta est, ut impellentes invicem in subiectum aquae alveum se detrudere cogerentur.

---

7. *Invece di* illius: eius — 22. *manca* et — 38. perniciosas

Tandemque quum vim tantam ferre non quiret pons, adec gravi pondere compressus est,
ut, violentia tignis diruptis, ingenti edito fragore, pons ipse perfringeretur [1]. Tunc vero
MUR., 243 graviora prioribus superaddita mala sunt, tantaque' est calamitas insequuta, ut dicere quis,
A. c. 43 r vel' audire perhorreat. Multitudo enim ingens, quae in ipso ponte compraessa perstabat,
simul ut repente confractus corruit, tota praeceps in subiectas aquas prorupit, partimque
undis submersi, partim tignorum fragmentis contriti, partimque suorummet pondere praessi
interiere. Nonnulli, quum nandi peritia, agiliore corpore, ex aquis emersissent, ut in ripam
prodire voluerunt, a Venetis caesi. Forte inter reliquos Genuensis exercitus imperator Tho-
mas Guanus tunc ad pontem aderat, suorumque saluti pro virili consulebat. Is in ipso
pontis casu, adeo raptim delapsus est, ut aliis super alios, et illum quoque concidentibus,'
c. 46 r non magno intervallo perierit. Carolus, ut illius quoquo pacto cognoscere casum potuit,
moerore affectus, intentiore cura eripere ab interitu insignem virum contendit. Verum tametsi
perstrenue impenso conatu anniteretur, irrito tamen opere, laboreque, consequi vivum non
potuit. Sed plures quoque auctoritate dignitateque non vulgari hunc in modum extincti sunt.
Is exitus ad eam regionem fuit. At qui per apertum litus a Brunduli regione adventaverant
hostes, adversum quos florem Italicorum opposuisse Carolum diximus, quum profligatos suos
ad pontem inspexere, neque enim cernere difficile erat, haud propius accedere, aut manum
A. c. 43 v conserere sustinuerunt, sed foedissimam et ipsi fugam iniere, ad paludumque praesidium,'
cursu raptissimo, convolarunt. Enim vero cymbis et minoribus navigiolis illic ex Venetis
quamplurimi de industria se locaverant, bellique inde exitum praestolabantur. Hostes itaque
qui ad paludes, quasi in asylum quoddam, et tutissimum locum confugere iudicabant, in
horum manus omnes inciderunt. Adeoque fere cuncti ad internitionem caesi, aut intercepti
sunt, ut pauci admodum ex multis evaderent. Sic utrinque fusi fugatique hostes, Carolus
Venetique gloriosam victoriam retulerunt. Occisorum longe amplior numerus hostium, quam
c. 46 v captivorum fuit. Quippe' desideratos tria milia et quingentos, memoratum invenio, quum
captivi quingenti dumtaxat fuisse referantur. Et accessere quoque ii, quos in campanaria
turri se diu tutatos diximus; qui suos passim prostratos conspicati, evestigio Carolo sese
dedentes, omnia eius arbitrio potestatique permiserunt. Nec hostile aliquid in universa litoris
aut continentis regione superfuit, quod in Caroli Venetorumque ditionem, ea ipsa luce, non
cederet. Tantusque rerum successus, admirabilisque prosperitas fuit, ut illo praelio exvictis
proculdubio Veneti redderentur victores. Debellatumque propemodum fuisset eo die, et
actum omnino de Genuensi hoste, si qui confractus est pons, integer constitisset. Mixti
enim victis victores in urbem Clodiam ingredi, et foelicem bello dare finem potuerant. Ne
A. c. 44 r cumulatior' ab ea parte victoria sequeretur, fractio pontis deterruit. Qui enim ad ulteriorem
ripam erant, tuto in urbem ingressi, impune saluti suae consuluere. In reliquos, quacumque
aditus patuit, diligentius inquirendos, miles est missus, nec ad opacam usque noctem, aut a
MUR., 244 cede, aut captivorum abductione, cessatum est. Superveniens quoque nox victoriam ma'iorem
in modum adauxit. Nam quum stativa eo loco a Carolo exercituque, id noctis, per horridam
aeris intemperiem, durissimis conditionibus haberentur, qui ad Brunduli regionem arcemque
c. 47 r reliqui erant' cum triremibus Genuenses, nullam deinceps, aut vincendi aut evadendi, tra-
hentes fidem, desperatis rebus, triremibus cunctis, quas in loco habebant, ignem iniecere.
Turres quoque ligneas, quas magno sumptu, et opere multo construxerant, ad unam omnes
concremaverunt, seque universi mortales in urbem Clodiam salutis gratia recepere. Tantus-
que eos horror invasit, ut nec ibi quoque tuto consistere posse arbitrarentur, sed vecordi
formidine consternati, intempeste noctis silentio, fugae alia atque alia diverticula quaeritantes,
quid agerent, aut quo se verterent, vix decernere poterant. Magna eorum pars ad Patavinam
urbem animum applicabat, neque alibi commodius consultum eis fore opinabatur. Itaque
A. c. 44 v quum id primores sequuti consilium, aliam quoque humiliorem turbam,' suo provocatam

[1] " Machetus Cortexe — fuit cum d. Karulo Ge- " no quando posuit campum, et cum barchis et ganza- " rolis et quando pons Clugie fuit fractus ". Venezia, Arch. di Stato, *Grazie* cit., T. 17, c. 115 *v*.

exemplo, in eam sententiam pertraxissent, sic in fugam omnes praecipites corruere, ut ex tresdecim pugnacissimorum hominum milibus, qui in praelio fuerant, vix ad sex milia bellatorum ea nocte in urbe Clodia superstites forent, et ii quis variis casibus necessitas quam voluntas magis prohibuisset fugam. Nam etsi una fere cupiditas omnibus, unus animus esset, salutem fugiendo parare, non aeque tamen unus atque idem esse exitus poterat. Quod enim Patavinum inter et Clodiense solum stagna quaedam interiacent, ' plurimi in ea consterna- *c. 47 v* tione, traicientium navium penuria, nautarumque inopia laborabant. Itaque ex inferiori turba innumeri, quibus ad traiciendum navigia deerant, evadendi tamen omnino desiderio perciti, quum per paludes et aquaticos tramites transmeare quoquo pacto conarentur, sic quippe in fugam praecipites erant animi, adeo noctis illius truci quadam acerbitate absorti sunt, ut pars debiliore corpore, vi frigoris congelati, ea ipsa nocte exanimati fuerint; pars, quibus robustiora erant membra, vix persistere semivivi anxie ad lucem quiverint. Horum omnium ingentem numerum Veneti navigiis levioribus, per paludes, predae gratia discurrentes, quum penitus extinctos, tum gelidos et immobiles, quasi statuas, vix dentibus comprimentes spiritum, invenere. Magnum profecto rerum' humanarum exemplum : ut qui paulo ante, expu- *A, c. 45 r* gnatis classibus, superatis hostibus, sauciis et caesis, subactis et occupatis urbibus, etiam pacis oblatas conditiones spraeverant, ad Venetamque etiam diripiendam urbem accingebantur, et per litora vectis triremibus in mare prodire, perque arenam ducere classem, viribus et artibus confidebant, totoque simul navalibus terrestribusque insolescebant copiis, eos nunc deletos et profligatos, facultatibus et omni praesidio destitutos, passim errabundos' per palu- *c. 48 r* des et stagna dispersos, latibula quaeque ac diverticula queritantes, salutem quoque fugiendo *Nota* vendicare non posse. Ita inconstanti vicissitudine res aguntur humanae.

16. *Invece di* subactis et occupatis : devictis et interceptis — 21. *Invece di* quaeque : quoque

VITAE MORVM RERVMQVE GESTARVM CAROLI ZENI VENETI AD PIVM .II. PONTIFICEM MAXIMVM IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS MUR., 245

LIBER QVARTVS

QVANTA Venetam urbem alacritate haec salutaris victoria, laetaque exultatione compleverit, cogitare profecto magis, quam ullis exprimi litteris potest. Nihil siquidem ad calamitosam, extremamque fere perniciem, antea plane defuerat: profligatae classes, exhaustum aerarium,' nuda et mortalibus et commeatu A, c. 45v civitas, hostes classe et viribus superiores, in mediis fere veneti portus faucibus imminebant. Vixque ulla trahi poterat certa salutis spes. Quare quum tanta omni ex parte desperatione rerum, repente tam foelicem commutationem redditam cernerent, ut ex victis penitus victores fierent Veneti, tanta est quoque animorum commutatio consequuta, ut urbs, antea lugubris et luctuosa, fereque deserta' et misera, in hylarem et festivam converteretur. c. 48v Tam repentino motu terrena volvuntur. Itaque ab omni ordine ingens, ut par erat, iubilatio acta est, et sonis, lampadibus, ignibus, laudibus, clamoribus, et omni alacritatis generi, ex hylaritate passim per urbem indultum: maxime omnium immortali Deo sacerrimo ritu gratiae habitae sunt, et omnifariam supplicationes ad plurimos dies decretae. Caeterum eam noctem pergravem admodum Carolus exercitusque omnis pertulit; quippe tanta vis frigoris orta est, ut compraesso crudis nubibus aethere, gellidus rigor ima etiam praecordia penetraret, medullasque ipsas fere videretur adurere; horribilem siquidem in paucis, et saevam eam noctem visam, sunt plane qui memoriae commendarint. Verum ut primum illuxit dies, duo ex senatoribus accessere, a Principe et Senatu missi, qui, quum Principis et Senatus alacritatem retulissent Carolumque summis ornassent laudibus, id quoque adiecerunt, placere' Senatui A, c. 46r ut evestigio, eductis copiis, ad Clodiam metaretur castra [1]. His acceptis mandatis, Carolus, quum obtemperaturus tubicines canere, exercitumque moveri iussisset, tum repente qui ordinem in exercitu ducebant, fere omnes coacti, ad imperatoriae stationis fores frequentes affuere. Quibus, ut fandi potestas est data, partam victoriam, quanquam' mercenarii sint, c. 49r ipsis tamen, pro debita in Venetam rem publicam observantia, ingenti alacritati fuisse dixere, eo magis quod promptam pro ea adipiscenda et ipsi navassent operam. Caeterum cupere se, in tanta prosperitate rerum, Veneti quoque Senatus liberalitatem experiri: siquidem aequum existimare, decere Senatum benemeritos milites suos in hac communi omnium laetitia munere aliquo hylariores reddere. Nec ipsis tunc videri decentius, quam si dupplicata eiusce mensis stipendia Veneti largiantur. Id enim muneris gratius in primis exercitui fore. Orare ut voti compotes fiant, impensiusque id expetere. Quod consequuti, in omnem expeditionem prompto animo profecturi sint, pariturí imperio et perstrenuam operam navaturi. Sin vero

---

27. *In margine aggiunge*: Milites ad Carolum

[1] 20 genn. 1380; A. GATARI cit., col. 367; CHINAZZO cit., col. 757; CARESINI, ediz. Pastorello cit., p. 44.

morem non gesserit Senatus, petitaque liberalitate usus non sit, convenisse in hanc sententiam
Mur. 246 omnes, ut nec loco' quidem cessuri sint, nec uspiam vestigium promoturi. Sed neque ire
A. c. 46 v inficias, militiam se quoque detracturos praedicere.' Haec esse quae per eorum voces,
universus exercitus dici voluisset. Carolus et qui a Senatu erant missi, ut haec accepere,
blanda oratione demulcere eorum animos nitebantur; et quantum in ipsis erat a sententia
ductores avertere. Verum, ubi nihil proficerent, quid maxime rei difficultati conveniret,
c. 49 v aliquandiu simul consultavere. Ceterum' quum diuturno experimento, longo militiae usu,
induratas militum cervices, obstinatosque animos Carolus noscet, temporum locorumque ratio-
nibus exacte pensatis, ad Senatum causam deferre censuit, nequid detrimenti in consulto res
publica pateretur. Itaque, missis ad Principem litteris, quo in statu res essent, quid expeterent
milites docuit. Pertinaces illorum mentes, efferatos animos, perdurissima his corda inesse.
Non leniri verbis, non suasione mulceri, neque ulla eos ratione deflecti. Cupiditates illos
dumtaxat sectari suas, nihil apud illos sanctum, nihil iustum esse, nullam his fidem, pietatem
nullam, nihil religionis inesse; non quod deceat eos, sed quod placeat, quod delectet con-
siderare. Fixam iam cordi his stare sententiam, ut, adeptae victoriae gratia, munus acci-
piant. Eam nullo pacto eorum ex ferreis et adamantinis cervicibus evelli posse. Quod si
eorum votis mos gestum non sit, et si se ad Clodiam sequuti fuerint, nil tamen egregium,
nil nisi lentum ac tepidum patraturos. Semperque exacerbato et infenso in Venetos animo,
A. c. 47 r plus hostibus quam rei publicae profuturos. Itaque non satis decernere' se, quonam pacto
fieri possit, quominus eorum pervicatia aliquo aere non redimatur. Haec atque huiuscemodi
c. 50 r quum Senatui referri iussisset, id quoque adiecit, se aliquid in partem oneris ex re' familiari
sua, ad levandam rei publicae solicitudinem, pro consuetudine, deprompturum. Senatus, etsi
propter publicam inopiam extraordinaria uti largitione gravius videbatur, tamen cedendum
tempori ratus, ut ad Caroli arbitrium controversiae sedarentur, decrevit. Ille igitur, quum
et patriae et aerarii et belli et temporis exactissimam rationem haberet, primum omnium
ductorum alliciendas mentes arbitratus, quo facilius, minori rei publicae iactura, res sopi-
rentur, aureis in eos quingentis, ex privata, ut assuerat, pecunia contributis, mitiores, ad
componendas dehinc controversias, feroces eorum animos reddidit. Non enim dubitabat,
primoribus largitione delinitis, quod plane futurum erat, caeteram inferiorem turbam facilius
quieturam. Quo initio veluti fundamento quodam patrandae rei fretus, sedare exercitum, et
integre controversias sopire adhortus est. Nec arduus dehinc labor fuit. Sic enim, priori
a se impenso munere, principum animos conciliaverat, ut, minime per gravi rei publicae
contributione, milites quoque et subiectiorem turbam sedaret. Nec ipsis modo a Senatu
Mur. 247 satisfactum esse decernerent, sed ad reliquum, quod supererat, belli' perficiundum, animae-
A. c. 47 v quiores alacrioresque' redderentur. Et qui antea arma capere, atque ad Clodiam prodire
c. 50 v recusaverant, nunc ultro' expeterent, ut ducerentur in hostes. Quamobrem intestinae discen-
sionis solutus cura, iam Clodiam versus iter aggreditur. Liber aditus erat, nulli hostes, turres
et machinae nullae, nihil impedimenti adversabatur. Qui enim hostium superfuerant, in
Clodia se se omnes inclusi continebant. Itaque ad Clodiam, nullo obsistente, eo die copiae
admotae sunt. Caeterum quoniam adhuc satis virium hostibus, ex sagittariis potissimum,
supererat, Carolus, ne quid incommodi exercitus pateretur, sub moenibus persistere nequa-
quam censuit. Ecclesia erat haud procul christiano cultu Iohanni Baptistae dicata. Ab ea,
quantum iaci bombardae ictu poterat, tuto loco figere castra decrevit. Interea vero Senatus,
quoniam variae inerant sententiae patribus, quibusdam obsidione finiri bellum, aliis certamine
oppugnari urbem posse credentibus, quid salubrius foret, consultandum censuerat. Itaque
accersiri ad se Carolum, cogique apud Principem in classe omnes iussit. Ubi frequentes
advenere, controversia in medium prolata est. Qui expugnationem salubrem opinabantur
fore, diuturnum bellum, inanitionem aerarii, difficultates rei publicae memorabant. Obsidionis

---

11. iis — 13. iis — 15. iis — 29. *Dopo* primoribus *aggiunge*: hac

gravem et molestam fore moram: Senatum tantum mercenariorum militum alere diutius in tanta aerarii extenuatione' non posse. Quamplurima praeterea, obsidione' durante, discrimina [A, c. 48 r; c. 51 r] imminere, multaque incommoda temporis intercapedine afferri consuevisse. Expugnationem rei celerem exitum allaturam, tantum virium esse in suis, ut non magno negotio expugnaturi Clodiam sint, ingenti terrore consternatis hostibus, et praelio superiore perculsis. Venetos animis ex victoria auctos, largitione delinitos accensosque diripiendae urbis spe, omne discrimen, omne pugnae genus ilares obituros. Vani et vecordis esse, quae consequi tum primum queat, diuturno intervallo differre ut habeat, circuitusque supervacaneos trahere, quum multa [Nota] interim evenire possint, quae foelicem exitum prohibitura sint. Huiuscemodi illi [1]. Quibus vero sacius obsidio probabatur, praelii ancipites exitus, tutiorem obsidionis partem, et alia quoque plurima in medium afferrebant. Ita sententiis animisque in contionibus certabatur. Demum ad Carolum conversis oculis, quid e re publica censeret, efferre iubetur. Tum ille in hunc modum exorsus est. Nisi mea in rem publicam pietas, et iussio vestra, inclite Princeps, vosque conscripti patres, consuetaque me institutio commoveret, qua consulere pro [Oratio Caroli in Senatu] virili imminentibus patriae periculis soleo, egissem hoc die silentium, et decretum vestrum praestollatus, imperio paruissem, ne forte, dum rei publicae consulo, militum et exercitus magis agere causam,' suspicari quispiam queat. De me enim' satis scio, nulla oboriri men- [c. 51 v; A, c. 48 v] tibus hominum sinistra cogitatio potest, quum magistratus hic, quo me exercitui praesidere voluistis, praeter incredibiles curas, intollerabilesque labores et anxias solicitudines, quibus per momenta singula torqueor, corpori et fortunis meis incom'modissimus sit; eoque futurus [Mur., 248] sit gravior, quo diuturnior. Sed optimi viri officium censeo, recte agentem quae suspicentur caeteri spernere. Optimi civis, sincero animo, ubi opus est, patriae afferre consilium; et quae praeferat animus, etiam inter aliorum adversos perturbatosque rumores, in rei publicae suae salutem promere. His confirmatus, de re dicere aggredior. Controversia oritur, patres conscripti, praestet ne rei publicae obsideri Clodiam urbem vel expugnari. Plerique expugnationem probare sunt visi: alii salubriorem opinantur obsidionem fore, utrique validis rationibus suas tuentur partes. Ego vero, pro mea in patriam fide, pro usu et experimento rerum, pro eo ingenio, quo ab immortali Deo praeditus sum, expugnationem Clodiae urbis, non solum non improbandam puto, sed assequi nullo pacto posse iudico. Primum quippe urbis situs me in hanc sententiam trahit. Aquis enim paludibusque eam fere undique cinctam videtis, prope ipsa quoque moenia coherentibus. Ubi ergo miles, 'solido assuetus praelio, [c. 52 r] decertaturus consistet? Quod si ratibus, aut compactis in id opus lignis, copias imponetis, ut inde' praelientur, mementote diversum esse a terrestri maritimum pugnae genus, nec aeque [A, c. 49 r] ad hoc aptos fore milites, qui in illo versari sint soliti. Expugnatio suas quoque artes habet: nunc adherere muro, nunc referre pedem praestat. Admovere tormenta ubi opus est, moenia dolabris cedere. Tum succedere scalis opportet. Haec in nutantibus, et continuo mobilibus aquis, experiri miles nequit, qui armatus nec quidem sistere vestigio valeat. Accedit fluxus ipse refluxusque huiuscemodi aquis fere perpetuus, quo navigia in concreto coeno brevi destituantur necesse est, ut inde nulla etiam vi divelli possint. Sic expugnaturi inde urbem milites, superne abhostibus obruerentur. Nec referre etiam coacti uspiam pedem poterunt. Existimatis vero torpere hostes ocio, et nullam salutis agere curam? Sexmilia pugnacissimorum hominum insunt, qui longe ampliorem murorum ambitum tueri commode, cum oppugnantium pernitiae, queant. Turres, moenia, et ea maxime loca, quis gravius periculum imminet, omni praesidii genere impigre communiere. Aggeres moenibus aequavere; propugnacula debilioribus maxime locis excitaverunt. Et hac suspitione anxii, ex quo profligati se intra portas' clausere, nunquam ab opere desierunt. Moenia vero quamvalida, quam compraessa, [c. 52 v] quam solida sint videtis. Urbem ergo hanc ita communitam, tot referta pro'pugnatoribus [A, c. 49 v]

---

40. milites urbem — 46. *Dopo* vero *aggiunge*: ipsa

[1] Era l'opinione comune. Cf. CARESINI, ediz. Pastorello cit., p. 44; CHINAZZO cit., col. 757.

expugnari posse speratis? Parum ego quidem militarium artium peritos censeo, qui ita confidant. Si quid enim diuturno experimento consequutus sum, non hoc pacto modo urbe hac potiri nos minime posse intelligo, sed exercitus vestri robur, ac promptissimos quosque milites, in ea proculdubio perituros agnosco. Strenue siquidem dimicantes, prima caedis sors fere semper manet. Et quum aliorum praeliorum eventus esse dubii soleant, huius utinam [M. R. 249] non nimio certior sit:' irrito labore opereque, fortium virorum manu, vel caesa vel saucia. Quam stragem etiam dedecus consequatur oportet, et sera poenitentia ubi integram adhuc fuisse rem, in cassum tamen depraecabimini. Hostibus quoque rei exitus augescet animos, et pervicatiores tuendae imposterum validius urbi reddet. Vestris adimet, torpentesque deinceps ac consternatos efficiet. Haec erit ergo tam affectata raptim expugnatio, et acceleratus belli propitius finis. Obsidio vero, et si aliquot forsitan dierum mora tardiuscula videatur, certam tamen et salutarem vobis victoriam pollicetur; classis vobis magna satis et accom- [c. 53 r] modata est. Copiae militares abunde suppetunt; si custodiae diligentius' actae sint, nihil importari poterit. Inedia opprimat hostes necesse est. Evadere profecto manus vestras non [A, c. 50 r] potest urbs, quae tot classibus, tot exercitibus, tot' maritimis terrestribusque copiis, famae praesertim urgente, circumsessa sit. Itaque sedentes quiescentesque Clodia potiemini: inclusos hostes adunum omnes intercipietis, abducetis captivos, exercitum vestrum vobis illesum intactumque servabitis: a periculo immunes, gloriam ex ignominia consequemini. Quod si vos tedeat, diuturno iam bello confectos, tot laboribus ac periculis fatigatos, brevem adhuc temporis intercapedinem operiri, animadvertite, patres conscripti, seram salutem celeri inte- [Nota] ritu longe esse potiorem. Nullum enim prolixum esse tempus potest, cui coniunctum sit rei exitus foelix. Praestat profecto repentinae cladi dilata victoria et assequi quandocumque quod cupias, satius est quam ipso initio voto destitui. Gerendarum quippe rerum matura modestia, patres conscripti, nunquam satis laudibus celebrari potuit, praecipitationem vero consiliorum et actionum semper damnavere sapientes. Maiores nostros, cunctatione pensata, saepe numero deperditas restituisse res legimus, exercitus conservasse, superasse hostes. Effrenatiori autem conficiendi cupiditate, magna etiam imperia corruisse. Propterea senilia [c. 53 v] iuvenilibus praelata apud doctissimos viros semper fuisse consilia,' quod sanguis in eis tepidior, gravius rem geri, his ferventior, praecipitatius agere compellat. Nolite, patres, paucorum [A, c. 50 v] dierum formidine, rem tantam, tales copias, tam floridum et' insignem exercitum, non dico modo in discrimen inducere, sed penitus perditum ire. Fidelissimos vobis et devotissimos milites hostium telis obiicere, et de vobis deque re publica benemeritos, lacerandos et trucidandos Genuensibus dare. Erunt ne haec praemia, patres, quae benemerentibus tribuatis? Eos qui pro salute vestra laboravere, decertaverunt, corpora sua obicem pro vobis opposuere, vulnera et ictus horridos pertulerunt, vobisque tandem suo sudore ac sanguine gloriosam victoriam comparavere, hac mercede afficietis? Hae siquidem erunt gratiae, quas pro tot meritis referetis? Ut eorum sanguine caesis vestris hostibus parentetis? Ubi est nunc celsus [M. R., 250] ille Venetorum animus? Ubi solita nostrae rei publicae gratitudo, quae nunquam' etiam ingenti beneficiorum exaggeratione devicta est, nulla relatione gratiae potuit exhauriri? Ubi ingenita in suos pietas, ubi prudentia illa, inter mortales rara, toto orbe percelebris? Temerarii horridique animi signum est, quae tuto sine sanguine ac cede assequi queas, ea certo male vendicare supplitio; diggeste ac consultae rationis inditium, quod omnino elabi e ma- [c. 54 r] nibus non possit, aliquandiu' differre ut habeas, quam, effrenato raptim consequendi ardore, in praeceps periculum ruere. Quid igitur de nobis existimaturae ac praedicaturae sint exte- [A, c. 51 r] rae nationes, quae vos temporis et pecuniae, quoniam de hac quoque plerique' disseruere, pavore conterritos, ut his lubricis fortunae bonis parceretis, non veriti sitis, fortium virorum et quidem de vobis benemerentium, raptim vitam profundere, qua nihil in humanis praeciosius est, quae extimari nullo aere potest? Quid nisi crudeles, avaros, ingratos, temerarios et

---

1. *Invece di* quidem: equidem — 11. videtur — 29. iis

inconsultos vos poterunt nuncupare? Boni nominis ratio, patres conscripti, vobis spernenda non est, sed conservandae dignitati et gloriae vestrae invigilandum. Est enim monumentum et sacrarium quoddam praeclare gestarum rerum gloria, cui nullae opes adequari queant. Pro qua excellentes quique viri, et virtute inter mortales rara, ad ultima terrarum orbis penetravere, et nulli labori, nulli periculo pepercerunt. Itaque et salutis et gloriae longe amplius, quam temporis et impense, habenda vobis ratio est, et quae utique digniora sunt, ignobilioribus praeferenda. Neque tamen adeo gravem obsidionis moram video, ut magnopere pendenda sit. Quippe commeatum ad paucos dies esse in urbe compertum habeo. Diuturna plane obsidio esse non poterit, quae cum esurie coniuncta sit. Extremum est [Nota] inediae malum,' tolerari diutius nequit, nec ullum pernitiosius telum, nullum atrotius praelium [c. 54 v] est mortali. Ita undique cingemus et concludemus hostes, ut brevi ad ultimum venturi sint vitae discrimen. Nec quae interea fortassis accidere possint incomoda per'turbent animos. [A, c. 51 v] Sunt enim comunes hae hominum leges et huiusce fortunae insidiis exposita semper est vita nostra. Nihilque adeo firmum est, cui periculum non immineat. Neque tam validum quicquam, quod paulo momento debilitari non queat. Nihil adeo tutum quod discrimine careat. Mille variis casibus cogitationes et actiones nostre subiectae sunt. Nec quisquam quovis maturo consilio a fortunae impetu praestare se se unquam immunem potuit. Tam mortalium lubrica fragilitas, tam humanarum rerum nutans vicissitudo est. Sed, ut fortem decet non frangi adversis, ferreque aequo animo fortunae ictus, ita prudentem quoque, consulere ubi opus est, et ingruentibus rerum gerendarum incommodis, quod in morbis medici faciunt, opportuna pro tempore et loco adhibere remedia. Invigilabimus, patres conscripti, et intentiore cura quae accident operiemur. His, ut res exegerit, consulemus, quantumque praestare humana vis poterit, emergentibus casibus succur'remus. Ita neque diuturnam, neque gravem, [Mur., 251] neque calamitosam obsidionem reddemus. Sine sanguine nostro, sine cede periculoque' exer- [c. 55 r] citus vestri, hostibus et Clodia potiemur, laudabilique parta victoria, servata dignitate et gloria vestra, bello foelicem, Deo propitio, finem dabimus. Haec sunt quae de proposita controversia, inclite Princeps, patresque conscripti, sentio; quae, quoniam ut dicerem' coe- [A, c. 52 r] gistis, pro mea in rem publicam fide deprompsi; haec e re publica, haec salubria patriae fore censeo; hoc consilium quod salutare puto, vobis affero. Vestrum est amodo, ut quod praestare magis existimabitis, omnibus digeste pensatis, exacto iuditio decernatis. Quum dicendi Carolus fecisset finem, allata suffragia sunt, acceptaque considentium vota. Tandem, commotis Caroli oratione senatorum animis, fere omnes in eam sententiam convenere, ut obsidione, non certamine dirimeretur bellum, atque in eam partem Senatus consultum est promulgatum. Cum hoc ergo Senatus decreto Carolus ad exercitum revectus, dum ad ea potissimum intenderet animum, quae obsidentibus apta, obsessis adversa forent, animadvertit plurimos ex suis, incaute prolapsos ad moenia, ab hostium sagittariis ledi. Itaque ne quid penitus detrimenti afferret obsidio providendum ratus, ligneam turrim construi iussit; eamque intempestae noctis silentio, hostibus nihil tale suspicantibus, procul a Clodia, quantum esse sagittae ictus poterat, erexit [1], publico edicto proposito, ne quis praetergredi turrim auderet.' Si quis iniussus egressus fines esset, praecisi pedis poenam fore. Id imperium ad extremum [c. 55 v] belli exitum passim aeque servatum, salutem indubiam contulit, et mille caedes ac vulnera, quae sequutura videbantur, avertit. Et quidem quantum humano' consilio provideri poterat, [A, c. 52 v] ad universa discrimina detrimentaque a Carolo diligenter consultum et procuratum est. Caeterum vis ingruens pestilentis morbi, quae exercitum omnem haud paulo post invasit, non exiguam perturbationem gerendis attulit rebus, Carolumque quum dolore, tum vero non vulgari discrimine affecit. Nihil tamen ob eam causam ex opere intermissum, neque ab iis quae obsidioni expedire videbantur, ullo pacto desitum est. Nam per singulos fere dies in

4. excellentissimi — 5. pepercere

[1] CHINAZZO cit., col. 757.

hostem educere copias, nunc ad unam, nunc vero alteram ad partem aggredi. Modo egressos in insidias trahere hostes non desistebat, quottidianaque ac prope continua cum his praelia conserebantur: neque ociosos illos patiebatur esse. Et invalescebat in dies in urbe Clodia famis atrocitas; nec re frumentaria modo, sed omni quoque commeatus genere apud hostes laborabatur, duriorque in dies reddebatur obsidio. Itaque Genuenses, ut saluti suorum, qui inclusi in Clodia tenebantur, consulerent, triginta Genuae triremes armaverant[1], et ferre obsessis suppetias iusserant. Haec per ea' tempora quum in Adriatico freto comparavissent, qui illis praeerant, satis ut ingredi portum, urbemque Clodiam possent annixi, nichil intemptatum quod ad rem proficeret praetermisere. Sed tanta fuit Principis veneti, eorumque qui in classe aderant, qui'busque id operis iniunctum est, virtus et provi'dentia, ut nunquam voti compotes fieri hostes valuerint. Ea enim rerum fortuna est, ut ubi in praeceps ruiturae provolutae sunt, nulla remorari vis queat. Itaque irritis conatibus, vix procul a suis qui obsidebantur conspecti, nullo allato praesidio, desperatis rebus, moesti retrocedere coacti sunt. Atque id quidem obsessorum longe vehementius cônfregerat animos, quod eo auxilio in quo maxime confidebant, se destitutos animadvertentes, nil deinceps reliquum spei trahi posse intelligebant. Et accedebat extremi fere periculi sors, quod ingravescentem inediam iam tollerare non poterant. Nam rerum usui necessariarum tanta caritudo reddita erat, ut ad esum spurcissimarum foedissimarumque rerum deveniretur, illa quae homines in cibum cogerentur assumere, a quibus ipsa quoque bruta abhorruissent. Quare, qui rebus Genuensibus in Clodia praeerant, de deditione cogitare iam consultareque coeperant. Apparebantque continuo plurima, ex quibus fere non dubia' trahebatur spes, urbem hostesque brevi in potestatem venturos. Gratum quidem Venetis opus erat. Vixque illo aliud profecto iocundius magis: quippe qui, diutissime ea belli calamitate vexati, nihil optabant impensius, perdiesque noctesque supplices praecabantur, quam ut patriam, dulcissimos liberos, caras coniuges, aras, penates a quibus iam diu, tanto cum periculo ac detrimento' abfuerant, aliquando reviserent. Caeterum nunquam adeo laeta est, quin semper prosperis adversa fortuna permisceat, raroque accidit, ut suavissimam spem, asperior non intorqueat rerum eventus. Mercenariis quippe militibus minus grata Genuensium deditio erat, profecto qui belli exitum, mercedis et emolumenti finem fore non ignorabant. Usque adeo quoque prosperum eventum rerum, pro insita generi hominum protervia quadam, iniquo perferebant animo. Ea de re plerique, quibus efferatior natura ingeniumque immitius in erat, mutuo conspiravere, ut celerem rei successum, ultimamque victoriam perturbarent. Clam siquidem ad eos qui ex Genuensibus praeerant, nunciis litterisque transmissis, ut forti et constanti essent animo, ne se se deiicerent, ne consternati tantum subirent dedecus suadebant. Si aliquandiu pertinacius perstitissent, se operam daturos pollicebantur, ut optimas quasque a Venetis conditiones' haberent. Eam ob rem, tacitos per noctem conventus, clandestinasque confabulationes agebant. Et ne prodirent consilia, duplicati stipendii simulato colore, ea obtegere conabantur. Confidebant siquidem grate admodum ab omni exercitu, quod quidem verum erat, id excipi posse. Animadverterat haec Carolus, et suspectos hominum animos artesque gerens, perniciosum aliquid non formidare non poterat. Propterea astute' motus omnes et colloquia rimabatur: exploratoribusque plerisque in eam operam usus, dolos tandem et conspirationes rescierat. Itaque quo prodi liberius res posset, diem praefigi lustrandi exercitus, recensendique de more milites imperaverat: sic enim arbitrabatur execrandos animorum conceptus facilius prodituros in lucem. Cae'terum quum auctores praesertim seditionis, alacriores inde redditos, et affuturos addiem letis animis, ac tumultum concitaturos per speculatores cognovisset, repente commutato consilio, in aliud tempus differri rem iussit;

17. *Invece di* caritudo: caritas — 24. supplicius — 28. exitu

[1] Arrivano il 31 maggio 1380. A. GATARI cit., col. 382; CARESINI, ediz. Pastorello cit., p. 46; *Cronaca Veneta* cit., c. 258 *v*.

idque palam per praeconem indici. Enim vero ubi advenit quae primum praefixa lux erat, qui iniquum gerebant animum, de industria dilationis ignorationem simulantes, frequentes armati instructique, catervatim quasi prodituri in praelium convenere. Ad quos conversus Carolus, quum quid sibi conventus' ille, quid arma deposcerent percunctaretur, illique primum, *c. 57 v* dissimulata causa, ad hanc se diem comparari iussos dicerent, contra Carolus in aliud tempus dilatum opus, idque palam proditum asseveraret, tandem in apertum res erupit. Siquidem ex his qui ordinem in exercitu ducebant, Robertus erat quidam ex Picoentibus Racaneto urbe ortus, inter reliquos militum copia et auctoritate nominis haud inferior [1]. Is coniurationis princeps, et moribus et animis complures haud dispares sui, sibi confederatos' adsciverat, novarumque rerum cupidos, ut pariter conspirarent facile multa pollicitatione *A, c. 51 v* pellexerat. Vulgarem quoque militum turbam, dupplicatae mercedis favore, eo sibi devincte conciliarat, quod acturum curaturumque se, ut desiderii compotes fierent polliceretur. Hic ergo inter reliquos, stolida temeritate ferox, aestuque fervens animi, silentium caeteris ad imperatoris increpationem agentibus, prodiit ante alios primus, et versus in Carolum, perfractamque profundens vocem: Ad hoc, inquit, ita instructos armatosque nos omnes ad te convenisse cognoscas, ut dupplicata stipendia demum ad belli exitum consequamur. Ea quippe obstinatissime flagitamus, quis ut penitus potiamur confirmato animo instituimus: quae si denegata sint nobis, te certiorem' reddimus in hunc modum armatos *c. 58 r* et comparatos ut cernis, ad hostes in Clodiamque urbem, omnes profusis signis, quam raptissime commigraturos. Carolum, haud secus quam par erat, tam execrabiles ausus acriter permoverunt, nec auribus modo excepisse verba, sed tot iaculis confossa illi praecordia videbantur. Neque vero dissimulatione praetereundum scelus, sed animadversione condigna plectendum temerarium facinus, non iudicare non poterat. Prudentia tamen moderandum fervescentis impetum animi, satius ducens, dissimulato dolore, hylariorem vultum effinxit, mollemque sermonem exorsus: minime' sibi, inquit, imperare posse ut crederet quae dicerentur *Carolus ad Seditiosos.* *A, c. 55 r* e sententia ab illo proferri, quod eius fidem et observantiam generositatemque animi noscat; sed in eam partem accipere, quasi temptandi explorandique magis gratia, aut facete confixerit. Neque quidem immerito, quoniam si ex animo haec ab eo prodita sint, non exiguum facimus et pessimi exempli rem videatur adortus. Nihil enim minus talem decere virum, eo loco apud Venetos habitum eaque exercitu toto praeditum auctoritate et gloria; neque quicquam minus plane Senatum venetum nunc a Roberto expectare, aut suspicari posse, qui probitatis et fidei potissimum spe fretus, sibi devinctum illum' mercede *c. 58 v* obstrinxerit. Militarem quippe artem quod novit, maxime in' fide consistere neque ullam *Mur., 254* magis rem esse, quae Venetae rei publicae milites conciliet suos, et caros gratosque reddat. Nihil illos in humanis habere, quod intercedere pro his fide iubendo queat. Unicam fidem eis vadem esse, sola illos fide probari; fidei gratia apud Venetam rem publicam reliquosque principes ingentem auri vim consequi solere grandique ab his aere donari. Eam si temeratam contempserint, si confractam violarint, quid iam reliquum erit, quo vitam fortunasque suas, coniuges, liberos, committere quis in eorum infidas et protervas audeat manus. Proinde irent nunc et arma deponerent, imposterum eos sibi cordi fore; propediemque,' hisce de rebus in Senatu se se acturum. Haec leni oratione commonefaciente Carolo, *A, c. 55 v* tum fremere multitudo, asperiusque invehi coepit, dupplicataeque mercedis palam voces iactare, eamque sibi dono dari pervicatius, clamoribus sublatis, expetere. Confecerant vero militaria signa quaedam ex composito, hanc ad rem accommodata. Ea erigi iubent, et quotquot illas sectarentur partes adherere his oportere proclamabant. Haec acta dictaque Caroli mentem, iam ante lacessitam, maiorem in modum irritavere; discriminis quoque moetus,

---

7. iis — 38-39. fortunas

[1] 22 giugno 1380. Cronaca ZANCARUOLA cit., c. 402 *v*. c. 421 sg.: A. GATARI cit., col. 388; CAROLDO cit.,

c. 49 r quod in extremam perniciem rei publicae ea verti ' cernebat, acrius contorquebat animum. Arte tamen utendum, et leniendos, si qua fieri posset, concitatos motus existimans, ad sublata insignia subridens se se convertit: eorumque decore comiter laudato, eas se quoque professurum partes, sub hisque, si placuisset, militaturum pollicebatur. Caeterum, frendentibus illis, et irrideri se submurmurantibus, tum asperius in eos invectus, horrendumque detestatus facinus, protervam temeritatem rigidiori oratione compescuit. Interea, dum haec a Carolo militibusque geruntur, Genuenses de salute anxii, et de militum animis non ignari, ad octuaginta in urbe Clodia minores naviculas, quas ante construxerant, novum fugae genus adorti, communierant et praeciosissimis quibusque quae in urbe habebant constipaverant,' A. c. 49 r cum hisque per paludes et clandestina diverticula evadere annitebantur [1]. Enim vero facile miseris irrita quaeque consilia fiunt. Nautarum sane plerique, illorum speculati motus, iam id rescierant, egredique ac clam praeterlabi gestientes eos, cum levibus et ipsi navigiolis insequuti, vocibus clamoribusque prodiderant. Iamque frequens passim irrepserat rumor, et conclamari ad arma coeptum erat. Carolus ergo ad clamoris, armorumque fremitum per- c. 59 r motus, ut rei seriem percunctatus didicit, evestigio versa in milites voce,' truci vultu, torvisque luminibus, eos gravis castigare adoritur, verbisque durioribus increpans: Quaenam vos, ignavissimi hominum, vecors dementia tenet? In quorum conspectu hostes vestri prolabi, auro argentoque et praeciosissimis quibusque onusti evadere moliuntur, vobis quasi per ludum in spectantibus et frivolis ineptiis vanas altercationes puerorum more ducentibus? Inde raptim signa efferri et in hostes irruere omnes imperans, prominentius extollere vocem coepit; atque ita proclamare, ut exaudire universus exercitus quiret: quotquot Venetae rei pu- Mur. 255 blicae ha'buissent fidem, sectari se in hostem iubens. Nec mora. Praemissis imperatoriis signis, ipse inter primos ad paludes procurrens, aquis et luto fere se ad pectus immersit. Itaque et vox et impetus arguentis, acclamantis, accurrentisque, tam vehementem habere A. c. 56 v vim sunt visa, ut ad unum omnes,' quasi priorum quaerelarum immemores, repente imperatorem sint consequuti, certatimque se in hostes effuderint. Sic haud magno negocio expugnatis captisque navigiis, profligati hostes, fere omnes in Caroli potestatem venere. Praeda vero ingens, quanta fere antea nunquam abacta est; nec ad opacam usque noctem, ulla cumulandae victoriae, praedaeque intermissio facta. Eiusceque diei controversia hunc in mo- c. 60 r dum ea occasione ' sedata est. Caeterum tam insigni clade, adeo, ut par erat, Genuensium perfracti et consternati sunt animi, ut iam quid agerent, seu quo se verterent, vix decernere possent. Quum enim temptata omnia irrita reddi, nihilque prospere succedere animadverterent, quicquam fere amplius quam ut Venetis se se permitterent, cogitabundis non occurrebat. Itaque, quod reliquum erat, ad ultimam deditionem propensiores iam videbantur fore. Nam quottidiani alimenti inopia, continuo gravius praessos excrescens perniciosius in dies esuriis penitus exhauserat, ad ultimumque periculi compellebat. Ad eam siquidem extremam desperationem miserabilis illos cibi, non tam cupido quam rabies pertraxerat, ut canibus muribusque, et aliis quibusque foedissimis animantibus, et ab usu hominum alienis, cibus, quasi pro delitiis vescerentur, hisque consumptis, quum eius generis alimenta deessent, insolitum fere mortalibus ferculi genus conficere cogitaverunt. Detractas scutis pelles, A. c. 57 r con'tractaque undique coria, ubi fervida mollisset aqua, sic ad teneritudinem redacta, decoquere, eoque pacto deficientis pene spiritus ariditatem lenire. Sed quum neque in hunc modum diutius miserae consulere vitae quirent, quod postremum supererat, permittere se c. 60 v se Venetis necessarium fore intelligebant. Neque id quidem ' obscurum erat, et iam creatos qui deditionem facturi adirent venetum Principem, fama celebrior increbruerat. At coniurati, ut haec eis perspecta sunt, ira furentes, perpetuo animi moerore torquebantur; nihil

3. *Invece di* laudato: collaudato — 4. iique — 16. gravius — 36. *Invece di* esuriis: aegestatis malum — 39. *Manca la parola*: cibus

[1] Cf. i cronisti cit.

praetermittere deliberantes, quo foelix exitus rerum obtereretur. Itaque clam palamque frendere, atque immurmurari, conventus agere, in execranda verba prorumpere, Venetos Carolumque avaritiae atque ingratitudinis incusare, probrisque eos ac contumeliis lacerare, pervicatius perseverabant. Serpebatque in dies morbus, et, ut fit, ex paucis in plurimos transfusa infectio, fere omnes, quasi pestifero contagio venenaverat; neque procul ab intestina seditione distare videbatur res. Carolus ergo in tanto discrimine nequid detrimenti ad belli exitum res publica pateretur veritus, Principem patresque consulere, reddereque illos coniurationis et periculi certiores operepraetium censuit. Quod quum impigre persolvisset, Senatus, rei gravitate perterritus, senatoribus duobus, maiorique scribae demandata rei cura, decrevit, ut quicquid cum Carolo' e re publica iudicavissent, gessissentque, ratum foret.' [Mur., 256; A, c. 57 v] Vix iam postera illuxerat dies, quum illi ad Carolum in castra vecti, quae acceperant iussa retulerunt. Conferti mutuo sermones, collatae causae, et quid operepraetium foret, mature consultatum est. Tandem placari' militum animos munere aliquo decreverunt. Stipendii [c. 61 r] menstrui dimidium, in ea aerarii inopia difficultatibusque rei publicae, satis tunc fore pro tempore censuere. Id quum inter eos aeque convenisset Carolus, omnes qui in exercitu ordinem ducebant, aequestri pedestrique inscriptos militiae, accersiri ad se iubet. Ubi ad imperium convenere, in stationeque ordine consederunt, astantibus Senatus legatis, Carolus fari exorsus, quid sibi conventus velit, quur frequentes accersiti sint profert. Gratam eorum operam Senatui esse dicit, et quamquam, secundum ea quae convenissent, stipendiis [Carolus ad Duces copiarum] debitis cumulate his satisfactum putet, neque ob eam rem magis illis quicquid deberi, tamen clementi admodum animo, liberalitate non exigua, erga illos, quos de se optime meritos censeat, Senatum venetum uti decrevisse. Itaque, praeter solitam pactamque mercedem, mediam ad huc stipendiorum partem, universis dono dare; id muneris, ut hilari corde suscipiant, Senatuique agant gratias adhortari. Haec atque huiuscemodi quum blanda oratione in medium protulisset, fere omnes qui aderant, potissimum quorum' aliquid consilii rationisque [A, c. 58 r] inerat animis, reverenter assurrexere; Senatui Caroloque innumeras agentes gratias, collaudata liberalitate Senatus, oblatum munus fronte laetissima receperunt. His dum in hunc modum' gererentur, Robertus, coniuratorum princeps, tunc in conspectu aderat; et propo- [c. 61 v] nentem Carolum, benigneque respondentes militum duces, audierat. Itaque quum temperare deinceps non posset furenti animo, approbantibus caeteris, applaudentibusque, solus in scelestas voces prorupit. Sublato siquidem clamore: minime se iis, inquit, quae fierent, assentiri; quin vivere, vincereque populum oportere. Reseratisque inter haec verba stationis foribus, turbam concitaturus prosiluit. Carolus, ut hominis efrenem impudentiam vidit, dolore perculsus, tumultumque in castris eo concitari veritus, Robertum insequitur. Nec pro tempore quicquam magis occurrebat animo, quam ut perniciosum scelus merita illius mulctaretur nece. Insignium medicorum eximiaeque artis exemplo, qui graviores morbos asperioribus quibusque remediis curant, et pestilens membrum non tam liniunt, quam praecidunt. Ignis enim, vel exigua scintilla contempta, ingens plerumque excitavit incendium. Adherebat ergo lateri eius pedestrium copiarum dux fidus, qui ducentis militibus praeerat, viris egregiis, pugnacissimisque. Hunc enim, cum caterva suorum ad corporis' custodiam Carolus [A, c. 58 v] sibi iam pridem adsciverat. Itaque quum Imperatoris motum et hi satellites consectarentur, Carolus ut manus in Robertum' iniciant, sceleratumque facinus extremo diluant sup- [c. 62 r] plitio, iubet. Ut ad hominem perventum est, scapula interceptum, propria Carolus manu distinet. Proditorem appellat, comminatur necem, moriundum illi esse confirmat. Accurrunt iussi satellites, accinguntur que prompti imperata perficere. Sed legati a Senatu missi, veriti ne huius' interitu, gravior in exercitu seditio concitaretur, ad Caroli se se pedes ge- [Mur., 257] mebundi supplicesque prosternunt, ut errori veniam det, utque desistat coepto, quibus maxime queunt studiis animisque enixe precantur. At Carolus perseverare, repugnare, instare,

---

19. *Manca la nota marginale* — 27. *In luogo di* His: Haec — 43. scapulo

adversam sibi sententiam esse dicere. Pestilentem huius animum, seditiosissimas voces acclamitare obstandum initio, ne serpat infelitius morbus, videri. Succidendum putridum mem- *Carolus ad Legatos Senatus* brum, ne corrumpantur eius contagio caetera; huius interitum reliquis violatae fidei exemplum fore. Non esse committendum ut elabatur intactus, qui tam protervos ausus adortus sit. Neque enim dubitare se, natura viri moribusque perspectis, si salvus evasisset, perniciosissima quaeque moliturum. Atque id quidem recte. Sicut enim observantia subiectorum maxime conservantur imperia, ita quum reverentia excessit animis, et summa imis con- *A, c. 59r* fusa sunt,' vi omnino opus est, ut proterva temeritas compescatur. Sed quum illi obtestari *c. 62v* obstinatius,' etiam manantibus lacrimis, perseverarent, tandem, ne supplicantium sprevisse videretur praeces, exorabilem sese praestare oportere ratus, orantium annuit votis, et temperari a sanguine, abstinereque suos a caede iussit. Quod tamen providebat futurum palam praemonuit, exitio et calamitati rei publicae huius vitam et salutem fore. Neque quidem animo fraudatus est, quod ille, quanquam tanto beneficio vinctus, non diu sustinuit, quum propere naturae malignitatem aederet. Nullis enim meritis mitigari quovis pacto perfidia potest. Vix siquidem ad eius diei dimidium perventum erat, quum, adhuc in statione considentibus, repente tumultus in castris exoritur. Elati ubique clamores audiuntur. Infestae resonant voces, arma, praedamque milites cient. Roberti hae machinationes erant. Nunquam enim temeritas infoelix praefigit terminum rebus, sed avidius progressa, semper excedit modum. Quippe post vitam salutemque Caroli beneficio, et legatorum praecibus vendicatam, novas artes prodendae rei publicae meditatus, Genuenses in deditionem accedere Clodiamque Venetis permittere finxerat. Priorque ipse praedatum ad urbem milites concitarat: sic enim existimarat, Carolum et exercitum omnem magna clade affectum iri, quod *A, c. 59v* in cauti in urbem progressi' milites, ad unum omnes interciperentur ab hostibus. Sibi quo- *c. 63r* que cum Genuensium primoribus' loqui, et quae ferret animus pacisci facultatem fore. Ad hos clamores Carolus, et qui una legati aderant, exciti, repente e statione prorumpunt. Intuentur comoveri exercitum, milites in urbem Clodiam certatim ruere. Ad primas siquidem voces, adeo permotus universus exercitus erat, ut vix superesset quisquam, qui non raptissimo in Clodiam cursu prosiluisset. Tanta levitas generi hominum, tamque in praedam aestuans et exardens est animus. Itaque, ut haec perspexit Carolus, moerore et solicitudine percitus, se se praecipitem in militum vulgus ingerit, clamat, vetat, comminatur, hunc ense, hunc manu percutit; alios in terram prosternit, alios appraehensos, ne progrediantur avertit; falsas esse voces, commenta omnia, vanos rumores dicit. Levitatis illos, avaritiaeque ar'- *Mur., 258* guit, ne in Clodiam prolabantur, imperat, et quanto magis efficere vis ulla potest, sedare tumultum, repentinamque avertere incursionem, impensius nititur. Caeterum tam citus et celer primus irruentium extiterat cursus, tamque versi in seditionem animi, ut Carolus, quanquam ad extremum omni arte fretus, haud omnino illesas conservare copias quiverit. Complures enim, quis in excidium rei publicae mens fervebat, vix primo sublato clamore, re- *A, c. 60r* pentino' impetu, intra portas et moenia Clodiae provolaverant. Maxime omnium vero Ro- *c. 63v* bertus ac complices, auctores seditionis,' simulata praedae cupidine, caeteros non vocibus modo, sed etiam exemplo provocantes, inter primos in urbem prodierant. Carolus ergo, cui iam pridem suspecti fuerant pernitiosi hominis motus, cum solicita percunctatione aliquandiu perquisitum cognovisset praedatum accurrisse, intellexit latere dolos, et Robertum magni aliquid corde versari. Itaque, ne quid calamitatis seditiosus incuteret, providendum ratus, sagax consilium capit. Probum militem, cuius industriam fidemque expertus norat, acciri ad se iubet: ut quae is, simulata quoque cum caeteris praedae spe, delapsus in urbem, Roberti motus omnes exploret, commonefacit. Caute illum procul sequatur, quo tendat, quos alloquitur, quid attractet, astute animadvertat: illius curam sibi cordi fore pollicetur; praemiique pellectum spe, magis accendit. Impiger ille, quum se turbae immiscuisset, una

---

3. contagione - *manca la parola* Senatus *nella nota marginale* — 7. *Invece di* excessit: excesserit — 17. *Invece di* cient: ciunt

cum reliquis interceptus ab hostibus, armis et vestimentis exuitur. Nam Genuenses, ut stolide proruentes inspexere, adunum omnes exceperant; et priusquam abire paterentur, armis vestibusque nudaverant. Sic quidem Robertus ab initio composuerat rem. Principes igitur coniurationis, etsi pari cum caeteris conditione armis viderentur exui, graviora tamen mente vol'vebant. Ut primum enim data potestas est, cum iis, qui apud hostes summae rerum' praeerant, colloquuti, se illis scelerato foedere devinciunt: deleri ea nocte exercitum venetum, et confici bellum posse, si viri esse voluerint docent; minime deinceps differendum esse; nec oblatam rei benegerendae occasionem praetermittendam monent; per opportunum advenisse tempus quo ex obsidione esurieque soluti, ex victis victores fiant. Mercedem paciscuntur [1], conditiones dicunt; fidem praestant utrique; conventis fidem fore, pacta servatum iri. Perpetrando pernicioso facinori etiam adhibent modum. Conspiratores nocte proxima, mersis sopore Venetis, tumultum excitare in castris, Carolumque in statione opprimere pollicentur. Genuenses luminibus signum in urbe dare, quo tempore magis aggredi opus praestaret. Subinde, patefactis portis, cum omnibus copiis eruptionem facere, in exercitumque venetum, caede Imperatoris, et suborto motu tumultuantem, intempeste noctis silentio irrumpere, ad internitionemque omnes trucidare. Coniurationis haec summa erat. Explorator ergo submissus a Carolo, ut relictis impedimentis expedire se primo congressu ab hostibus potuit, nihil cunctatus Clodiam ingreditur. Insequutusque Roberti vestigia, ubi sisteret, quid ageret, volveret'que sagaciter speculatur. Cum primis Genuensium archana illum perstringentem colloquia' videt' diutius colloquutos, manus praemere, fidem dare, grandia trutinare verba, toto moveri corpore, capite comminari, hilariores ad exitum esse. Ita dexteritate mira ingenii, aptitudineque naturae, iniri coniurationem percipit. Post, ubi illi abierant, odio in Venetos simulato, pleraque astute a Genuensium servis extorquet: noctemque illam cognoscit excidio futuram Venetis. Iam vergere in noctem videbatur dies, et militum plerique, dantes levitatis poenas, nudi ut erant, inermesque revertebantur in castra. Quos ut Carolus, moestos redeuntes aspexit, ad viam quae Clodiam ducit profectus, se se his ex itinere obvium praebuit. Cogebanturque singuli fere ante illius prolabi pedes, et omnino in conspectum prodire. Tum in quosque, ut proxime accesserant, invectus, avaritiam levitatemque incusabat, calumniabaturque illos, quasi pro meritis consequuti condignam praedam essent. Interim quoque explorator venerat, et, quae comperta habebat, Carolum exactius edocuerat. Quem Carolus, ne quicquam consiliorum prodiret in lucem, delitescere in statione clandestinumque quiescere iussit. Ipse Roberti redditum anxius ad noctem praestolabatur. Tandem primis tenebris, cum plerisque qui una conspirarant, inermis ac spoliatus Robertus apparuit. Ad quem, ubi primum adventantem conspicatus est, temptandi ac lacessendi animi gratia' conversus Carolus, praeclarumque' appellans ducem, quam onustus fortunis hostium, quantum bonae praedae adeptus esset rogat. Illum eo die locupletem effectum esse congratulari, se quoque expoliis ab hoste delatis participem fieri aequum videri. Ea ne studia sua, hae cogitationes, haec opera, haec praeclara facinora essent, quis praestaret in caeteris? Ea ne generis et nobilitatis munia; ea militaris artis stratagemata sua, ut, qui talem in exercitu duceret ordinem, adeo stolide prorupteque in manus hostium, se suosque praecipitaverit, exercitumque omnem tumultu ac perturbatione ingenti, se anxietate et pergravi cura complerit? Strenuos ea quippe minime viros decere. Minime hoc pacto opes et gloriam, sed egestatem miseram, dedecus insigne atque indelebile comparari. Bonis magis artibus et consiliis opes cumulari oportere. Non temeritati sed virtuti laudem esse. Nil magis quam actiones animum aedere. Posteritati quidem etiam tam inconsultos et stolidos motus proditum iri. Eam esse notam quae peremnis illi omni aevo futura sit.

A. c. 60 v
c. 64 r
Mur., 2[illegible]
c. 64 v
A. c. 61 r
c. 65 r
A. c. 61 v
Carolus in Robertum seditionis principem

5. hiis — 10. utrinque — 36. *Manca la nota marginale* — 37. *Invece di* expoliis: spoliis — 42. *Invece di* minime: haud quaquam

[1] Al Recanati 40.000 ducati. Cronaca Zancaruola cit., c. 422.

His atque huiuscemodi, quum in eum, convitiantis demum spetie, Carolus invectus esset, tanta ille patientia increpationes adhibitas, ea mansuetudine illata probra excipere visus est, ut nec ullo asperiori inclementiorique verbo reddito, ceu rubore perfusus, nihil magis quam [c. 65 v] [A, c. 62 r] errasse se' fateretur. Adeo animis' hominum innata simulatio, procliveque ad fingendum ingenium est, totque latebrarum capax. Nox erat, et iam curare milites corpora, cibumque capere coeperant. Sed Carolus in tanto discrimine haud quaquam cunctandum ratus, ubi ad stationem progressus est, convocari ad se quamprimum omnes iussit, qui aequestris mi- [Mur., 260] litiae in exercitu ducebant ordinem. Nam pedestres, fere omnes, conspiratione videbantur infecti. Qui protinus, mensis et coena relictis, ad imperium advenere. Tum Carolus orationem ad illos in hunc modum exorsus est: Suspensos animis vos intueor, o socii, quod [Oratio Caroli ad Duces copiarum] noctu raptim accersiti nunc ad me, non frequentes, ut forsitan pro consuetudine putabatis, conveneritis. Verum id non casus quidem, sed fidei et amoris mei erga vos, et in me vestri ratio fecit. Neque ille quidem recens, sed vetustus nobis, nostrisque iam pridem ingenitus animis. Horum mea plerumque vobis ego documenta dedi, et vestra habeo. Ut enim superiora et tempora et gesta praeteream, ab ipsis quidem huius belli primordiis, nullum fidei, nullum virtutis, nullum benivolentiae in rem publicam Venetam et me, pignus et inditium omisistis. Ita invigilastis eius saluti, victoriae insudastis, ingruentibus periculis invicto [c. 66 r] obstitistis animo, in hostes infesto corpore semper strenue decertastis, ut non' mercede Se- [A, c. 62 v] natui veneto navare operam, sed affectu' ac pietate, non exteri quidem, sed ex ipso Venetae urbis corpore progeniti videremini. Neque enim minus vobis visa est cordi veneta salus, quam vestra, non tam fortuna quam vita: quin magis vobis haec vilior, quod ita veneti nominis gratia quodcumque ingens discrimen celso animo obire non dubitastis, ut nullum vulnus, nullam tam saevam caedem recusaretis. Nam bellum hoc ad hanc diem ea fide, ea virtute duxistis, ut non rei alienae incumbere, sed propriam gerere causam, et pro vestro sanguine dimicare ostenderetis; et quum fortes viri sitis, non fidem tamen minus quam fortitudinem colueritis. Neque vero expedire censeo, ut ex innumeris, quae mihi versantur ante oculos, pauca commemorem, quum nulla excesserit tam obscura, tam torpens et ignava dies, quae non aliquod vestrum in clitum facinus viderit, et efferre in lucem cum gloria et admiratione omnium queat. Nemo me horum peritior est, qui praeclaro documento et fidem et virtutem vestram in dies magis expertus sum. Propterea ita equidem dedicavi merito animum vobis, ut veluti parentes venerarer, amarem ut fratres, ut amicorum principes diligerem pectore toto, et inter primos, quos caros haberem, praecipue mihi coniunctos adsci- [c. 66 v] scerem. Quantum vestris honoribus' et commodis inservierim, in quibus vobis studuerim [A, c. 63 r] gerere morem, de imperio' meo, de comitate, de beneficentia, ac liberalitate in vos, neminem magis quam vos ipsos, testes affero. Sordescere haec si efferantur a me, non equidem ignoro. Nolim beneficiorum exprobrator cuipiam videri. Neque enim minus strenui spiritus virum decet, quam cogitare et praedicare de se, quae ab aliis audire desideret. Nemo est tam exactus rerum estimator, qui incorrupte desemetipso iudicet. Placent cuique sua, et saepe, quod exiguum est, cassa et inani estimatione in caelum tollimus. Itaque nostra [Mur., 261] ab aliis quam a' nobis patientius atque avidius audiunt homines. Hoc unum ingenue fateri ausim, quod sine crimine dici posse puto, ita meruisse vos, ut praeconem me vestrarum laudum efficeretis. Quibus, quantum apud Senatum saepe profecerim, nostis; ut non tam sermone, quam opere prodessem vobis, et Senatus in vos beneficentiam, meo exemplo, pellicerem. Sensit hoc plerumque res mea familiaris, sentient forsitan et liberi posterique mei, quae clam palamque, ubi exegit res, proprio ex aere deprompsi. Sed hoc maxime laetor, quod, quantum ad vos attinet, in optime meritos, et operibus animisque dignissimos viros contuli. Torqueor vero plurimum, quod multi vobis dispares sint, et animo moribusque dis- [c. 67 r] similes. Qui ingratitudinem temeritati, temeritatemque ingratitudini' permiscentes, se amore [A, c. 63 v] ac beneficiis reddidere indignos: im'meritos quoque vestri consortii, quod foedare proterve moliti sunt. Neque rem publicam modo, et me qui illos omni facultate mihi conciliare

contendi, sed vos quoque, praestantissimi viri, in ultimum periculum extremamque pernitiem conantur adducere. Ingenti in discrimine versamur, o socii, et de salute ac sanguine periclitamur. Haec nox, nisi tulerint opem superi, extrema nobis futura est. Nunc tot strenue gesta, tot praeteritique labores temporis, tot vestra praeclara facinora uno momento irrita reddi video, nisi solita fides virtusque vestra imminenti iam cladi succurrat. Sunt in exercitu qui in capita fortunasque vestras et rei publicae nostrae excidium, meumque pariter, mihi enim patriae pernicies propria est, impie coniuravere. Proditi sumus a nostris, et ut mancipia venumdati hostibus. Horrendum cum Genuensibus est ictum foedus; capita nostra fortunasque mercede pepigere hostes; a quibus sperare praesidium decuerat, hi in Genuensium nos truculentas manus dilacerandos tradere properant; nuper haec cognita mihi sunt, quae, ut assequerer, astutis sum artibus fretus. Omnia tandem luce clariora comperta habeo. Accivi itaque vos, ut ea promerem vobis, et manibus palpanda aederem, quo pro communi amore ac fide in rem publicam et mutua inter nos pariter, tanto tamque pernicioso periculo consuleremus.' Neque enim minus praesidium a vobis quam consilium *c. 67 v A, c. 61 r* flagito. Quippe utroque perardua indiget res, et vos aeque ad utrumque praestatis. Itaque nunc et animo et virtute ac probitate vestra maxime opus est. Quantum vobis Venetae rei publicae salus, quantum vestra nostraque cara sit, nunc strenue commonefacite. Quantum fide caeteros anteitis, aedere nunc casus datur. Si ulla vobis nominis et gloriae inest cura, egregiam potiundi voti nacti facultatem estis. Neque enim ulla erit, tam surda posteritas, tam ingrata fama, quae non in caelum vos debitis laudibus ferat. Liberate vos discrimine, rem publicam clade, me benivolentissimum vobis, anxia solicitudine, nos omnes supremo exitio eripite. Expendant perfidi meritas poenas; dignum tanto facinore supplitium luant; perfidiae' suae, et innocentiae ac fidei vestrae, posteris exemplum linquant. Vos MUR., 262 vero, ut optimos viros et strenuos duces decet, solitae probitatis et fidelis animi memores, nomen vestrum hodierno die perpetuae immortalitati meritissimi consecrate. Concionantem Carolum intenti militum duces, defixisque in illum oculis, fere attoniti conspectabant, reique novitas et magnitudo perterrefecerat animos. Ut vero anceps periculum, solerti reputatione pensantes, praesentium statum rerum pervolvere mente coeperunt, vehemens cupido incesserat nosse' quinam essent, a quibus tam exitiabile' prodisset scelus. Confirmato quippe *c. 68 r A, c. 64 v* animo, omnes vires in eorum exitium et rei publicae salutem vertendas fore censebant. Itaque, ubi siluit, se se omnes iactatis invicem luminibus intuentes, agebant quidem ore silentium, magisque animis quam vocibus loquebantur. Scilicet hanc incuti notam militari generi haud quaquam tollerandum fore; sed labem ab his inflictam, contrario facto purgandam. Et quantum in ipsis esset fidei, comprobandum. Erat inter caeteros copiarum duces Guilielmus, Britania, quam Angliam dicimus, trahens originem. Is perstrenue virtutis celsique animi vir, et probatae fidei, prior assurgens, annuentibus caeteris, ita loquutus est: Oratio tua nos, Imperator, alacres primum, dehinc propemodum reddidit moestos. Gratulamur Duces copiarum ad Carolum quippe quod ea de nostra in rem publicam fide, observantiaque ac pietate in te geras animo, quibus nos neque digniora nec potiora fingere nobis, nec optare etiam voto quidem possemus. Proinde tibi gratias agimus, quas nostrae ferre maxime vires queunt: habebimus semper, dum spiritus haec afflabunt corpora, eo maiores, quo animi, corporis fortunarumque vis praestabit. Te enim talem erga nos experti sumus, ut non imperatoris, sed parentis loco et duceremus et coleremus. Torquemur vero acriter, nostri generis homines, tam execranda, tam saeva, scelestaque' ausos esse, quae probatae fidei, ac virtutis quem- *c. 68 v* quam etiam cogitare nefas est. Horret animus quum vel' abste referri audio; nuper que, *A, c. 65 r* commemorante te, pericula, clades, facinora, mente fere destituebar, neque consistere mei compos poteram. Pertracto impudentium temeritatem, considero impios et funestissimos animos, imminens excidium animadverto, et nostri ordinis semper apud probos inviolati per-

---

10. ii — 33. iis — 37. *Ha questa nota marginale*: Responsio ducum ad Carolum

petuum dedecus. Neque enim sine nota et calumnia militaris generis haec tractari posse intelligo. Quanquam non sunt eiusdem artis hominum semper animi pares; et ubique terrarum strenuis ignavi, probis iniqui permixti sunt. Caeterum quanquam haec quamgravissima sint, tamen vigilantia, cura, solertia tua, sublimi illo ingenio, quo caeteros mortales excedis, tu debilia et facilia reddidisti. Invigilasti enim pro communi salute, et cervices ac fortunas nostras ex hostium ferocissimis unguibus eruisti. Nos vero pariter ab imminenti pernitie et labe servasti, qua foedare nos passim vulgi poterant voces. Integram adhuc MUR., 263 rem, pro tua clementia, detulisti ad nos, et quantum tibi' esset in nobis fidei declarasti. Quibus ex rebus immortales, etiam atque etiam debere tibi gratias non desinimus; utinam referre aliquando valeamus. Neque vero aut spe aut iuditio fraudatus es. Ecce tui sumus c. 69 r omnes, in potestate nos habes tua, tibi iam pridem' deditos, nunc tanto benefitio in perpetuum obnixe devinctos tenes. Utere nobis iure et arbitratu tuo, doce quae facere nos fert A. c. 65 v animus.' Ad imperium praesto sumus. Effer, si modo placet, eorum nomina, opera quorum in haec nos pertraxere consilia. Permitte ut impii, scelesti, parricidae, pernotescant nobis: experieris re ipsa magis nunc eam fidem, quae pridem de nobis tibi animo concepta est. Quid enim aliud consuli, quid censeri, quid praestari praesidii potest, quam ut hos, non mucronibus modo concidamus, sed unguibus et dentibus laceremus, eorumque sanguine saciemur? Quod ego quidem, etiam si caeteri desint, intrepide me facturum polliceor: ultima quippe pro fide experiri certum est. Quid enim fidis adversum perfidos esse terrori potest? Et numero et viribus et animis et causa praestamus. Favebunt profecto superi quoque, iusti violatae ultores fidei; si modo detecta coniuratio sit, salva res est. Perculsis metu et conscientia sceleris, nihil reliquum erit, vel animorum vel virium. Nos vero quantum veneta tuaque salus sit cordi nobis, experimento comprobabimus, facta, verbis conrespondentia, devotissimum rei publicae animum nostrum liquidissime proment; fidei nostrae res ipsa documentum dabit. Ubi responsis attulit finem, reliqui omnes vultu, vocibusque assensi sunt, c. 69 v et quae protulerat is, ex eorum' pari sententia, et mente constare, sunt contestati, eademque ipsa haud disparibus animis iteratis suggestionibus firmavere, nec ex illis unus quidem de- A. c. 66 r fuit,' qui non quodvis saevum et horridum supplitii genus scelestissimis proditoribus, et imprecatus, et comminatus non sit. Carolus ut ex vocibus, ore, gestu benesentientes sincerasque omnium mentes vidit, et in salutem rei publicae coniuratorumque internitionem ferventes, propere plerosque iam summiserat, qui raptim ad se Robertum accirent, satis fore ratus, si auctorem seditionisque principem solum hoc initio proderet, isque dumtaxat primum luisset poenas, ne, nominatione plurium, graviori forsitan discrimine involvi causam contigeret. Sed quum ille, tum coenae, tum alias atque alias simulationes captans, aliquandiu distulisset, non mediocris mora protacta est, ducibus, ut rem lucidius cognoscerent, anxie praestollantibus. Caeterum, adhibita nunciorum frequentia, quum tandem advenisset, Carolus, evocatum propius et quasi honoris gratia considere iuxta se iussum, manu ac lingua prodit. Eum quippe, inquit, esse, qui adversus rem publicam cum hostibus princeps auctorque conspirasset; esse illi quoque complices alios, quos suo tempore explicaturus sit. Negare ille primum coepe- c. 70 r rat, et huiusce criminis se reum esse inficiari. Sed ut Carolus,' obluctantis impudentiam convicturus, prodire speculatorem commonuisset, et singula quaeque ordine, in omnium con- MUR., 264 A. c. 66 v spectu, referre, isque,' imperio parens, diligenter rei retulisset seriem, erumpere in' clamores, et tumultum suorum excitare voluerat. Plurimum enim in coniuratorum multitudine confidebat. Sed iam assurgere proclamareque gestienti, qui assistebant satellites, graviores veriti motus, ligneo retinaculo ore compraesso, efferre voces prohibuerunt. Confluxerat interea ad stationis fores magna peditum turba; Robertum siquidem ab Imperatore raptim accitum, rumor per castra vulgaverat. Itaque, avertendae seditionis gratia, per stationis posticum vinctum illum educi placuit, et ad Principem Senatumque in classem, custodibus adhibitis,

---

46. pedestrium

deferri. Inde, reseratis foribus, Carolus suorum comitatus manu, tabernaculo egreditur in rei publicae salutem acclamare omnes iubens, quibus solitas fidei voces extollentibus, qui Roberti sectabantur partes, raptim ut amentes in Carolum, impetu facto, prorupere; denudatisque mucronibus, inicere in illum manus non veriti, ingenti tumultu omnia miscuerunt. Ad tantumque furoris perventum est, ut etiam ex his quispiam, protensa manu strictoque accinate, gravissimo ictu Caroli caput incuteret; perissetque proculdubio, ni valida' galea, *c. 70 v* quam gestabat, terribile id vulnus excipiens, tunc illius fuisset salutem tutata. Tum vero praelium atrox accenditur civilisque conseritur pugna, probis fidisque adversum conspiratores acriter decertantibus. At Genuenses, initarum conventionum memores, ad rem exvoto' benegerendam, intentioribus perstabant animis. Itaque ut primum tumultus rumor insonuit, *A, c. 67 r* signa excomposito, irruptionesque facere parabant, et quaeque patrando facinori opportuna persolvere. Sed quum frequenti clamore, continuo magis magisque invalescere fidelium rei publicae voces animadverterent, detectam coniurationem intelligentes, se intra moenia continuere. Ergo, iam ad extremam desperationem impulsi, consilio intempestae noctis silentio celebrato, demum deditionem facere decreverunt. Igitur, ut primum lux excipi potuit, ad Principem Senatumque in classem oratores misere, qui urbis Clodiae rerumque omnium potestatem permitterent [1]. Senatu ergo in classe de more coacto, urbs Clodia, his praefixis conditionibus, accepta est: ut quicunque Genuensi orti genere Venetias subvecti in carceresque coniecti, Senatus veneti clementiam et misericordiam expectarent: eorum bona miles nauticus diripienda desumeret. Exteris vero, conducticiisque militibus Genuensium' stipendia *c. 71 r* mereri assuetis, arma dumtaxat asportare liceret; reliqua omnia exercitui, cui Carolus praeerat, in praedam data. Coniurationis vero auctor princepsque Robertus Venetias perductus, iudicibus torquendus traditur. Qui, questionibus haud sane pergravibus actus, sceleratum facinus professus est, factusque lese maiestatis reus. Itaque memo'randum tanti facinoris *A, c. 67 v* supplitium expeti Senatus quum decrevisset, marmoreas inter columnas, quae foro medio extant, praeclare in crucem sublatus, impiae proditionis meritissimas poenas luit. Genuenses vero Venetias vecti, ad quinque hominum milia, in carceres et vincula constipati sunt; qui diuturna superiori inedia, in esum rabidissimi paulopost affluentia cibi in modi'ce sumpti, MUR., 265 fere omnes interierunt. In hunc modum atrocissimo et periculosissimo Clodiensi bello, calamitosissimo quidem omnium, quae unquam res publica Veneta passa est, immortalis Dei clementia ac pietate, Caroli que Zeni virtute finis est datus.

---

11. *Dopo* ex composito *aggiunge*: aedere

[1] Cf. i cronisti cit.

VITAE MORVM RERVMQVE GESTARVM CAROLI ZENI VENETI
AD PIVM .II. PONTIFICEM MAXIMVM
IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS

LIBER QVINTVS

EXACTO tandem eo bello, urbeque Clodia finitima et commodissima Venetis recu- *c. 71 v*
perata, quam aliquandiu Genuenses infestissimi occupaverant hostes, quippe
qui 'paulo ante feroces Venetos irruperant sinus, Venetamque diripere urbem,
non tam cupierant,' quam sperarant, Princeps patresque, haud quaquam pro- *A, c. 68 r*
telandum rati, propere cum classe Venetias reverti constituere. Itaque quum priusquam
abirent, de rerum summa decernerent, placuit maxime omnium, ut Carolus, cuius ductu et
auspitiis vendicata erat, rei publicae fungens vices, haud dispar ovanti urbem iniret, novaque
Clodiae possessione percepta, illi quoque Praetor praeesset [1]. Primum enim ea in urbe
magistratum, ei potissimum merito deberi arbitrabantur, qui tanto in illa recuperanda, non
labore solum et indefesso studio ac opere desudaverat, sed nec opibus, nec sanguini, nec
vitae pepercerat. Carolus ergo Senatus decreto facturus satis, gloriosus inter frequentes
astantium laudes et exultantes voces, Clodiam ingressus, pene vacuam et desolatam comperit.
Igitur quae ad Venetae rei publicae dignitatem et urbis populique salutem, ac tranquillum
regimen attinebant, providere 'adortus, plerisque diebus, quis inibi mora protracta est, quae *c. 72 r*
usui erant impigre persolvit. Caeterum ut diutius praeesset magistratumque iniret, adduci
non potuit. Non ulla plane illius indignitate permotus, nam per id temporis inter primores,
et loco dignissimo iudicabant, sed quod iam ultra biennium, rei publicae usibus mancipatus,
ita patria caruerat, ut eius miro quodam desiderio, et animi ardore flagraret. Itaque Senatui
agens gratias, magistratu se abdicavit, eo quidem' consilio, ut aliquandiu quietus, rei fami- *A, c. 68 v*
liari, suorumque commodis incumberet. Caeterum minime illi ex voto successit, neque longius
quam optaverat, quiete perfrui datum. Siquidem quum magnam in Genuenses, gravissimos
hostes, expeditionem decrevisset Senatus, classemque parasset, aptum bello ducem querebat.
Ita in Carolum omnium mentes et vota conversa sunt. Nam et Victor Pisaneus, celebri
fama vir, paulo ante Venetiis cum classe digressus, apud Sipontum Apuliae extremum fati
persolverat munus [2], destitutaque classis duce, novum imperatorem praestollabatur. Qua-
mobrem Carolus, cunctis suffragiis, imperator designatur, parataeque classi, summa omnium
expectatione, praeficitur [3]. Praeclarum vero spectaculum fuit, quum Princeps venetus so-
lemni ritu, sacris primum persolutis, eleganti oratione collaudato Carolo sacro 'intemplo *c. 72 v*

8-9. *Invece di* protelandum: differendum

[1] Per l'opera di Carlo Zeno in Chioggia e la conquista della torre delle Bebbe cf. cronaca ZANCARUOLA cit., c. 424 *r*; A. GATARI cit., col. 393 sgg.; CHINAZZO cit., col. 767.

[2] 13 ag. 1380. CARESINI, ediz. Pastorello cit., p. 51; GATARI cit., col. 403.

[3] 28 ag. 1380. CARESINI, ediz. Pastorello cit., p. 52 e i soliti cronisti.

quod Evangelistae Marco dicatum est, quem praecipuum patronum Veneta civitas colit, imperatoria signa de more contulit. Quo quum Senatus, plebis, clerique et omnium ordinum ageretur concursus frequens, haud impar festo, dies ingenti ' applausu celebratus est. Fereque populi totius voces, in Caroli gloriam resonabant. Itaque inter voventium et supplicum manus, Venetiis solvens, ad classem, quae apud Parentium Hystriae operiebatur, propere vectus est[1]. Erat autem classis magna quidem ab initio comparata, quippe' quinquaginta armatae triremes prodierant exurbe. Eo etiam validior aptiorque quod et militum magna manu Senatus illam iusserat constipandam. Caeterum, comprimum perlustrare Carolus classem coepit, et singula quaeque intentiore cura prospicere, vacuae triremium quamplurimae nudataeque nautarum remigumque turba apparuere. Quibus ad robur celeritatemque reparandis, quum intendisset animum, salubrius visum, paucarum quae minus videbantur utiles desumptis copiis, reliquas affluentius communire. Quippe robur numero, fortitudinemque multitudini praestat semper in bello praeferre. Itaque quattuor supra .xl. optimarum velociumque triremium classe reddita, Parentio solvens, in Illiricum navigavit, spei quidem bonae plenus, si modo rei benegerendae oblata facultas ' foret. At Genuenses, quum et ipsi classem armassent, e Lygustico in Adriaticum pelagus, per Tyrrenum venerant mare, et apud Iaderam, Lyburniae urbem, de itinere cum classe substiterant. Illa enim, ut pleraque alia eius regionis oppida urbesque, Genuensium ea tempestate ditioni suberant. Illi igitur, cognito Caroli adventu, anxio pavore consternati, prodire in publicum, seque pelago ac praelio committere formidarunt. Sed Iaderam ingressi, sic se intra moenia portumque continebant, ut, accessu undique septo, egredi neminem, ingredive paterentur. Carolus,' ubi territos hostes vidit, de industria ad portus fauces prolapsus, provocare illos ad praelium conabatur. Eamque in rem astu at arte fretus, nunc velut inconsulte praetergredi, modo, maiori triremium parte relicta, cum paucis accedere, nonnunquam clamoribus iniuriisque lacessere non desistebat hostes, si quoquo pacto, vel irritatos contumeliis, aut spe rei benegerendae pellectos, portu educere, aut accendere aliquando in certamen quiret. Caeterum adeo pertinax erat perstandi sententia, tantusque illos invaserat terror, ut non classis modo, vel triremis ulla prodiret in pelagus, sed nec ex minoribus quoque navigiis, plurium dierum mora, quae hisce in locis contracta est, vel unum aliqua ex parte conspici quiverit. Angebatur animo Carolus ' et qui in bellum exardens, nihil magis quam hostium copiam flagrabat, frustrari se, non sperata modo, sed pene certa victoria, torquebatur. Cupidum quippe pugnae, plerumque acrius afficit hostium detrectatio, quam belli labor et exitus. Expugnare vero urbem, et vi portus irrumpere fauces, quodque sponte non permitteretur, aut artibus elici posset, ' marte et viribus impetrare, animus profecto non deerat. Sed id cogitari magis concupiscique, quam prudenti ratione sperari poterat. Sic enim ad eam partem, quae ad mare spectat, urbs muro egregie cincta, validissimoque praesidio' communita erat, portusque turribus, propugnaculis et cathenis septus et constipatus, ut nihil magis quam indubitata ad internitionem caedes expectanda videretur, impetum facientibus. Accedebant et pleraque incommoda graviora, quae, non expugnationi modo insistere prohiberent, sed in anxias difficultates Carolum adducebant. Nam primum quidem execrabile vertebatur nautis anni tempus, mediaque hyemps, quae etiam solito durius inhorruerat, tantum gelidissimi frigoris, tantum procellarum invexerat, ut neque consistere in classe miles, nec in mari classis posset. Et quod anxietatem graviorem incusserat animis, ad extremam in classe inediam deventum erat. Nec enim simpliciter ingruere adversa fortuna solet, sed ' multiplicatos, ubi sevire coepit, semper exaggerat casus. Siquidem praeterquam quod sterilitate ingenti ea tempestate

8. *Invece di* comprimum: quumprimum

[1] Dettagliate notizie di tutta la spedizione si leggono in: Cronaca ZANCARUOLA cit., c. 433; CHINAZZO, cit., col. 772 e sgg., A. GATARI cit., col. 399 e sgg., VITTORIO LAZZARINI, *Dispacci di Pietro Cornaro* cit., p. 193, ove pubblica una lettera di Pietro Cornaro a Lodovico Gonzaga del 21 sett. 1380.

in omni fere terrarum orbe laborabatur, etiam quamplurima, quae commeatum ad classem
navigia deferebant, vi maris et procellarum, perhorridam hiemis intemperiem, fluctibus hausta,
perierant. Itaque, nec nautae militesque quibus vesci possent habebant, nec Imperator
quibus ferocia corpora prae inopia necessariarum victui rerum aleret. Ita simul gelu et
fame classis acriter praemebatur, nec salubri remedio provideri imminentibus calamitatibus'
quibat. Quod enim ad maris attinebat discrimen, et si Carolus, prudentia fretus, salvam *A, c. 70 v*
reddere classem conaretur, commodioribus delectis locis, quod maritimarum rerum probe
artem callebat, tanta tamen erat nautis famis impatientia, ut fere ad ultimam illos misera-
bilem desperationem impelleret, nec a detestandis etiam clamoribus temperarent. Quietem
quippe agere esuriens vulgus nequit. Nam et si interdiu, aut herbarum radicibus, aut con-
chiliis, quae per littora contrahebant, aliquantisper ariditatem spiritus lenirent, cum primum
tamen nox ingruisset, quo potissimum tempore solidiores capere cibos erant soliti, ita furore
et rabie trahebantur, ut inferos etiam implorantes spiritus, execrandis vocibus, horrendum '
quidem dictu, ab his suplices panes exposcerent. Carolus vero, quo tantae calamitati con- *c. 74 v*
suleret, ad omnes portus urbesque circumvicinas enavigans, quum carnium quidem aliquid,
panis autem nihil assequi posset, aliquandiu solis et puris carnibus copias aluit. Nec enim
quisquam ea in classe compertus est, qui ad quindecim continuos dies vel parumper panis
degustarit. In hac tanta omni ex parte difficultate rerum, quum dissipari in dies classem,
ruereque in perniciem cerneret, et iam nautarum animos gelu inediaque ad extremum exhau-
stos, praelii vero nullam amodo spem videri, haud amplius differendum ratus,' classis pri- *A, c. 71 r*
mores cogendos, et quid facto foret opus, consultandum censuit. Re igitur ad consilium
delata, haud quidem anceps controversia acta est, neque diutius suffragiis decertatum. Quippe
periculi magnitudo dilucidaverat causam, et' celeritate indigens, omnem moram obtriverat. *Mur., 268*
Itaque patefaciendos Senatui periculorum casus, explicandasque iniquas conditiones rerum,
universi non tam mature, quam cupide decreverunt. Id igitur quum placuisset, raptim Ca-
rolus exaratis litteris, quo in statu res essent, quae temporum fortunarumque ratio, quid
agerent hostes, quid nautae, quae famis et frigoris vis, quae mentes docet. Extremam classi
imminere pernitiem, si diutius hisce in regionibus' protraxisset moram. Succurrendum immi- *c. 75 r*
nenti excidio; providendum ne tanta pereat classis, ne rei publicae tantum calamitatis inflic-
tum sit, monet. Et omnino in eam rem, quae cognitu digna videbantur, Senatum certiorem
facit. Ut primum litterae in Senatu perlectae sunt, moeror omnes moetusque pervasit. Sed
ubi deliberandi facultas est data, confirmatis iam mentibus, variari sententiis coeptum est.
Nam et si classi consulendum, nautarumque saluti fere omnes arbitrarentur, quis potissimum
pietatis aliquid inerat animis, erant tamen frequentes, qui minime revocandam classem, sed
alia ad loca divertendum censerent. Plerique vero, etiam expugnandis' aliis urbibus, pluri- *A, c. 71 v*
misque rei publicae usibus, priusquam rediret in patriam, utilem persuadebant fore. Potis-
simum quod ea etiam tempestate Senatus cum Aquilegiensi praesule gerebat bellum, erantque
non nulla Foriiuliensis oppida, ad mare spectantia, quae per eam hiemem expugnanda esse
cum classe iudicabant. Inter reliqua vero Maranum, sic enim loco nomen est, adducebatur
in medium. Cuius potiundi studio, qui flagrabant plurimum, pervicaciter asseverabant in
potestatem Senatus redigi facile posse, ad idque peraccomodatum tempus fore. Causa ergo
in controversiam deducta, inter diversas contiones concertantium patrum, tandem ea prae-
valuit, ' ut Carolus non Venetias recta, sed ad Maranum expugnandum classem educeret. *c. 75 v*
Quum in eam partem decrevisset Senatus, id quoque adiectum est, ut Carolo tum demum
Marano subacto, cum triremium parte redeundi in patriam facultatem fore; reliquas Clo-
diae relictum iri. Hisce mandatis acceptis, Carolus Illyrico movens, per Adriaticum sinum
Maranum versus cum classe contendit, Senatus voto pro virili facturus satis [1]. Est autem
Maranum Carniae provinciae prisco nomine oppidum, quam nunc Fori Iulii patriam vulgus

[1] 25 ott. 1380. Cronaca Zancaruola cit. c. 433 *v*.

appellat, a Foro Iulio, quondam praeclaro Carnorum loco, ut plerique autumant, nuncupatione deducta; idque ad maritimam' quidem oram vergit, non tamen adeo coherens et imminens mari, ut recta navibus ad ipsum aditus fiat; sed oppidum inter ac mare coenosae ac paludosae aquae fluunt, circiter ad quingentos et amplius passus; quibus angusto meatu, et vix exiguo cuique navigio transmeabili, ad illud accessum esse necesse est. Et, quod incommodius accidit loco, tanta ex aquarum fluxu refluxuque siccitas, certa temporis intercapedine, sub oriri solita est, ut quae tumescentibus aquis, ingressa navigia sint, paulo post exhausta, adverso cursu aquarum congerie, velut in arido destituta, fixa fereque immobilia reddi opporteat. Itaque, ut speculari loci situm naturamque Carolus coepit,' et si non mediocri moerore concuteretur, quod nullum praeclari facinoris casum sibi videret offerri, tamen, ne concidisse animo, aut detrectare videretur imperium, experiri fortunam et aggredi opus constituit. Caeterum, ne repentino fortassis hostium adventu, quicquam incommodi, in has detrusae angustias classi, posset afferri, providendum arbitratus, duabus speculatoriis triremibus [1] ex universa classe delectis, earum praefectos ad se acciri iubet. Cum quibus pleraque, ut res exigebat, loquutus, ubi consistere loci velit, quidve agere commonefacit. Ipse cum reliquis fauces ingressus,' Maranum petere properat. Vix aliquantum exegerat spatii, triremibus pro angustia loci egre invicem succedentibus, quum procul speculatoria navis conspecta, suspitione quadam suspendit animos. Ut vero ea proprius accessit, qui praesidebant, signo dato, hostium triremes comparuisse significant [2]. Tum Carolus converti proras et in altum progredi iussit. Ipse prior, quod loci natura non nihil difficultatis afferebat, non sine labore, ex angustis faucibus, in apertum se se recepit. Ubi omnes affuere, parari ad bellum et esse in armis monuit. Tubicines canere, refici militum nautarumque corpora curavit. Acies deinde instruit, et quid cuique agendum, unde movendum, quo prodeundum, ubi persistendum sit docet. Perindeque' parari omnia iubet, ceu cum hostibus manum evestigio conserturus. Et laetus quidem animo oblatam certaminis occasionem gratulabatur, quam diu antea multis pertentaverat artibus. Verum, quo certius rem cognosceret, alia insuper speculatoria navigia exploratum transmisit. Triduum sic ad certamen paratus, hostes praestolatur. Tandem redeuntes exploratorum plerique, delusos se conspectu, nullam esse hostium in hisce aquis classem, nunciavere. Ita, spe victoriae praerepta, non minor extitit meror, quam voluptas antea fuerat. Eo enim semper pertinatior' spes est, quo cupido tenacius inheserit animo. Quae ubi iam menti defixa fallit, adeo grave est, ut nec cupivisse nec sperasse satius foret; plusque incommodi affert, quod potitus sperato non sis, quam voluptatis, si consequaris. Igitur quum quid consilii capiundum, quidve facto foret opus, secum agitaret animo, quod Maranum classe triremica, propter loci angustiam, aquarumque profluxum intelligeret expugnari non posse, rem ad consilium deferre statuit, ordinemque in classe ducentium scrutari vota. Ut convenere omnes, rerum difficultates aperit: Senatus mandata eo pacto compleri non posse memorat, situs locique naturam ostendit. Inediam dehinc, rerumque necessariarum penuriam. Classem et nauticas copias sine cibo in summo versari discrimine; hostium nullam copiam fieri; praelii' facultatem nullam dari; tantum eos adversus famem ac frigus certare; rigore algere nautarum corpora, et exsiccari esurie. Ultimum malorum inediam esse, nulla illi vi posse obsisti; cernere se hanc classem, si aliquandiu ita perseverarit, deleri ac dissipari oportere. Ancipitem vero calamitosam sibi causam hanc videri. Hinc Senatus mandatis, inde salute classis et rei publicae quae ab ea maxime dependeret, urgentibus. Evocasse ergo se illos, ut una quid consultius' foret deliberarent. Orare' obtestarique pro ea charitate, qua patriae tenerentur, ut quae magis e re publica censuissent consulerent. Ut primum dicendi finem fecit, ex triremium praefectis plerique dixere senten-

---

24. Proindeque — 36. *Aggiunge la nota marginale*: Carolus ad praefectos triremium

[1] Una è la galea Faliera. Cronaca ZANCARUOLA cit., c. 433 v.

[2] Francesco Mocenigo dà il falso allarme. CAROLDO cit., c. 411 r.

tiam; et de causa, quantum rei magnitudo poscebat, disseruere. Tandem quique omnes in classe agebant ordines, in eam sententiam convenere, id potissimum e re publica fore, nihil eo magis rebus conducere, quam ut repente cum classe Venetias Carolus peteret. Praestare siquidem salvam classem, et virorum robur rei publicae conservare, quam nihil proficientes deperire inedia, classemque ac cives ad internitionem deleri; hoc patriae consilium salubrius esse; alioquin non dubitare a se pro deperdita classe aliquando rationem Senatui exacte redditum iri. In eam partem quum omnes, qui consilio aderant, frequentissimi accederent, Carolus et ratione et auctoritate permotus,' ne siquid gravius emersisset, culpa sua detri- *c. 77 v* mentum res publica pateretur, postquam prospere gerendae rei nullus dabatur casus, digredi inde constituit, classemque adhuc integram, priusquam seviora ingruerent, salvam conducere in patriam. Enavigaverat quod medium est freti, et Veneta sensim conspici litora poterant [1]. Iamque crebri rumores compleverant urbem, Carolum adventare. Sed Senatus, ut de classis Carolique adventu' certior redditus est, haud salubri quidem consilio, moerore affici, impro- *A, c. 74 r* bareque factum est visus. Itaque non nullis ex ordine senatorio delectis, ut ad Carolum profecti, illi reditum prohiberent, iussit; quin mandarent repetere Illyricum, ibique nova imperia praestolari. Perventum erat ad portus Veneti fauces, et iam ingredi Carolus cum classe parabat, quum a Senatu celeres adsunt nuncii, mandata litterasque perferunt, ne portum adeat, neve urbem ineat iussu Senatus monent; sed in Lyburniam reducere classem, quae imposterum praescriberentur exequuturum. Nisi paruisset, capite luendum fore. Senatus ita quippe decreverat. Suppremi discriminis erat res. Hinc enim capitis supplitium, indignatioque Senatus, et vitae sanguinisque extrema pernities; inde vero charitas pietasque patriae, et totius classis salus proponebantur in medium; acclamantibus universis, nec praefectis modo triremium, sed' ordinibus caeteris et classiario vulgo toto, indignabundas in *c. 78 r* Senatum voces tollentibus. Itaque nunciorum iussa Caroli, haud secus quam par erat, suspenderant animum et imminentium imago rerum mentem turbaverat. Quare aliquandiu tacitus perstabat, multa secum utrinque pervolvens. Vertebatur siquidem illi ante oculos, quonam haec mandata tendere' viderentur; et hinc patriae calamitatem, inde suam, animo prospec- *A, c. 74 v* tabat. Non enim dubitabat se in certam mitti pernitiem. Quod si paruisset, nunquam deinceps classem illam Venetam urbem esse visuram; quippe et rerum conditiones noverat, et temporis inediaeque difficultates, et nautarum animos intuebatur: non parere vero Senatui, extremum praesertim supplitium comminanti, periculosissimum videbatur. Caeterum publica, cum propria salute, certantibus, vicit tandem apud civem, magis patriae natum, quam sibi, publica salus; vitaeque suae' discrimen, quinimmo non obscurum, ut credebatur, exitium, MUR., 271 patriae commoditas superavit. Itaque ad eos, qui missi a Senatu erant, conversus: id sibi, inquit, ab ineunte aetate, semper defixum animo, a suo nunquam divelli corde quivisse, *Carolus ad nuncios Senatus* patriae salutem humanis omnibus praeponendam: se pro ea invigilasse, desudasse, praeliatum esse, pro ea centies profudisse sanguinem, eius gratia non exterioribus' modo fortunae bonis, *c. 78 v* quae totiens in patriae usum egesserit, sed membris etiam sui corporis plurimis, non debilitatum modo se, sed penitus exhaustum esse. Mortem quoque ipsam, quam maximi rerum omnium pendere mortales solent, eius causa non solum non expavisse, sed, praesenti semper et integro animo, etiam oppetere non dubitasse. Itaque non esse se talem, cui extremi commina'tio fati terrorem incutiat, si modo, ea sequuta, patria suo iure non fraudetur; vitam ac *A, c. 75 r* necem suam in Senatus potestate posita esse. Pro patriae salute, si iusserint, se mortem non recusare. Ut vero in extremam pernitiem adducat patriam, ut suo ductu calamitatem illi intollerandam infligat, adduci non posse. Sibi enim quid rei publicae conducat magis probe perspectum esse; rerum statum, conditionesque temporum, experimento se doctum scire, quas in Senatu, quum res exegerit, deprompturus sit; si Senatus mandata eiuscemodi cerneret, ut,

---

19. rescriberentur

[1] Il 26 ott. 1380 Carlo Zeno è in vista di Venezia. Cronaca ZANCARUOLA cit., c. 434 *r*.

sine patriae clade, servari quirent, nihil se obtemperantius obsequiosiusque facturum. Sed quum in evidens rei publicae exitium vergant, referant Senatui, nulla se vi compelli posse, ut suo ductu, patria periclitetur: esse Veneta in re publica cives complures, qui ad id muneris apti sint: eos classi praeficiant, quos maxime strenuos putent in Lyburniam mittant. De c. 79 r se, pro arbitrio, suo iure' decernant. Neque enim ultimam quamque sortem pro salute patriae detrectare. Visa erat nunciis Caroli oratio durior, neque satis constantiam viri et celsitudinem animi admirabantur. Itaque temptare, siqua possent placidius mentem inflectere, non desiere. At ubi se in cassum niti animadvertere, immobilemque illi perstare sententiam, A. c. 74 r neque alia responsa' dari, in urbem vecti, Caroli animum vocesque in Senatu, ut acceperant, retulere. Quae ut audiere patres, vario affectu, ut cuique natura et ingenium et cupido erat, permoti sunt. Plurimi tam sublimem spiritus magnitudinem attoniti fere stupebant, raramque inter mortales esse rebantur. Charitatem vero in patriam summis efferebant laudibus. Non deerant tamen qui improbarent gesta, et crimini magis ac vitio darent; temeritatique atque imprudentiae ascribenda censentes, opportuisse illum contenderent parere imperio. Ita diversae causae, dispares quoque animorum conceptus protulerant. Adeo quippe varias difformesque hominibus mentes, dissonasque voluntates rerum natura indidit. Quibus saepe res publica, velut navis iactata undis, fluctuat. Caeterum quum pervicatius insisterent sententiae senatorum plerique, placuit rursum experiri fortunam, temptareque etiam, siqua c. 79 v vel demulceri, vel conteri amplius aggeratione poenarum, Caroli' animus quiret. Itaque alios Mur. 272 insuper ad eum oratores rursus desti'nare decreverunt; poenasque item rigidioribus comminationibus repeti, acrioresque etiam congeri. Hi ergo, ad Carolum delati, mandata referentes, vehementius gravavere causam: minarumque et supplitiorum atrocitatem, acrioribus A, c. 74 r verbis, effluentius coacervavere; nihilque ab his im'pendio est praetermissum, quo in eam partem cuiuspiam flecterent animum. At Carolus, nihilo magis permotus, non disparia secundis deprompsit, iis quae primis protulerat. Haec responsionum summa sententia fuit: Carolus ad nuntios Senatus tempus incassum teri, poenas multiplicari non oportere; nullum se necis genus, nullum pro patria supplitium recusare. Caeterum nullam tantam vim fore, quae liberum cogere animum queat: non se formidine mortis obrui, non supplitiorum congestione demergi. Decere optimum civem humana omnia pro patria postergare, nihilique pendere. Interritum se ad omnes casus esse. Non suam se, sed patriae vicem dolere, quam cives inconsultis decretis perditum eant. Sibi de hisce magis fidem esse oportere, in cuius pectore manibusque versantur. Nullum praeclarius aedi iuditium quam de his quae sensu percepta sint. Falli prospectantis non posse animum; periculosum esse de ignotis sententiam dicere. Callentibus artem, de ea' c. 80 r credendum fore. Patriam quam proprio cruore liberarit, nunquam a se facto suo improbe subversum iri. Orare obtestarique Senatum, ut magis tantae classi illi ratio sit, et quo in discrimine per horridam hiemem, et procellosum mare, inter portus fauces versetur, animadvertat. A c. 76 v Turbas quoque nauticas omnes tumultuantes cernat, quas in seditionem verti' formidandum sit. Sibi si in Senatum veniat, rationem omnium esse reddendam. Neque enim ab re haec ab eo dicebantur. Quippe iam in classe tumultuari coeptum erat, clamoresque plurimi undique obstrepebant. Nec a seditione procul videbatur res distare. Fremebant nautae, militesque Senatum senatoresque omnes probris et contumeliis lacerantes, quod pro laboribus et periculis, tali eos mercede donarent, et post tot naufragia, inedias, algores, calamitates, patria illos excluderent, et domo propellerent, quum iam in foribus essent, dulcissimisque coniugum et liberorum amplexibus prohiberent. Nulla tunc pietas, nulla superiorum maiestatis reverentia, perturbatis inheserat animis. Omnia iam observantiae munia cordibus excusserant. Ira furorque gentes indomitas agitabat. Ad vim quoque se venturos minitabantur, si diutius Senatus contumaciter pergere perseverasset. Quis enim irritatae c. 80 v accensaeque multitudinis animis linguisque statuere modum' queat? Nullum quippe tam sae-

---

23. iis — 26. *Manca la nota marginale* — 32. ils

vum facinus est, quod lacessita non ausit. Tertia iam dies illuxerat, qua id loci in anchoris perstabat classis[1]. Gelu algebant viri, et triremes medios inter imbres, in ipso siquidem hiemis fervore versabantur, procellosum mare concutiebat. Et in urbe quoque frequentes querelae rumoresque iactabantur. Quod quisque, pro suorum salute solicitus, non dolere ac immur′murari non poterat, palamque ab omni plebe Senatus factum obterebatur. Igitur *A, c. 77 r* Senatus, ut in cassum teri tempus vidit, Caroli constantiam admiratus, 'simulque seditionem MUR., 273 pavescens populi, quum aliquandiu sententiis et orationibus certatum esset, tandem decrevit, ut Carolus cum classe in urbem admitteretur. Ingressus ergo, ingentique gratulatione omnium, populique potissimum, exceptus, nihil duxit antiquius, quam ut in Senatum se se conferret, et gestorum a se redderet patribus rationem. Vix autem in terram prodierat, quum tanta maris procella oborta est, ut quae in portu, et tuto iam loco erant triremes, vix contineri anchoris quiverint: neminique fuerit ambiguum, si vel minima intercapedine temporis, in portus faucibus, ubi triduum ante constiterat, deinceps perseverasset classis, ad internitionem fuisse perituram. Gratias itaque immortali Deo agens Carolus, praefectis triremium et plurima nobilitatis ac popularium frequentia′ constipatus, curiam iniit, Principem patresque *c. 81 r* salutandi alloquendique animo. Offendit autem Senatum una consultantem. Princeps vero, quod senex et valitudinarius esset, aberat Senatu. Mos apud Venetos vetus invaluit, ubi Princeps, vel Senatu vel auditorio abest, quod maxime valetudine praepediente solet accidere, qui natu maior inter collegas est, quos consiliarios vocant, is Principis' gerat vices. *A, c. 77 v* Ergo Carolus locum ingressus, quum, ut decebat, veneratus hominem esset, salutemque illi pro consuetudine praecaretur, responsum ab illo est: eos ita venire, ut digni forent. Ad ea Carolus: Bene, inquit, profecto venimus, si ut digni sumus venimus. Quae vox illis elatior visa, et eo gravior, acrius, quam par erat, incendit animos, pridem priorum actionum serie, satis antea concitatos. Itaque propere in contentiones profluere, et verbis verba asperiora connectere coeperunt. Nec animo satis temperare poterant, quin ad contumelias et probra, minasque prorumperent. Sed Carolus, modestia fretus, debitae maiestatis memor, nihil acerbum, nil indignum referebat, taciturnitateque magis ac patientia perferre modeste etiam durissima quaeque fixerat animo, nec lacessere magis perturbatas mentes, sed quovis contentiosae orationis genere abstinere decreverat. Praefectis triremium mens ferocior inerat, indignatioque ferventior; nec pariter' ab elatis contentionibus temperabant. Itaque ex his quispiam *c. 81 v* ad senatores conversus, sublata iam et erectiori voce: non esse, inquit, quur comminari debeant. Vitio dandum et ascribendum illis, quod noxia impiaque mandarint; non ipsis, quod perperam iussa non fecerint. Quo sermone vehementius patribus irritatis, et atrocius saevientibus, ut Carolus' praefectique seorsum diverterent, operirenturque iussa Senatus, est *A, c. 78 r* imperatum. Tum consultare pervicatius coeperant, et qui aberant acciri, frequentioresque convenire; nec erat obscurum, quin de vinculis et carcere tractaretur. Tanta illorum animos iracundia presserat. Caeterum iam populi multitudo ingens templum Evangelistae Marco dicatum, coherensque forum compleverat, tanto concursu omnium ordinum, ut nec fuisse plane quemquam, qui se se per id temporis domi continuisset, videretur. Tanto omnes Caroli amore ac desiderio trahebantur, vixque capere locus profusissimam turbam quibat. Quippe universi descendentem Ca'rolum praestolabantur, et cunctantem diutius, non sine MUR., 274 querelis et probris impense obiectis in patres, anxie tollerabant. Est siquidem nimium impatiens morae vulgus. Senatorium enim ordinem causabantur plurimum, presentiumque culpam rerum in Senatum frequentes reiciebant.′ Eoque liberius obloquebantur, quo magis in ma- *c. 82 r* ritimis nutriti rebus, semperque versati, diuturno experimento, multum peritiae arrogabant sibi, plurimumque animis suis inesse consilii sibi persuadebant. Itaque, veluti iugo discusso, non convitia modo, sed minas etiam ingerebant, omnisque fere reverentia excesserat animis, nec a saevis et gravibus temperabatur. Arma, animusque non deerant. Neque profecto′

[1] Il 28 ott. entra in porto. Cronaca ZANCARUOLA cit., c. 434 *r*; cf. anche: CARESINI, ediz. Pastorello cit., p. 52; CHINAZZO cit., col. 775 e sgg.

A, c. 78 v dubium videbatur, quin siqua vis superne foret illata, populum quoque, iam infestum patribus, ad perniciosam repente vim irrupturum esse. Haec quum secum animo pervolveret Carolus, ingenti pavore consternabatur, veritus ne plebs in seditionem versa, periculosum aliquid auderet, neve illa dies execrabilis foret Venetae urbi. Itaque ne quo res publica ea ex re detrimento afficeretur, tam calamitoso incumbenti discrimini astu et arte consulendum censuit. Ad eos ergo qui convenerant, senatores, conversus, cernere se, ait, Senatum frequentius cogi, senatoriosque viros accitos accelerare. Sed quum eum locum sui tunc muneris non esse intelligat, minime decens sibi videri, implicari hisce rebus, quarum se expertem novit: itaque cessurum se consultantibus, domumque bona eorum venia profecturum; dein- *c. 81 v* ceps cum libuerit, exegeritque res, praesto fore, ad eosque in Senatum esse venturum.' At quum illi ne abscederet sustineretque aliquandiu contenderent obstinatius, tunc accensus *Carolus ad Senatores* magis animo, vultuque inflammatiore: Quod tantum, inquit, atrocis irae pervasit animos, cives; quur rem publicam et urbem hanc simul et nos, qui eius salutis cultores sumus, hodie perdere properatis? Ego, si recte prospectans vos omnes ıntueor, neminem omnium video, qui *A, c. 79 r* hoc bello, pro patria, vel sanguinis guttam effuderit. Nos autem qui certavimus, 'qui vicimus, qui belli molem humeris nostris sustinuimus, qui opes, membra, sanguinem pro patria dedimus, qui corpora nostra perniciosae neci centies optulimus, qui nullum laborem, nullum supplitium, nullum mortis genus pro patria recusavimus, pro mercede laborum, discriminum, vulnerum, nunc vestris sententiis, vinculis et carcere concludemur? Non efficietis hodie, cives, neque, quantum in nobis erit, permittetur vobis, ut civitas haec per nos, nostro sanguine conservata, hoc hodie dedecore per vos foedata sit, tamque turpi clade perculsa. Consulite iam et ut libet decernite. His dictis abscedens, sequutisque triremium ducibus, in Divi Marci basilicam Optimo Maximo Deo supplitia persoluturus descendit. Perque forum medium faciens iter, omni populo constipatus, domum deductus est. Qui ergo coacti erant senatores, *c. 83 r* tam acrem spiritus vim intuentes,' opstupefacti peneque amentes perstitere. Pars eorum gestum probare, Caroli virtutem in caelum tollere, nihil dignius geri potuisse paedicare. Pars, ut cuique animus erat, damnare, et maledictis incessere. Sic invicem dissidentes, *Mur., 275* altercantes'que, re infecta senatu egressi, ad lares et ipsi se receperunt. Neque quisquam, adversus Caroli dignitatem, moliri quippiam, aut decernere ausus fuit. In eum modum im- *A, c. 79 v* minenti saevo discrimini obviam itum. Praestat siquidem in summa difficultate,' celeri et audaci consilio uti. Nec quicquam est plane in gerendis rebus, prompto ingenio, et animo clarius. Aliquandoque audatiam pro virtute praeferre, non inutile compertum est. Itaque Carolus, quum triduo se domi continuisset, satis habuit negotii adeuntium, consalutantiumque, ex omni ordine alloquutiones accipere. Dehinc post triduum accersitus, in senatum venit. Nova enim cupido patrum mentes incesserat, Maranum Fori Iulii, quod antea memoravimus, postquam triremes usui esse nequibant, minoribus navigiis expugnari. Erant qui loci oppidique situm in tabulis aut membranis pictum attulerant; itineris praeliique rationes docere, victoriamque ante oculos ponere contendebant. Censebantque plurimi ducentas minutiores huiuscemodi naves construi, militibus compleri, Carolum his praefici, cumque his *c. 83 v* copiis oppidum oppugnari. Caeterum Carolo,' qui oculis situm, locique naturam contemplatus, peritius certiusque rem tenebat, minime ea sententia probabatur. Itaque praeclaram nactus occasionem, qua et praeteritarum et praesentium rerum rationes afferret in medium, facta dicendi potestate, orationem in hunc modum exorsus est. *Oratio Caroli in Senatu* Admonet me locus, patres conscripti, ut priusquam presentium rerum sermonem aggrediar, pleraque de praeteritis dis- *A, c. 80 r* seram. Neque enim sum nescius, vestrum plurimos, superiorum dierum actio'nibus fuisse permotos, et tum solicitudine, tum etiam admiratione affectos. Verum si anteactam aetatem meam, et nunquam fatigata in rem publicam studia, et opera, mente volvetis, invictumque in huius urbis salute animum, spero forsitan, qui, affectu posito, sincere iudicare volent, pri-

---

13. *Invece di* eius: suae — 25. intuiti · *Invece di* peneque: fereque — 48. *Invece di* animum: studium

stinum exuent animum, et quae a me gesta sunt, optimam in partem vertent. Scio equidem,
patres conscripti, utilius esse civi parere dicto quam afferre consilium; propterea quod qui
obtemperant, commune discrimen subeunt, ut in deterius lapsa re, non nisi quod caeteros
exitium maneat. Eorum vero qui consulunt, deterior causa est. Quippe quis proprium peri-
culum imminet, et quamcunque in partem versa res sit, de vita saluteque, ancipiti eventu
decertant. Quae quidem et si inter mores hominum, et eos potissimum, qui administrationi
rei publicae praesunt, ita' se habeant, tamen quod ad emolumentum attinet patriae, contra est. c. 84 r
Rei publicae enim praestat, bene consulere civem, quam maleparere. Siquidem recte con-
sulentes, nunquam officere, inconsulte parentes, semper obsesse potuerunt. In hos ego nuper
anfractus incidi, patres conscripti, quum de rei publicae salute solicitus, de mea periclitor.
Intelligebam equidem Senatui in hac urbe suppremam pacis ac belli, vitae ac necis potestatem
esse: me civem esse non dominum. In hac re publica membrum esse non corpus. Paren-
dum' esse summo magistratui, inferiori non' ignorabam. Caeterum quia in hac urbe senatorio MUR., 276 A, c. 80 v
genere natus, altusque, tot huius rei publicae honoribus praeditus, civem me non hostem,
non ingratum sed beneficiorum memorem, amare patriam non odisse, me opportere sciebam,
id imprimis cordi defixeram, ubi facultas foret, prodesse semper patriae, laedere nunquam.
Imperator a vobis rei publicae causa delectus, in Lyburniam classem, vestro imperio, duxi.
Hostium et praelii copiam, quanquam omnia expertus, assequi non potui, gelu et famem ad
internitionem perpessus sum. Fremitum et pene seditionem classicorum pertuli. Inde ad
Maranum, vestro decreto, me contuli, loca perlustravi; pergere ad oppidum aggressus sum;
sed angusto et infido aditu, aquarumque defluxu deterritus, vix me ex loci difficultatibus
explicavi. Triremicam classem,' ad id operis haud aptam fore, experimento didici. Hacte- c. 84 v
nus quidem nihil est criminis. Omnium quae decrevistis nihil consulte omissum est; aut
patrata sunt, aut quin persolverentur, adhibita cura non defuit. Sed non est ab immortali
Deo ita delatum nobis, patres conscripti, ut omnia pro voto eveniant. Saepe volumus, quod
adipisci non licet, crebro quae flagitamus, assequendi facultas non datur; irritae sunt cogi-
tationes hominum, et exacti labores incassum eunt. Saepe nos concepta fallit spes; ausis
nostris innumeri' semper imminent adversi casus; et mille modis, a destinatorum prospero A, c. 81 r
exitu, destituimur. Crebro fortuna invida reluctatur coeptis; nonnunquam et nostra nostro-
rumque causa, desiderio fraudamur. Plerumque praescribentis magis, minusque mature pen-
santis, quam ad praescriptum gerentis est culpa. Haec ab humanarum rerum fragili, lubrica,
et semper variata vicissitudine, ut innumera alia hominum incommoda fluere, ita in promptu
est, ut non tam credere, quam experiri continuo compellamur. Verum, patres conscripti, si
gerendi belli, et navandi egregio aliquo in facinore operam, a vobis ratio habita esset, de
esurie tamen ac gelu nulla a vobis consultatio acta, nulla languidis refectio data est. Lo-
cum iussu vestro, non cladem mutavimus. Ad externa vendicanda contendimus; sed nul-
lum intestine calamitati remedium tulimus. Perseverabat enim civibus' vestris, cum fame ac c. 85 r
frigore perniciosissimis hostibus, horridum praelium. Hostes siquidem hos non exterius pro-
pulsantes, sed intrinsecus corrodentes, perpetuo paciebantur: non de imperio ac gloria, non
de fortunis et oppidis, sed de vita ac nece crudeliter certabatur. Neque spes ulla trahi,
nec indutiarum, aut pacis intermissio afferri poterat. Rigebant membra gelu, et viscera
inedia urebantur; immobilesque ac stupidos,' vitalis exesus calor linquebat; mentisque im- A, c. 81 v
potes redditi, vix spiritus continebant, minus cibi quam aetheris haurientes. Horridus squalor
et macies ora corporaque foedaverat. Corporum umbras et monstra hominum, se videre
quis crederet; languidi humo prosternebantur: nec recto perstare vestigio debi'les poterant. MUR., 277
Imbelles mihi protecto, et inepti ad classica munia redditi videbantur, nec ad ullum impe-
rium praesto esse. Torpentes illos vis famis et frigoris, et consternatos effecerat; unicus
illis vocis supersteterat usus. Quam et arriditas spiritus extenuarat, et furens tamen ira

15. *Invece di* sciebam: credebam — 27. ausibus

ferocius accendebat. Desidem illam haud quaquam patiebantur esse. Quippe lucibus noctes
frementes aequaverant. Et querulos semper aedentes gemitus, ab horrendis clamoribus tem-
perare nequibant; procacemque ac maledicam linguam, convitiis et impraecationibus assue-
c. 55 v fecerant. Nec illam ab ullis probris et contu'meliis prohibebant. Vos, quorum gratia se illa
perpeti arbitrabantur, maledictis et iniuriis asperioribus lacerantes, extrema vobis omnia,
frendentes, impraecabantur. Ita mente attoniti, intantum vesaniae proruperant, ut infandos
A. c. 82 r quoque cierent manes. Et omni divinarum humanarumque rerum pietate discussa,' insupe-
ros etiam execrandis vocibus inveherentur. Nec sane profluentes aestu animi, lacrimas
continebant, fletibus et eiulatibus omnia complebantur. In iram calamitas; ira in rabiem
versa erat. Tot malorum impotes, desperatio ultima, occupaverat animos. Et accedebant
maris incommoda, fluctus, procellae, semper aestuantes undae, furentes ventorum flatus, et
perpetuo exagitatum pelagus. Nec umquam perniciosae maris tempestates deerant, quae
momento haud quietum esse nautam patiebantur. Perhorridum quippe erat tempus anni;
in ipsaque hyemis feritate media versabamur; que et solito etiam tunc crudior ingruebat.
Nec inedia et algore modo, perniciosissimo hominum hoste, nautae conterebantur, sed adver-
sus quoque furentes maris impetus et temporis ac aetheris atrocitatem, perpetuum subire
praelium opportebat. Nec nobis ulla pacis spes, aliqua ex parte dabatur, aut requies. Cae-
lum et sydera ipsa, et elementorum vis, adversa esse proculdubio videbantur. Quid igitur
c. 56 r mihi in tanta erumnarum' congerie agendum, patres conscripti, quid consilii capiundum fuisse
censetis? Lyburniam ne classem hanc ducerem, ita confectam, ita prostratam, vergentem
A. c. 82 v in interritum, in extremam pernitiem' corruentem, proxime delendam et propere perituram?
Ego huius patriae optimos cives, de urbe hac egregie meritos, ad omnem expeditionem
accommodatos, utiles, necessarios rei publicae sciens volensque perditum irem? Urbem
hanc fortissimis viris, pugnacissimis bellatoribus, validissimis militibus, expertissimis nautis,
destituerem? Coniuges maritis, liberos patribus, cives sua patria fraudarem? Ego florem rei
maritimae, qui profecto ex urbe tota decerptus, in hanc classem congestus est, in certum
exitium ducerem? Tantum ego impiissimi sceleris patrare, patres conscripti, bonus vel vir,
vel civis, vel imperator profecto non debui. Procumbebant ante oculos meos promptissimi
ac robustissimi viri, et qui hostium multitudinem animo et viribus minime formidassent,
Mur., 278 imbribus, gelu et esurie obruebantur. Evacuabatur continuo classis, et pene 'solitudinis
facies, et imago quaedam obversabatur oculis. Ego ne itaque rursus Illyriam peterem, ut
solus, denudatus viris, lignis tantum praesidens destituerer? Quid vobis ergo et mihi, vacuae
hominibus prodesse triremes poterant, quas haud scio, an umquam ad urbem hanc, quippe'
c. 56 v sine nautis, pertrahere valuissem? Sciebam hostes, intra moenia munitionesque confixos,
A. c. 83 r pugnandi copiam non facturos, quod id quidem' minus suis usibus conducebat. Nullam
praeclari facinoris prosperam occasionem sperabam. Neque ambigebam nil emolumenti,
nil gloriae rei publicae posse conferri. Detrimenti vero ac dedecoris iam pignora et docu-
menta cumulata erant. Classis propter tempestatum vim, atroci exagitatione concussa, pelagi
faciem tollerare nequibat. Neque navigare, nec consistere in anchoris sine certo internitionis
periculo poteram. Quid igitur? Ad insulas incultas et sterilia promontoria divertere opor-
tebat, ut in his scilicet cives vestri placidius interirent. Et quos vivos patria excipere non
valebat, deserta et arida loca reconderent. Hocque mihi exercitii genus incumberet, caden-
tium in dies civium vestrorum humare corpora et sepulchra consternere. Ita ego, absumptis
mortalibus, consumi quoque dehinc continenti incendio ligna ipsa necesse erat. Quod si
forsitan, excusso vano timore, in pelagus prodisset hostis, languide profecto sic fuerant vires,
et consternati animi, ut timenda ocius clades, quam speranda victoria videbatur. Quippe
nec pugnare debiles, nec vincere territi, nec enerves fugere poterant. Itaque quo me cumque
c. 57 r volvebam, imminentis excidii forma animo et' luminibus succurrebat. Ego igitur, patres

15. perniciosissimis .... hostibus — 26. *Invece di* hanc: eam - *Invece di* est: erat

conscripti, qui me totum ab ineunte aetate usibus patriae dedicaveram,' viresque meas omnes, [A, c. 85 v] cogitationes et studia, ad rei publicae emolumenta, animo infatigato contuleram, in re perardua, tutius patriae consilium afferendum putavi; classem conservavi; cives vestros ac milites ab imminenti exitio praeripui, incolumes ad vos adduxi, triremes vobis integras restitui; ab hostibus et mari, fame ac frigore, homines et ligna protexi. Classem hanc totam, huius urbis robur, cui repente ultimum periculum imminebat, aliis bellis et usibus aptam reddidi. Salubrius providere vobis mihi visus sum; pietate et charitate fretus, non inutile, ut arbitror, patriae consilium attuli, haud ignarus, quin diversa sentientes perturbarem animis, et infensos efficerem mihi. Sed apud me, plus emolumenti vestri et patriae salutis, quam periculi mei ratio valuit. Intelligebam enim, si in sententia perstitissem, plus commodi patriae, quam mihi criminis fore. Coniectabam siquidem, si rerum causas degustaretis, pro vestra prudentia et amore in patriam, acquieturos vos consilio meo, et, quae bona mente persolveram, haud quaquam improbaturos. Sciebam quippe cladem rei publicae minime gratam esse vobis, et quae decernebatis, et si forsitan minus perite, bono tamen animo vos decrevisse non dubitabam.' Sperabamque, li'quidius perspecta re, homines vos esse' tandem in mentem vobis [A, c. 84 r; c. 87 v] esse venturum. [Mur., 279] Neque enim tam sententia mea, quicquam horum a me gestum est, patres conscripti, quam legatorum et praefectorum, ordinumque omnium, et universae classis iuditio. Falli profecto non potuimus, qui vidimus, qui audivimus, manibus attrectavimus, et quantum sensibiles afficere queunt vires, certiores effecti sumus. Et qui cuncta naviter callebamus, rectius plane de discrimine rerum decernere valuimus. Itaque si iussi, non ad praescriptum obtemperavimus, date veniam, non errori, sed pietati, non flagitio, sed consilio, non contumatiae, sed charitati, qua huic urbi, rei publicae ac vobis omni iure devincimur. Si culpa est utiliter consulere patriae, peccavimus; si calamitatem avertere a re publica vitium est, castigari non recusamus. Quicquid denique a nobis in hac causa patratum fuit, non protervis, sed benivolentissimis et observantissimis animis, vos ascribere oportere, aequum puto. Quod si omnino luenda haec pietas est, promptus et libens, meum interitum cum patriae clade permutare, propriam pro rei publicae salute praestare, patres conscripti, paratus sum. Reliquum est ut iam de hiis quae in medium hodie protulistis, pauca dicenda sint. Si me e re publica sententiam dicere poscitis, patres conscripti, efferam equidem ingenue, quae praefert' animus,' et libere, ut soleo, quod salutare iudico, consilium promam. Neque enim [c. 88 r; A, c. 84 v] ego adulator sum, patres conscripti, neque esse praesertim pro patria mea debeo. Exitiale siquidem est rei publicae malum, ignorare quod consulas, proximum consulere quod ignores, suppremum ullo affectu animi dissimulare quod scias. Illa enim imperitia fiunt, hoc dolo. Nec alia perniciosior clades est rei publicae, quam, quod minus salubre noveris, adulando decernere. Pluresque egregias urbes assentatio quam hostis evertit. Sunt ex vobis qui expugnationem huiusce oppidi sibi vel animo, vel pictura finxerunt. Eoque pacto, eventura omnia affatim autumant, quo mente conceperant. Sed se se aliter habet res, patres conscripti. Visu ne rem prospectes, vel animo non visa cogites, inter est plurimum, nec exacte percipi quicquam potest animo, nisi oculorum ipse sensus affectus sit. Supereminet hic quippe caeteris, et ab eo effluxe visarum rerum imagines, intelligendi rationes, veluti foetus quosdam pariunt. Hinc etiam experimenta manant, quae nihil magis quam perceptarum documenta sunt rerum. Nec afferendi consilii ulla est ratio potior. Verbis praeterea tractare bella, patres conscripti, et inermes de hostibus iudicare, et strato cubantes acriter voce velut in pugna certare, concionabundumque multam cedem magnificis iactationibus edere, leve' qui- [A, c. 85 r] dem et commune' omni hominum generi est. [c. 88 v] Neque tam facilia haec factu quam dictu sunt. Nam ut commessabundi, de esurientium et sitientium conditionibus, corrupte iudicant, ita de armis togati. Bella non verbis geruntur sed ar'mis, non sermone sed opere, non [Mur., 280] lingua sed manu. Si recte consultum rei publicae cupitis esse, patres conscripti, periti earum

28. iis

rerum in consilium adhibendi sunt vobis, de quibus deliberaturi estis. Iis habenda fides est, qui maxime experimento valent, ex quo peritia quoque sensim conflata est. Nam si omnibus passim creditis, rei publicae plurimae saepe calamitates deesse non poterunt. Itaque sentiant quae velint caeteri, et praelium naturamque rerum pro voto confingant; eorum bona venia dixerim, Maranum expugnari ulla classe non posse, equidem sentio; situs enim loci imprimis adversus est, coenosa siquidem ac paludosa stagna coherent oppido; hinc aquae alveus in mare vergit, coartatis ripis, et angusto meatu. Aquarum varia vicissitudo est: nunc secundo cursu, nunc adverso fluunt; modo uberes, paulopost tenues et exiles sunt, vix eodem consistunt statu. Circa oppidum vero potissimum, tanta plerumque siccitas est, *A. c. 85 v* ita locus exhaustus humore, ut nunquam ibi pene inundasse aquas credas. Oppidum et' si ante hac et muro et turribus et fossis atque aggeribus egregie communitum sit, ut omnem *c. 89 r* tollerare' vim possit, nunc vero potissimum, quum a vobis terror immineat, et militibus et oppidanis et machinis et omni munimenti genere, ad robur tutelamque validius exactiusque redactum est. Aquilegiensis Antistes, cuius oppidani parent imperio, haud procul abest, exercitu et copiis militaribus abunde stipatus; hostis quidem non suis tuendis modo, sed etiam inferendo bello idoneus. Haec ego vobis, patres conscripti, non picta, non audita neque concepta, sed perlustrata oculis, et exacte perspecta affero. Ibimus igitur Maranum expugnaturi, aquas cumulatas tumefactasque comperiemus. Ex navigiis quidem adoriri oppidum et oppugnari opportere, neminem adeo inconsultum ausurum dicere credam: quod et navigiorum mobilitas et aquarum varietas omnino prohibeant; nec nisi ab una tantum parte oppugnari inde possit. Quid itaque? Copias in continentem exponemus, praelium aggrediemur, acri pugna certabimus. Resistent oppidani pro viribus, et oppidum, alioquin valide communitum, strenue tutabuntur. Saxa et pila superne volvent, sagittis et misilibus confi- *A. c. 86 r* cient milites; superior locus illis saluti, vestris cala'mitati erit. Sauciabuntur multi, interimentur complures. Expugnari profecto primo impetu oppidum nullo poterit pacto. Accurret *c. 89 v* Antistes suis laturus opem;' impigre contra nos irruet. Interea defluent aquae, et pro consuetudine comminutae, potissimum per proxima oppido loca, exhaustum pene alveum reddent. Si perstiterit classis, et navigia, et milites nautaeque in hostium manus incidant, necesse est. Neque enim excipi fuga, neque sisti vis poterit. Si soluta inde ad uberiores aquas procul divertat, nos et ab oppido et ab exercitu obruamur oportet. In hunc se expugnatio vestra exitum vertet. Desistere itaque vos, patres, hoc instituto hortor. Quod qui- *Mur., 281* dem, non periculosum' solum, sed perniciosum intueor. Nullam equidem prospere gerendae rei spem praefero. Plena omnia calamitatis video, caedes, vulnera, clades et horridos luctus, haud defutura non dubito. Multo civium et militum cruore haec nobis expeditio stabit, patres conscripti. Dedecus et detrimentum assequi potestis: victoriam vero ac gloriam, minime. Stolidae mentis est, temptare magno discrimine, quod ratione persuasum sit, perniciosum fore. Ubi adversa omnia proponuntur ante oculos, prosperi nil sperari queat, *A, c. 86 v* quis nisi attonita mente facere periculum ausit? Parcite civibus,' parcite militibus, parcite caedi et sanguini, de re publica praeclare merentium et fortissimorum hominum, patres conscripti, ignominia vos, et dedecore liberate; saluti et emolumento consulite. Expertis rerum *c. 90 r* et rem publicam' excolentibus, credite. Quod si pervicacius in sententia perseveretis, et omnino me hanc expeditionem inire obstinate decernitis, ne aut nimium timidus, aut semper temerarius et contumax videar vobis, si modo ita lubet, parebo imperio, et me cum reliquis ultimo discrimini obiciam. Quantum ulla vi effici, ullo consilio provideri, ulla intendi cura possit, indefessus innitar. Sed praesaga mens autumat, sera tandem poenitentia facti, vos animis vestris excruciatum iri. Caroli oratione multorum animi a proposito declinaverant. Sed vicit saniorem partem maior inconsultiorque, tanta inermibus decertandi libido incesserat, utque expeditionem iniret, pergeretque, Carolus, tandem sancitum. Scribi milites,

---

1. *Invece di* Iis habenda: Iis perhibenda — 15. *Invece di* stipatus: refertus — 22. *Invece di* acri: acriter

navigia expediri, communirique et comparari omnia coeptum est. Ut primum quae res
exigebat persoluta sunt, die dicta presto esse omnes, praefinito tempore, ad navigandum
expeditos, quum imperasset, classem solvit ex urbe [1]. Centum quinquaginta navigia erant,
totidem enim ad hoc opus Senatus fabricari curaverat. Sagittarii cuique navigio in'erant *A, c. 87 r*
tres. lanceati milites plurimi. Quum, peragrato pelago, pervenisset ad aditum, qui ad oppidum
ducit, aquarumque affluentiam comperisset, ingressus cum classe, ut ad Maranum venit,
expositis' in continentem copiis, expugnare oppidum adoritur. Acies instruit, milites per *c. 90 v*
opportuna loca disponit; quid facto cuique opus sit imperat; praelium accendi iubet, certatur utrinque magno impetu, nec disparibus viribus, animisque. Sed qui in oppido erant,
egregie resistebant, et superne sagittas, omnisque generis iacientes tela, ingentiaque volventes saxa, detrimenti plurimum Venetis inferebant. Ne vero ipsi vulneribus confici possent,
moenia scutaque tutabantur. Quae autem de supernis iacta erant, quamplurimos feriebant,
nec in cassum quicquam ex oppidanorum manibus elabebatur. Carolus vero, voce, vultu,
manu, consilioque incendebat praelium, fessis recentes, vulneratis integros submittens, ad
omnesque casus, quantum anniti poterat, impigre consulens presto erat. Sed quum inter
praeliandum ad aggeres fossasque oppidi perventum esset, atque id loci persolveret, quae
rerum poscebant vices, lapis e moenibus de industria provolutus, rapidoque' detrusus impetu, Mur., 282
eius cervicem ita contudit, ut semianimis repente in fossas prosterneretur. Ad' cuius casum, *A, c. 87 v*
quum Veneti milites accurrissent, educereque illum e fossa contenderent, atrocius certamen
ad id loci coortum est; oppidanis studiosius, ne traheretur, annitentibus, missiliumque vim
effusissimam, omnemque materiam,' superne iactantibus. Tanta tamen fuit Venetorum militum virtus, ut, quanquam plueret telis, lapidibus, sagittisque, tamen Carolum, nihil horum *c. 91 r*
scientem sentientemque, vix quidem et anxie e fossa subducerent. Templum paululum
aberat; in hoc deferentes illum, quae recuperando spiritui necessaria erant, curavere. Dum
ii excitandis torpentibus membris admovendisque sopito corpori fomentis incumbunt, praelium interim a Venetis, etsi non penitus omissum erat, tamen tepidius lentiusque procedebat:
quod omnes, imperatoris clade consternati, et moerore confecti, de illius salute, magis quam
de hostium clade videbantur soliciti. Horarum trium intervallo, Carolus vi vulneris iacuit.
Tandem quum, adhibita medentium diligentia, adse redisset, ex astantibusque gestam didicisset rem, obligato celeriter vulnere, quamprimum in praelium conversus, milites alacriores,
promptioresque sua presentia reddidit. Quos cohortatus, quum rursus in certamen, vultu et
vocibus accendisset, enixiori studio res' geritur, atrotiusque pugnatur. Dum haec a Carolo *A, c. 88 r*
geruntur, quae in adventu suo uberiores fuerant aquae, solito more defluxerant; nautaeque,
et qui navigiorum gerebant curam, ne in arido destituta navigia linquerentur, diverterant
longius, ad intumescentesque magis, affluentioresque aquas, retroverterant classem,' pugnantibus militibus Caroloque dimissis. Perseverabat tamen adhuc certamen, et utrinque atrociter *c. 91 v*
pugnabatur. Sed Veneti, quod inferiori sisterent loco, perniciosius ledebantur, cadebantque
illorum continuo plurimi, ictibus letalibus consternati. Eratque sauciorum numerus ingens,
interemptorum non modicus. Interea qui oppidum et regionem ditione tenebat Aquilegiensis Antistes, Caroli adventum, Maranique oppugnationem, volitantibus nunciis noverat. Quare
suis quamprimum arma capere, et copias expedire iussis, quum protempore exercitum comparasset in praelium, iter festinato arripuerat; celerique, quo magis poterat cursu, Maranum
versus accelerabat, oppidanis auxilium allaturus. Iamque non procul aberat, quum Carolo
et adventare illum, magnasque ducere copias, et classem siccitatis formidine retroactam,
sub idem fere tempus nunciatum est. Itaque quid in rebus tam gravibus consilli' capiundum *A, c. 88 v*
foret secum pervolvens animo, quod hostes integros ac recentes in se irrumpere animad-

---

25. *Invece di* ii: hi

[1] 6-12 nov. 1380. Cronaca ZANCARUOLA cit., c. 434 r; A. GATARI cit., col. 404 e sgg.; CARESINI, ediz. Pastorello cit., p 52.

verteret, suos defessos, vulneratos et interemptos, quos etiam ante oculos confodi, et sterni passim intuebatur, recipiendi vero se, aut reparandi vires, neque locum ullum, neque tempus opportunum, fore non dubitabat, si aliquandiu magis perstitisset, brevi in hostium se suosque [c. 92 r] omnes potestatem' venturos, neque quemquam eo die Veneti nominis militem evasurum. Ita [Mur. 283] minime amplius differendum ratus, abeundi consilium coepit. Quo autem pergeret cum' suis, cui nulla presto classis esset, quae procul, ut memoravimus, aberat, neque enim illa propter aquarum et alvei siccitatem accedere Carolum poterat, neque quonam pacto ad illam is pergeret, vel modus ullus, vel aditus apparebat: ergo anxius animo, quum diligentius, et locorum opportunitates, et si quos consequi posset accessus, oculis in omnem partem coniectis, prospectaret, omnesque passim, potissimum regionis gnaros, intentiore cura percunctaretur, tandem iter quoddam, sed difficillimum, ac pene invium esse cognovit, quod per aquosas coenosasque paludes, se milites ad classem deducere ut cumque posset. Id igitur itineris, quanquam grave periculosumque foret, compellente discrimine rerum, arripiens, egre quidem [A c. 89 r] et anxie, vix se' sustinentibus militibus, et passim proruentibus, per stagnaque et paludes undique procumbentibus, tandem multo labore ad classem pervenit. Ut itaque fatigatus [Mur., 284] in classe substitit, nihil duxit anti'quius, quam, omnium quae sequuta fuerant, Senatum certiorem efficere; operequidem praetium se fecisse arbitratus, quod ab internitione et extrema [c. 92 v] pernitie, saltem classem, et maiori ex' parte, nautas militesque servasset. Ergo nuncios, cum litteris rei seriem describentibus, occisorumque ac sauciorum numerum explicantibus, repente Venetias exaravit. Siquidem circiter quadraginta desideraverant [1], vulnerati ducentorum numerum excedebant. Senatus igitur, cognitis quae gesta erant, sera poenitentia ductus, pro suorumque clade moestus, proque non adhibita Carolo fide dolore affectus, ut rediret in patriam, classemque reduceret, iussit. Quamobrem Carolus, perlectis Senatus litteris, et eius mente perspecta, sauciorum primum adhibita exactissima cura, classeque ad navigandum comparata, ut mandatum erat, Venetias rediit, non tam alias parata victoria, quam tunc integra, devotaque in rem publicam fide, ac singulari prudentia clarus.

---

[1] Due morti secondo la Cronaca ZANCARUOLA cit., c. 434 *r*.

Mur., 285
A, c. 89 v

VITAE MORVM RERVMQUE GESTARVM CAROLI ZENI VENETI
AD PIVM .II. PONTIFICEM MAXIMVM
IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS

LIBER SEXTVS

INTEREA Genuenses, acerrimi veneti nominis hostes, revocatis, quae apud Iaderam Lyburniae perstiterant, ad eam diem triremibus, novam classem, validam quidem, belloque inferendo aptam parabant. Duas enim supra viginti triremes armaverant, imperatoremque illis Isimarum Iguarcum dederant. Eratque animus magni quippiam adversum Venetos moliri. Senatus itaque, ut primum certior eorum quae apud hostes gererentur est factus, ne improvisum se adorirentur hostes, classem quoque communiendam imperatoremque deligendum decrevit. Armatae quinque supra .xx. triremes. Carolus, frequenti Senatu, imperator designatus [1]. Insignia magistratus, in divi Marci basilica, illi de more a Principe, ut saepe alias, collata fuere. Insuper legati duo, quos provisores vocant, et viri quidem praestantes, ex senatorum primoribus a Senatu additi,' Michael Stenus, Thomasque Mozenigius, qui postea veneti principatus fastigium tenuere. Profectus ergo, quum in Greciam navigasset, aliquot dies importandis in patriam mercibus, sic enim iussus erat, incubuit. Dein Senatus certior litteris redditus, hostilem classem ex Genua solvisse, Greciamque versus' contendere, differendam in aliud tempus rem censuit. Quare, exoneratis Methone mercibus, earumque cura veneto praeclaro civi demandata, ipse ad capessendum cum hoste praelium, se se exquisita cura, fortique animo convertit. Primum omnium, quo classis ad decertandum redderetur validior, unius triremis nautas omnes, milites sagittariosque, distributos ceterae classi, ut maxime res exigebat, ingessit. Sic, una evacuata triremi, quatuor supra viginti relictae sunt, numero quidem pauciores, verum robore longe praestantes. Deinde, quo perspecta sibi forent hostium consilia itineraque, speculatorias plures ad cursum velocissimum comparat, easque vicissim prodire, et quae comperissent afferre iubet; nec esse earum ullam quae ab opere, vel minimo temporis intervallo, desistat. Qua diligentia brevi effecit, ut quaecunque apud hostes, non fierent modo, sed pene cogitarentur, sibi quamprimum, permomenta fere singula, per'notescerent. Imperite siquidem de rerum militarium arte decernit, siquis aliud strenuo imperatori incumbere magis munus putat, quam consilia, conditionesque hostium nosse. Itaque quum adventare illos, et iam propius accessisse ex speculatoriis triremibus didicisset, suos quoque esse in armis, lapides, tela, missilia, instrumentaque omnis generis, ad belligerandum acco-

c. 93 r — A, c. 90 r — c. 93 v — A, c. 90 v

17. litteris certior

[1] L'itinerario, la cronologia e le gesta di questa spedizione (apr.-ott. 1381) sono minuziosamente esposti dal CHINAZZO cit., coll. 790-795, che riferisce il diario dello scrivano di bordo; cf. anche: CARESINI, ediz. Pastorello cit., pp. 52 sgg.; Cronaca ZANCARUOLA cit., cc. 440 r sgg.; A. GATARI figlio, coll. 446 sgg.

[c. 94 r] modata' conferri, in promptuque fore, atque in manibus versari iussit. Triremes ordine instruit, et quo unam quanque loco sistere opere pretium sit, commonefacit. Reliqua, ut certaminis poscere ratio videbatur, expediri, atque accelerari curat. Ita, compositis omnibus suppliciisque immortali Deo exacte celebratis, signa imperatoria erigi, tubicines canere, anchoras tolli, classemque solvi iubet, non minore vincendi, quam decertandi fide. Quod [Mur., 286] vero' hostium triremes duas tantum supra viginti ex speculatoribus acceperat esse, seque [Nota] duabus illas excedere, ne hostes, eo pavore conterriti, detrectarent pugnam, fallere hoc pacto illos adoritur. Nempe astu ne, an vi, cum hoste agas, parum interest: nec bonam fidem exigunt bella. Igitur ex omni classe triremes duas minores deligit, reliquisque, ordine suo redactis in aciem, has clam, post eam qua ipse vehebatur, quod aliquantisper illa [A, c. 91 r] caeteras excellebat, pone insequi, delitescereque,' quoad eius fieri possit, imperat, et ignotas hostibus esse. Iam appropinquabant classes et, clamore sublato, suos Carolus irruere in hostes, iactareque missilia, et manum conserere iusserat. Sed Genuenses, incertum quo permoti animo, seu quod ad irruentium Venetorum impetum mentibus consternerentur, aut [c. 94 v] quod in suspitionem inciderent doli, venetasque triremes suas numero superare' veriti, ob id inire praelium formidarent, scafa quadam speculatoria, a sua classe dimissa, non pugnae quidem, sed fuge consilium sumpserant. Vix igitur Caroli triremis proram speculatoria hostilis attigerat, quum hostes tanta celeritate terga dedere, ut insequentium ingenia studiaque praeverterent. Eos ergo Carolus foedissime fugientes conspicatus, ut cunctis annixi viribus persequantur evestigio signo nautico imperat. Terribilis tum repente a Venetis in caelum tollitur clamor; insudant remis nautae; velocem cursum classicae turbae viribus animisque fatiscunt. Enim vero longe dispar erat insequentium ratio, fugientiumque. Primum quidem quod hostes admodum agiles triremes ducebant ad celeritatemque constructas, deinde quod minus oneratas et fere vacuas eas domo extulerant, spe plurium, quas in Illyrico [A c. 91 v] tenebant, urbium freti, quarum ope facile quibus indigebant, affatim' suppeditatis, communiri continuo poterant. Venetae vero triremes, gravioribus validioribusque compactae lignis, ex structura ipsa, corpulentiores et praessiores fuerant. Rerum quoque usui necessariarum confertae, armis instrumentisque bellicis oneratiores, oportebat quidem hebetiores et tardiores fore. Itaque facile Genuenses fugiendo antecellebant, insequentiumque conatus et studia [c. 95 r] frustrabantur. Sed Veneti structurae onerisque' detrimentum, virtute, animo ac labore, impensius compensabant. Nec anniti, contendere, insudareque totosque efferre conatus praetermittebant, quo hostibus propinquarent. Et Carolus, huc atque illuc volitans, eos accendere in apertam victoriam, et praedam opulentissimam conabatur. In hac animorum, corporumque contentione, Ragusium usque pervenere utraeque classes. Ragusini per id temporis Genuensium favebant partibus. Infestos Venetis habebant animos. Itaque quum expeditas complures impromptu triremes haberent, eas illico addidere Genuensium classi. Ex Iadera quoque ac Sebynico, et reliquis Lyburniae urbibus, quae in illorum potestate erant, quam- [Mur., 287] plurima insuper navigia suppetias illis transmissa' sunt. Sic brevi hostilis classis, et numero [A. c. 92 r] et robore aucta, venetamque, non celeritate solum, sed etiam multitudine' ac vi, superexcedens redacta est. Neque intermisere tamen propterea navigandi cursum Genuenses; sed eo magis in hunc modum animis viribusque confirmati, ex magnitudine classis, audatioresque redditi, recta Venetias tendere cogitabant. Ad idque se se accingere ocius videbantur. Ergo Carolus, ut adiecta subsidia hostibus, eorumque progressus animadvertit, facile ingenii acumine intellexit quae illorum mens, quae vota, quae tandem sententia inhesisset animis. [c. 95 v] Igitur,' accomodandum se se tempori ratus, praetermissa persequendi ratione, salubrius consilium capiundum censuit. Quod enim hostes copiarum robore velocitateque praestare, classem suam iam imparem hisce omnibus cerneret, veritus ne, si Adriaticum mare sinusque irrupissent venetos, detrimenti quippiam pateretur veneta res, nihil ducebat antiquius, quam,

---

6. speculatorlis

si qua posset, proposito et itinere deterreret hostes. Cogitanti vero quonam pacto, quibus ve artibus fieri desiderii compos quiret, id maxime aptum arbitrabatur, Affricani superioris exemplo, hostili urbi ac regioni quam proxime inferre bellum: quod etiam superiori tempore, ut antea memoravimus, ab eo alias usurpa.um erat. Quare sicut ille in Affricam duxerat, sic sibi quoque Genuam' navigandum, classemque ad hostilia litora producendum fore. Non [A, c. 92 v] enim dubitabat quin, ut primum Genuenses suis in finibus se novissent esse, ipsi quoque repente ad propria tutanda properanter sese converterent. Tantam quippe patriae fortunarumque cuique curam natura indidit, ut nulla tam ingens alieni assequendi spes proponi queat, quae divertat a propriis, et suorum immemorem reddat; profectoque servandis iam partis incumbere, quam insudare pariendis recta ratio praestare convincit. Eo consilio cum tota classe Anchonem Piceni agri urbem advectus est.' Eo loci de re patranda sedulo [c. 96 r] pertractans animo, aggredi omnino, persolvereque mente conceptum destinatumque opus decrevit. Ne vero quicquam praetermitteret, cui consuli oporteret, decem triremes Clodiam ire iussit, ne forte, si hostes eo pervenissent, imparatam poenitus, et defensoribus vacuam, adorirentur urbem. Ipse cum reliquis, quatuor enim supra .x. erant, magna et assidua navigatione in Lygusticum pelagus et Genuensium fines delatus est, classe profecto tanto in opere satis exigua, caeterum optima robustissimaque. Illam siquidem de industria ad fortitudinem celeritatemque egregie comparaverat. Nam validissimos quosque decerptos, ex iis triremibus quas' Clodiam miserat, iis quas ipse ducebat adiecerat. Oneraque atque impedimenta [A, c. 93 r] omnia, quicquid ve grave, et magni ponderis esset importandum, illis iusserat dari; ita ut non viribus modo, virorumque robore ac promptitudine, sed velocitate, agilitateque suarum triremium, etiam longe maiores hostium copias haud quaquam sibi formidandas censeret. Est in Lygustico mari, haud procul Genua, locus, quem portum Veneris dicunt, cuius et nos antea meminimus. In eo Genuenses triremes sex proconsuetudine, maris loco'rumque custodiae, [Mur., 288] constituerant. Igitur Carolus, quum studioso cursu, exacto pene mense Iunio,' ad [c. 96 v] portum Veneris appulisset, qui hostilibus praeerant triremibus, eum procul conspicati, improviso pavore consternati sunt. Primumque an hostes, an sui, qui ve gentium forent attoniti, ancipiti volvebant animo, multitudinem triremium obstupentes. Nec enim adventare Carolum adhuc ulla fama pertulerat. Ast ubi hostilem esse classem concipere potuerunt, de salute anxii, fugae se se repente enixissime dedidere, et urbem versus cursum arripuerunt. Eas ergo, ut par erat, Carolus persequutus, ut interciperet annitebatur. Verum ex his quinque, structura velociores, frequenti remorum pulsu et studio nautarum, evasere incolumes. Sexta, quum lentius languidiusque in'cederet, qui ei praeerant, ne in manus [A, c. 93 v] inciderent hostium, de industria triremem ad continentem impegere. Atque ita ipsi prosilientes solam nudamque reliquerunt. Eam captam, cremari Carolus quum iussisset, vergente iam in noctem die, ad Veneris portum se contulit. Decreverat siquidem postera luce ad litora usque Genuae penetrare, nec ullum benegerendae rei casum linquere. Itaque quamprimum lux excipi potuit, tubicines canere et omnes in armis esse iubet, Genuamque versus ire contendit. Sed magnis ausibus invida fortuna semper infesta est. Vix quippe e Veneris solverat portu, quum tanta ventorum vis, et' maris procella oborta est, ut non iam [c. 97 r] Iulius mensis aestivumque tempus, sed hibernus Ianuarius videretur. Tanto enim impetu irrumpebant undique, et ceu altercantes, adversique perstabant venti, ut nec contineri classis, nec sustinere tempestatis atrocitatem quiret. Sed omnes nautarum vires, impetu ventorum exsuperante, ad terram proruere triremes, invitis gubernatoribus, cogerentur. Nec quidem procul aberant, sed ad id extremi casus sevitia illos procellae compulerat, ut vix mille passibus a continenti distarent. Cucurrerant iam incolae omnes, litoraque compleverant, classisque naufragium prospectantes,' laeti iamiam interram impigendas triremes praestolabantur, [A, c. 94 r] avidissime praedam et sanguinem inhiantes. Carolus in tanto periculo, cohortatus suos ad omnes casus, quantum humana ope provideri poterat, succurrebat. Et nautarum ac militum apparebat virtus, qui adversus ventorum ac maris vim ceu ferocissimos hostes,

naviter resistebant. Carolo vero ea intentior cura erat, ne classis violenter impulsa, continentem attingeret: sed pelago magis fidens in altum protendere conabatur. Dum haec esset fortuna rerum, tandem ad meridiem aliquantisper ventorum impetus quievere. Tum insurgere remiges, anniti viribus, remisque incumbere properant. Ita relictis' iam montibus scopulisque, haud diuturna intercapedine temporis, in altum delabitur classis. Caeterum, et si recte ad eam partem videretur consultum, non minus tamen discriminis laborisque suboriebatur a pelago: quod ventorum exagitatione fervefactum et exaestuans mare, tolleret ad caelum undas, procellamque formidabilem excitaret. Itaque triremes vento, undis, procellosoque iactatas salo, miruminmodum concussas quassatasque, ferox tempestatis vis reddiderat.' In ea difficultate rerum, tamquam pernicioso discrimine, quum integram diem versaretur' classis, ingruens demum nox etiam terrorem adauxit. Quippe noctis opacitas, haud impar saevae cuique procellae credita semper nautis, etiam levissima quaeque perhorrenda videri facit, redduntque graviorem omnem casum tenebrae, et facile quodvis discrimen nox in pernitiem vertit. Sed quum omnes adversae tempestatis iras, nautarum virtus et imperatoris consilium superassent, in portum se se aliquem Carolus omni studio recipere annitebatur. Ita intendentes in opus. impensiori cura moniti nautae, tandem sub primam lucem Lyburni classem applicuere. Enim vero et si classis tota. procellarum atrocitate non parum pertulisset incommodi, quinque tamen triremes, maxime omnium' adeo tempestas concusserat perfregeratque, ut illarum resarciendarum gratia integram diem apud Lyburnum moram trahere Carolus cogeretur. Dum haec a Carolo geruntur, iis qui hostili classi praeerant, illum ad Genuensia litora praetervectum, Clodiamque ab eo transmissas triremes, Anchonitanis maxime significantibus, pernotuit. Quamobrem, inito inter se consilio, nihil existimare satius potuere, quam ut Genuam repetentes, patriam suam regionemque omnem tuerentur, Caroloque pro viribus obsisterent. Eoque illos magis ad hoc alliciebat spes, quod Carolum quatuor supra .x. dumtaxat' ducere triremes non ignari, ipsi suarum multitudine freti, si pugnae copia quivisset afferri, certam se victoriam consequuturos confiderent. Itaque quum se pelago navigaturi dedissent, forte prosperos ventorum flatus nacti, nam qui Carolo adversi, illis fortunati fuerant, ea ipsa die quae Lyburni a Carolo acta est, ad Genuensia litora pervenere. Ibi, cognitis superiorum dierum actionibus, et quae a Carolo gesta erant, qui ve illi accidissent casus, et eum adversa tempestate perculsum in tutiora divertisse, illum adhuc rediturum, ut par erat, opinati, insidias ei struere machinantur. Quinque siquidem triremes in portu Veneris constituunt, quas cumprimum Carolum venientem' conspicerent, simulatam aripere fugam docent, et celeri cursu Genuam versus contendere. Reliquas vero, quae quinque supra .xx. erant, cum navigiis quibusque minoribus. ita intra rupes abdidere, ut omnino etiam a Venetis speculatoribus cerni non possent. Sperabant siquidem Carolum, velut adventus inscium sui, perinde fugientes triremes improvide persequutum iri, quasi illas, quae pridie dederant fugam, foret opinaturus. Ita facile coniectabant, in eum modum in medio circumclusum, nullo illum pacto suas evasurum manus. Nempe ut maxime cupiunt, sic affatim eventura quaeque solent' mortales persuadere sibi. Caeterum Carolo longe alia mens inerat. Namque ingenio perspicaci, et maritimarum rerum experimento fretus, iam ipse secum hostilis classis adventum conceperat animo, quod superiorem procellam illi fuisse prosperam intelligebat. Itaque et structuros hostes insidias meditabatur, et ceu ferae eorum consilii gnarus, quid agerent, quid sperarent secum ipse mente volvebat. Instauratis ergo reparatisque triremibus, quum e Lyburnico portu soluturus rur'sum ad Genuensia se litora decrevisset conferre, primum omnium temptanda suorum consilia et quid cuique veniret in mentem explorandum censuit. Probabant omnes in litora Genuensia reditum et, si quae' facultas rei prosperae gerendae foret oblata, non aspernari. Nullam quippe classem esse dicebant, quae impedimenti quippiam posset afferre, quominus libera maris possessione fruerentur. Tum Carolus quid sibi praesagiret animus, quid de re perfitiunda iudicaret enucleans, minime dubitare se, inquit, hostilem classem, superioribus ventis prospere fretam, in Lygu-

sticum pelagus concitata navigatione venisse; hostes quoque fuisse insidias machinatos; gra-
viter agendum, sensim matureque incedendum, et ab eorum dolis callide cavendum fore.
Verum′ triremium praefecti quique in consilium adhibiti erant, ad unum omnes dissentientes, A, c. 96 r
haud quaquam imperatoris sententiam comprobabant, non potuisse hostes per horridam tem-
pestatem ullo pacto navigare contendentes. Nec erat tota in classe quisquam, qui Caroli
iuditio non pervicaciter adversaretur. Sed quantum in omni bello peritia ducis momenti
habeat, nisi livida fortuna reluctata sit, semper rerum eventus docet. Ipse siquidem minime
de arbitrio deflexus, nec suorum suasionibus a vera deturbatus sententia, quum iniussum ne-
minem prodire in hostem audere accurate praemonuisset, classem ordine, coniunctimque iussit
incedere. Ventum erat ad portus Veneris fauces, et eo usque nihil iam hostile′ prodierat. c. 99 v
Carolus igitur, ne inexplorato faceret iter, quoniam portus bicipitem ingressum noverat, tri-
remes quatuor, a quolibet siquidem aditu duas, speculatum ire, et eorum quae inspexerint,
signa dare, nec longius progredi iubet; hostilesque triremes, etiam numero impares, ne ullo
prosequantur pacto, commonefacit. Ipse rei exitum operiturus substitit. Qui ergo venetis
speculatoriis praeerant, ut ab utraque parte ingredi portum coeperunt, evestigio quinque
hostium triremes, quae, ut diximus, arte quadam dispositae, palam apparebant,′ conspexere. A, c. 96 v
Quae, ut primum venetas videre potuerunt, simulato, ut inter eos constitutum erat, de indu-
stria pavore, fugam arripuere. Datur a suis signum Carolo, triremes tantum adesse quinque
significatur; moxque ille Genuam versus contendentes, in conspectum prodeunt. Fit tum
clamor ingens; nautae, milites, ducesque, voces in caelum tollunt. Insequi oportere hostium
triremes, in easque impetum faciundum, una omnes obstinatis animis vocibusque deposcunt.
Tum Carolus, sensim et caute procedendum ratus, silentium et quietem agi, neminem pro-
gredi quum iussisset, speculatoriis, ut ad se revertantur, signo nautico imperat. Quod vero
earum duae, transgressae mandata, aliquantisper longius excesserant, qui in insidiis′ delite- c. 100 r
scebant hostes, tris ex maiori classe demissas ex suis triremes, illas circumvenire, et ne ad
Carolum redire possent, aditum his intercipere iusserant. Quod quum impigre fecissent,
non parum venetis duabus formidinis attulere. Sed virtute et audacia freti veneti milites,
per medias fere hostium proras facientes impetum, vix anxieque praetergressi, ad suos
tandem se receperunt; trium'que insuper hostilium triremium signum Carolo protulere. Mur., 291
Ergo Carolus, ubi certius iam sibi adesse hostilem classem pernotuit, quod semper tamen
antea suspicabatur, nec se frustratum esse praesago′ animo, non iam in portum progredi, A, c. 97 r
sed in vastum pelagus sibi fore prodeundum animadvertit. Itaque, collectis ad se suis, ut
omnibus annixi viribus in altum evehi contendant, iubet. Ratus, quod verum erat, hostes
haud diutius acturos moram, sed brevi prodituros in lucem, seseque insequuturos omni conatu.
Vix iam in pelagus praetergressi erant, quum prospicientibus hostes procul apparere coe-
perunt. Illi enim, ut detectas machinationes intellexere, Carolumque mare petentem conspi-
cati sunt, emicantes ex insidiis, persequendi coepere consilium. Distabant tamen longo spa-
tio, et vix etiam attente prospectantibus discerni poterant. Quare Carolus suos triremium
malos ascendere, et numerum eorum referre,′ monuit. Illi, iussa exequuti, viginti octo hostiles c. 100 v
triremes, praeter minora navigia, numeravere. Itaque Carolus ad triremium praefectos, clas-
sisque suae primores conversus, quum eorum imperitiam, et temeritatem exprobrasset, et
quantum calamitatis esset allatum si illorum acquievisset votis, castigans commonuisset, nunc
tandem opus esse, inquit, ut viri sint, et virtutem, siquam habere se putant, strenue pate-
faciant, contendantque omni ope, ut ex hostium elabantur manibus, et errata compensent.
Ut ergo, depositis armis, remis omnes incumberent,′ otius monet; sagittarios tantum praesto A, c. 97 v
esse, sagittandique muniis insistere et insudare iubet. Animadvertebat siquidem fugientium
sagittas velocius in sequentes ferociusque ferri, plusque detrimenti inferre sequentibus, quam
insequentium fugientibus. Quippe quod in celeri navigatione, elongari semper cursu per-

---

48. *Manca la parola* in

petuo praecedentes, propinquare vero continuo magis insequentes antecedentibus, contingat. Cohortatur bono animo sint, si viri esse velint, haud se hostium impetum formidare. Dum haec a Carolo disponuntur, iam propius accesserant hostes, nec ad sagittae iactum procul abesse videbantur. Itaque quoniam nisi in remorum pulsu et cursus velocitate spei nihil reliquum erat, magna Carolum cupido incessit, speculari classium cursum et quae magis, sua ne an hostilis, celeritate praestaret, nosse. Ergo, ut primum propinquam conspexit hostilem classem, suos ut remis summa ope insistant, prosilireque e conspectu hostium enixe contendant, commonefacit. Parari interea, quae reficiendis defessis labore corporibus usui forent, imperat. Impigre nautae opus adorti, remos enixe impellunt, et profusis viribus concitant classem. Nec diu incubuerant, quum magno maris spatio ab hostium classe Carolus se disiunctum conspexit. Quamobrem de salute iam fidens, profusus gaudio, quietem agere et desistere aliquandiu a labore remiges, vina cibariaque largiora conferri, canere tubicines, alacresque omnes esse iubet. Tollitur ingens ab omni classe clamor, turbae, nautae militesque laeti, voces ad sydera iactant, ovantium et clamantium sonitu circum omnia resonant maria. Genuenses contra moesti, anxiique nihilominus insequi properabant, summaque vi annitebantur. Itaque Carolus eos, quoad propius ad sagittae iactum accedant, praestolatur. Ubi propinquiores videt, laetis iam exhylaratisque suis, rursum ingenti certamine concitare remos imperat, in altumque provolare. Insurgunt illi, et ingenti alacritate iterum remos et mare concutiunt. Elabuntur propere e conspectu hostium triremes venetae, et ceu volitantes in pelagus profluunt, proculque hostilem deserunt classem. Agitur tum demum iterato quies. Circumferri vinum Carolus largius iubet. Poculum classicis datur. Reficiuntur omnium animi corporaque. Ut propius accessere hostes, in eos tela, bellaque instrumenta iactantur. Crescit animorum ardor nautis, rursumque gaudio exhylarati, in altum tendunt Veneti, insequentesque ludificant hostes. In eum modum integra ducitur dies, Genuensium in cassum iacitur labor. Ergo Genuenses, quum se frustratos spe sua, anniti temere viribus, irritosque conatus aedere, tandem animadverterunt, primis etiam iam appetentibus tenebris, abeundi coepere consilium. Quare, classe Caroloque abire permissis, ipsi cum suis sese ad portum Veneris receperunt. Carolus celeri cursu ea nocte Lyburnum venit. Exaratisque inde, per Pisas, ad Senatum litteris, omnium quae ad id tempus erant sequuta, Principem patresque certiores fecit [1]. Sed qui Pisis erant mercaturae gratia Genuenses, intercoeptum eo die a suis Carolum opinati, hylaritate profundi, et civitatem ludis spectaculisque complere coeperunt. Nec poterant ab omni alacritatis genere, nullis etiam gravioribus parcentes sumptibus, temperare. Qua in re quum aliquandiu perseverarent, asserentibusque classem venetam salvam esse obstinate adversarentur, in sententiaque pervicaciter persisterent, tandem, re dilucidius patefacta, plurium navigiorum adventu, litteris, nunciisque Carolum in tuto esse cognovere, demumque adhibuere fidem; tanto ergo pudore levitate facti consternati sunt, tantoque rubore perfusi, ut conclusi aedibus, ad plures dies in conspectum prodire hominum, lucemque conspicere formidarint. Nec quidem iniuria. Non tam enim falli, quam velle, his crimini fuit. Utque temere credere, sic pervicatius creditis inherere, culpa non caruit. Ast Carolus, quum e Lyburno ad Ilvam insulam, inde longo itinere, ut non nunquam alias, Methona Greciae navigasset, id loci, quod commodum reparandae classi tuendoque mari saepenumero expertus norat, cum iussa Senatus praestolari decreverat, tum vero instaurare classem, turmasque recreare. Ut ergo Venetiis superiora gesta, resque bono eventu habitae pernotuere prospereque successisse Carolo, et salvam classem esse, ingens passim acta habitaque alacritas est, et omnium animis laeta serenitas; decrevitque quamprimum Senatus Ludovicum Laureanum, virtute atque auctoritate prae-

1. contingit

[1] Vedi le deliberazioni prese in Senato in seguito a questa lettera in Arch. di Stato a Venezia, *Sen. Misti*, R. 36, cc. 124 *v*-127 *v*.

stantem ea tempestate civem, decem ad Carolum triremes ducere; easque coniungere caeterae classi: Carolum vero, novo supplemento refectum, rursum cum omni classe in Lygusticum reverti mare, et Genuensium litora' locaque, qua acriori quiret clade, conficere. Fama *c. 102 v* enim erat, hostes iam' e suo digressos sinu, in Adriaticum pelagus Carolum insequutos esse. MUR., 293 Gratus Carolo triremium adventus fuit, Senatus vero decretum iocundius. Inde quippe praeclari patrandi facinoris occasionem sibi sperabat fore. Itaque, pro consuetudine, ex duarum triremium militibus, caeteram classem robustius communire adoritur, duasque supra .xx. triremes ducens, Lygustica repetere maria parat. Dum ea geruntur, interea princeps venetus, qui ea tempestate praeerat, Andreas Contarenus, vir senecta' et mente insignis, ex *A, c. 99 v* humanis excesserat. Quare coacti patres de novo surrogando principe consultare coeperunt, solitoque urbis more delectores deligere. Ventum erat ad extremum deligentium delectorumque ordinem, et omnes una fere sententia, una consona voce, acclamare Carolum gestiebant, in eumque potissimum universa suffragia videbantur ferri. Nec ambiguum apparebat, quin Carolus venetus princeps cunctis sententiis crearetur. Erat inter delectores tunc Zacharias Contarenus, familia senatoria, non parvae, per id tempus, auctoritatis in re publica vir; eloquentia quoque dicendique arte praestans. Is quum, iam collegarum mente perspecta, neque enim difficile erat intelligere, principatus sortem in Carolum casuram animadvertens, sive 'quod bono in rem publicam animo, quae diceret vera esse, et patriae salutaria iudicaret, *c. 103 r* seu quod forte Carolo dignitatis invideret fastigium, concionabundus assurrexisset, in hanc ferme sententiam orationem habuisse memoratur [1]. Immortalem Deum testor, patres Oratio Zachariae Contareni in Senatu. conscripti, me hunc locum hoc tempore, nulla quidem alia humanarum rerum, nisi patriae tantum reique publicae nostrae, cui omnia debemus, gratia ac pietate conscendisse. Itaque quae apud vos ego hodierno die sum imo de pectore in medium allaturus, sic a me prodita pro innata vobis benignitate' excipietis, patres conscripti, in eam omnino partem a me dicta *A, c. 100 r* esse intelligetis, ut a cive rei publicae observantissimo cupidissimoque ipsius salutis, omni affectu posito, recto sinceroque animo prolata sint. Convenimus etenim omnes, patres conscripti, ut optimum saluberrimumque Venetis principem eligeremus. Videre autem videor, vel omnium vota in Carolum Zenum esse coniecta, ad illumque unum eligentium mentem atque animum dirigi. Nec quidem iniuria. Quippe quum inter omnes Venetos cives, aliorum bona venia dixerim, nemo vir melior, nemo dignior, nemo virtute praestantior sit. Nec enim ullum esse iudico, omnium quos per hoc tempus nostra civitas habet, qui et experimento rerum, laboribus periculisque pro patria susceptis et sanguine fuso, eam sibi dignitatis arcem, illud' fastigii culmen, dignius iure optimo vendicarit. Quare si pro meritis *c. 103 v* venetus princeps deligendus sit, aut is locus, pro mercede laborum periculorumque, cuiquam de re publica optime merito, contribuendus videatur, Carolo Zeno, maxime omnium quos iam pridem Veneta civitas extulit, ego profecto adeo deberi profiteor, quod si omnium vota in pote'state sita sint mea, in illum unum singula quaeque, sparsis ulnis sim effusurus. Caeterum MUR., 294 quantum mihi nunc quidem videatur, non ego tantum, patres, in conferenda' maxime *A, c. 100 v* dignitate, cuiusque merita, quam patriae emolumentum atque salutem, quid ve rei publicae conducat magis, pendendum censeo. Ne dum benemeritos mercede afficere cupimus, patriae calamitatem infligamus. Cives quidem honore afficere, patres conscripti, si digni sint, recte profecto decet. Sed si detrimentum inde patria sentiat, absurdum exitialeque puto; neque enim civibus honos in pernitiem, sed in salutem ac gloriam rei publicae conferendus, inventus est. Cogitare namque vos, et intentiore cura considerare oportet, patres conscripti, vobis adversum Genuenses perpetuum esse bellum. Exardere illud, fervescereque in dies magis, Venetiis vero esse neminem, quod invitum et egro animo dicere me, necessitas magis quam voluntas cogit, nec ad cuiusquam contumeliam relatum velim, qui 'tantae moli rerum aeque *c. 104 r*

20. *Manca la nota marginale* — 24. *In luogo di* innata: inanata — 38. maxima — 42. et exltiabile

[1] ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*, Venezia 1855, III, p. 307, fa varie osservazioni.

peraccommodatus sit. Carolum siquidem unum Genuensium malleum et flagellum esse; eumque virum rem publicam Venetam solum habere, quo adversum tantam belli molem uti possit. Neque enim est apud nos quisquam, si non impudenter ire inficias, sed fateri ingenue vera velimus, qui navalium maritimarumque rerum peritia, prudentia, consilio, ingenio, experimento, animo, fide, et pietate in patriam, rerum gestarum gloria, magnanimitateque ac foelicitate gerendarum, quoquam illi pacto, aequiparandus videatur. Quod si principatui' *A. c. [illegible] r* devincire illum volueritis, patres conscripti, domique consistere et quietem agere, rebus urbanis demersum compelletis, sic enim prisco more principes decet, quem alium, queso, obsecro, per immortalem Deum, habebitis? Quem classibus et imperiis praeficiatis? Cui tam saevi et tremendi belli committatis onus? Quem adversum hostium vires ut turrim et propugnaculum opponatis? Imminent cervicibus vestris acerrimi et funestissimi hostes, a quibus paulo antea haec urbs in ultimum pene periculum perducta est. Neque propere quieturos, aut infestos ferocesque in vos animos mitigaturos esse, ulla iam vobis trahi spes aut fides potest. Per *c. 104 v* tot continuos annos, quibus adversum eos gessistis bellum, hoc uno imperatore solum' ex quo coepistis, neque umquam quovis alio, hactenus usos vos esse non ignoratis. Eum dumtaxat hostibus illis opposuistis obicem, et semper saluberrimum comperistis. Aptiorem vero eo neminem. Atque, ut praeterita praetermittam, nonne nuper eum, tota urbe delectum, expeditioni maritime praefecistis? Nonne imperatorem classi vestrae delegistis? Bellum in Genuenses quod geritis, ei demandastis? Rerum summam, et actionum illi uni maxime omnium commisistis? Nonne nunc is pro vobis, pro patria, pro re publica, pro civibus, pro liberis *A. c. 101 v* fortunisque vestris,' adversum vestros infensissimos hostes assidue gerens bellum, in classe *Mur., 205* iam tot mensibus constipatus in mari' versatur; inter fluctus et undas, procellas, tempestates, et ventorum impetus, invictus et indefessus perstat? Modo Graeca percurrens maria, nunc Lygusticum pelagus petens; semper hostibus adversus et imminens, et praeclari facinoris intensissima cura quaeritans casum. Vixdum vero postremi huius decreti vestri obligatio facta est, patres conscripti, quum eum nuperime auctum a vobis decem triremium supplemento, genuenses penetrare sinus, hostilesque irrumpere oras sanxistis, et genuensia litora, hostilemque regionem quam maxima clade conficere. Quid igitur consilii, quid prudentiae, *c. 105 r* quid charitatis in patriam praeferetis, patres conscripti, quid inesse 'recti regiminis, et solidae rationis animis vestris patefacietis, si nunc illum a tam salubri et glorioso opere distraxeritis, et patriam sperata victoria, rem publicam tanto emolumento et beneficio fraudetis? Vecordem ego quidem eum iudico, patres, qui dignitatis aliene memor, salutis oblitus est suae; semperque patriae pietatem, civium non gloriae modo, sed vitae esse praeferendam sum arbitratus. Neque enim patria civibus nata est, sed patriae cives, quam tueri, etiam *A. c. 102 r* civium sanguine necesse est, naturae lege servata. Atque haud scio' equidem, quid uspiam gratius hostibus, quid desiderabilius evenire queat, nec quo melius illorum commodo atque saluti consulere vos, vel si voto quidem fingere detur, possitis. Nec quod illi optare ab immortali Deo supplitius, quod pro bonorum culmine maximo, sublatis in caelum palmis, deposcere avidius valeant, aut exhylaratius pro parto et impetrato laetari. Quippe solum viri nomen tam illis horrendum est, tantoque universis Genuensium populis terrori atque formidini, ut qui neminem alium veneti iuris eque vereantur, Carolo in alios translato usibus, ingenti se solicitudine liberari non dubitent, potissimamque belli, laboris, discriminis partem sibi sublatum iri. Itaque si Carolum nunc, a classe et bello dimotum, concluserimus urbi, *c. 105 v* haud in disparem profecto cum illis coincidentes animorum cupidinem,' in eoque potissimum, quod maxime volunt, affatim gerentes morem, non secus illis quasi ad praescriptum et imperium obsequemur. Ille vero non tam imperitus, quam iniquus rerum existimator censeri debet, patres conscripti, qui mature deliberans, prodesse hosti, obesse patriae velit. Satisfacere quippe aliis, ledere semet, quis non extremae dementiae putet? Quid autem cives,

---

47. *Mancano le parole* patres conscripti

nisi membra rei publicae? Quid res publica civitasque, nisi civium coadunata coniunctio, ceu omnium unum compactum et integrum corpus? Quis igitur' patriae hostis sit, qui non *A, c. 102 v* sit sibi? Aut quis officere rei publicae possit, qui non ledat et civem? Idem sumus omnes, patres conscripti; nostrum quisque rei publicae partes gerit; coniuncti vero universum civitatis et rei publicae corpus efficimus. Pati profecto corpus non potest, quin aeque contorqueantur et membra. Si patria conflictatur, nemo nostrum est, qui non cum illa pariter concidat. Quid' autem detestabilius, quid insanius, quam prodesse hosti, voluptatemque *Mur., 296* afferre, patriae ac sibi calamitatem ac moerorem incutere? Itaque si sapitis, patres conscripti, quoad liceat uti viri vita atque virtute, Carolum non ad quietis et ocii locum, sed ad salutem patriae, ad graviora rei publicae pericula conservandum decernetis. Sic enim et rei publicae consuletis, et civi quoque optime merito accumulabitis gloriam, quod rei publicae praesidium in eo potissimum situm esse patefacietis. 'Neque quidem inferior erit Carolo Zeno dignitas, *c. 106 r* quod patriae salus ab eo pendeat, quam quod suppremum magistratum adeptus sit. Optimos quoque vos, et prudentes declarabitis cives, qui et honore afficiendum, egregie merentem censueritis, et tamen emolumentum praeferentes patriae, vobis illam omnibus potiorem iudicaveritis. Muneribus quoque publicis pro cuiusque virtute et opere ac rei publicae commodo rectissime distributis, nil curaveritis magis quam, postergatis caeterarum rationibus rerum, Venetae urbi quam saluber'rime consultum iri. Non sunt siquidem aeque belli et pacis artes, *A, c. 103 r* patres conscripti, neque tam foris quam domi quisque idoneus est. Dispares sunt regendi urbem, et conserendi praelii rationes; quibus quum pariter Carolus valeat, equidem velim in re publica nostra Carolos complures esse, sed valebunt alii urbanis artibus, et domi rei publicae usui poterunt esse, qui bellicas partius calluerunt. Quod si plurimos nunc Carolos necessitudinibus rei publicae promptos haberetis, patres conscripti, equidem ipse inter omnes vobis potissimum auctor forem, ut maxime hunc urbi principem deligeretis. Sic plane et solatio civium, et emolumento ac saluti urbanarum rerum et praeclari viri meritis simul consulere valeretis; atque insuper res publica, bellicis in rebus, optato praesidio non careret. Sed quum inter omnes, unum illum solum esse cernatis, ad illud' potissimum opus, eo vobis *c. 106 v* utendum, conservandumque illum vobis satius censeo, patres conscripti, qui patriae, qui rei publicae maxime salutaris et necessarius sit. Itaque quum plus bello quam pace, plus foris quam domi prodesse rei publicae possit, quis tam imperitus rerum ambigere poterit, quin nullo ille sit impedimento volvendus, nullo implicandus et obstringendus vinculo, sed omni magis nexu solvendus sit; quo promptus et expeditus ad belli munia et rei publicae necessitates queat intendere? Igitur ego, patres, non solum nunc illum huic principatus oneri non alligandum censeo, 'sed etiam si eo praeditus sit, pro salute patriae, protinus eo pondere *A, c. 103 v* liberandum et absolvendum decerno. Quippe quod rem publicam in bellicos potissimum usus, eo maxime viro, hoc presertim tempore, plurimum indigere, illumque tot imminentibus belli molibus, tot adversantibus hostibus, longe aptiorem rei publicae usibus, patriaeque salubriorem solutum, quam vinctum fore intelligo. Commovit haec oratio non mediocriter' patrum animos, adeoque a pristina voluntate deflexit, ut, qui antea in Carolum prin- *Mur., 297* cipatui praeficiendum obstinate coniecerant studia, tunc, si id actum foret, iudicarent rei publicae non vulgare detrimentum afferri. Itaque affectis demum in hanc sententiam mentibus, atque ita tandem in proposito persistentibus,' Carolum bellis et periculis reservandum *c. 107 r* salubrius patriae decreverunt, ad aliosque, quos minus necessarios, utilesque rei publicae opinabantur, conversis animis, in principis electione, detractis a Carolo studiis, mutatisque mentibus, progressi sunt. In eum modum Carolus tunc summo Veneta in urbe fastigio, patriae salutis simulato colore, plane fraudatus est. Callide siquidem plerumque novos potiundi voti modos in rebus publicis excogitant cives, ut quo maiorem fidem oratio faciat, non contumeliis, sed laudibus agant; sic quae cupiunt obliquis tramitibus impetrant, quae assequi via

---

22. *Manca la parola* partius

A, c. 104 r directa nequissent. 'Carolus ergo exarato foeliciter, quod interiacet Tyrrheno mari, Genuenses invasurus opes, quod illi praescripsisse Senatum diximus, Lyburnum venit, eratque illi animus, postera luce, in hostium irrumpere litora, et regionem passim clade, ac terrore complere. Ea mente quum navigaret, quamplurima Genuensium navigia circum ea loca deferentia merces comperit, illorumque maximam partem coepit, praedamque inde ingentem abegit. Igitur, vergente iam in tenebras luce, quum in Lyburnicum divertisset portum, tum repente adest ad classem scapha exultans clangore tubicinum, luminumque fulgore coruscans. c. 104 v Inerat illi nuncius, pacis perferens litteras; unaque Genuensium' accedebat orator, a Sabaudiae Principe, venetisque legatis, qui cum hostibus pacem pertractarant, sanxerantque, submissus. Is siquidem, generosi animi princeps, pro ingenita mansuetudine, sumpta partium cura, quod, his affectus, bellum Venetos inter Genuensesque tam diu saevire atrociter minus aequo tollerare animo videretur, perpetua populos pace devincire concupierat. Cuius suasione pellecti Veneti Genuensesque, ad Taurinum suae ditionis urbem, oratores transmiserant. Qui tandem per ea tempora controversias omnes, conventionibus datis acceptisque, A, c. 104 v componentes, inter sese sancierant pacem. Summa' igitur litterarum erat: nullum esse iam Venetos inter Genuensesque bellum; inter utrumque populum inviolabile ictum foedus; pace perpetua dissensiones esse sublatas. Carolum a praeda detrimentoque Genuensibus inferendo abstinere imposterum oportere. Quicquid ex eo die, quo sancita pax est, praedae abegisset, aut intulisset cladis, resarciundum fore. Carolus, oratore nuncioque benigne exceptis, quum ex illorum alloquio habitisque per eos litteris, quae gesta erant, illi pernotuissent, universa nuper ex Genuensium extorta navigiis, intentiori studio reddi curavit. Nec quicquid c. 105 r quantum humana ope potuit anniti, praetermissum ab eo est, quin illis pro voto' fieret satis. Omnibus igitur quae ad eam rem attinebant exacte persolutis, sub inde e Lyburnico portu movens, solito et saepe alias pertrito cursu, rursum in Peloponesum Achaiae enavigavit, Mur., 295 Methonae, ut assuerat, Senatus iussa' operiturus. Senatus ergo, ubi sancitam Taurini pacem allatum est, gaudio et hylaritate refertus, supplitia gratiarumque actiones primum immortali Deo celebrari per urbem, sacrosque, religioso ritu, conventus agi iussit. Ad Carolumque dehinc cura conversa, postea quam, pace iam parta, minus deinceps necessarius tantae classis videretur usus, ut acceptis, quae Methonae asservabantur, mercibus, reverteretur in pa- A, c. 105 r triam, classem militesque in urbem reduceret, decrevit[1]. Erant' autem eae, quas in id loci ad magnam vim Carolum deposuisse in superioribus memoravimus. Igitur Carolus, Senatus mente perspecta, triremibus, ut capere quaeque poterat, oneratis, per Lyburniam et Hystriam Venetias versus progressus est. Quumque, navigatione foeliciter persoluta, ad veneta salvus litora pervenisset, classem integram incolumesque nauticas turbas et milites, patriae penatibusque restituit. Rerumque insuper copiam afferens uberem, praetioque aestimandam ingenti, maximo urbem omnem, cives, populum gaudio et exultatione affecit[2]. Caeterum c. 105 v quod inter' pacis conditiones conventum erat, oppidum quod ad eam diem in Tenedo insula fuerat, demoliendum fore, Senatus, quo servaretur conventis fides, arcis praefecto mandaverat, ut confestim dirutum aequaret solo. Erat autem is Zanachius quidam Mudacius, senatorio genere, horridi animi extremeque pervicaciae vir[3]; sed ille, incertum qua mente ductus[4],

---

4. circa

[1] Cf. le istruzioni del Governo (dal 23 ag. al 10 sett. 1381) in *Sen. Misti* cit., R. 36, cc. 130 *v*-135.

[2] Il 20 sett. 1381 Carlo Zeno è compreso nella "Additio de xx^{ti} nobilibus data consilio Rogatorum". *Sen. Misti* cit., R. 37, c. 6 *v*.

[3] Pone la sua candidatura per il patriarcato di Aquileia il 10 dic. 1394 "egr. vir ser Zanachi Mudacio miles". Venezia, Arch. di Stato, *Secreta Consilii Rogatorum*, R. E., c. 100 *v*.

[4] Il Sanudo cit., col. 722, narra di un barone del Conte di Savoia, il quale, assieme di 150 compagni, con una galea grossa, patrono Almorò Lombardo, andò a chiedere Tenedo, e aggiunge: "Venivano dette "pe' Genovesi molte brutte parole, dicendo che come "que' di Savoia gittassero giù il Castello di Tenedo, "secondo l'accordo, que' Genovesi di Pera e di Metelino lo rifarebbono di loro specialità". Saputolo, il Mudazzo rifiutò la consegna e disse a Almorò Lom-

haud quaquam paruerat monitis, demolirique prohibuerat arcem. Egre vero id pertulerant Genuenses et fideiussores servandae pacis, pro consequendis fracti foederis poenis, acriter interpellabant. Florentini siquidem intercesserant vades. Mulcta non observanti ducentorum milium adiecta erat[1]. Pergravis profecto videbatur res, Venetorumque rem publicam ictumque foedus molestius' perturbabat. Itaque Carolo rem Veneti committunt[2]; ut ea *A, c. 105 v* perturbatione rem publicam liberet iubent. Verbis primum et suasione utatur; si id non succedat, classem paret, et viribus agat. Carolus igitur, quanquam durissimam viri cervicem nosset, quippe quo quum a tenerrimis ungulis studiorum et actionum fuerat mutua illi consuetudo, neque potiundi voti conciperet animo spem, ut patriae tamen gereret morem, Venetiis profectus, Tenedon venit. Praefectoque ipso ad colloquium evocato, quibus maxime valuit artibus contendit, ut Senatus ille capesseret iussa. Quumque is pervicaciter' obsisteret, *c. 109 r* Carolus nihilominus suadendo perseverans, praecibus, minis, pollicitationibus, ac omni ver-

---

bardo "che lo voleva tenere per lui propio a onore "della Signoria di Venezia „. Il Caroldo cit., c. 419, riferisce che il Mudazzo non volle cedere il castello, perchè i soldati domandavano la paga e egli non aveva danaro. Aggiunge che a Tenedo si trovava il genovese "Raffael di Quarto „ il quale, per ordine di Cataluso, signore di Metelino, vi si era recato a insultare gli abitanti. Cf. anche *Cronaca Veneta* alla Marciana, cod. 2094, c. 266 *r* (270).

[1] La multa era di 150.000 ducati. *Sen. Misti* cit., R. 37, c. 71 *r*.

[2] Carlo Zeno era già Savio del Consiglio (*Sen. Misti* cit., R. 37, c. 56 *r*) e il 16 marzo 1382 veniva proposto "per unam manum procurator sancti Marci "super commissarijs de ultra „. Venezia, Arch. di Stato, *Novella*, c. 171 *v*.

A questo proposito riportiamo la lettera di Bertolino de Codelupi a Ludovico Gonzaga signor di Mantova, datata da Venezia il 16 marzo 1382 e che si conserva nell'Arch. Gonzaga di Mantova, E. XLV, 3. "Conscilium predictum fuerit ordinatum causa facien-"di unum procuratorem Sancti Marchi quia dominus "Petrus Iustiniano, qui erat procurator, heri renun-"tiavit allegando senectutem, quod nunquam, ut dici-"tur, per aliquem factum fuit. Et in ipso consilio duo "fuerunt ellecti, videlicet dominus Leonardus Dandulo "et dominus Karolus Zeno, et erat quasi omnium opi-"nio quod dictus dominus Karolus elligeretur, sed se-"cus evenit, quia dictus dominus Leonardus habuit ul-"tra centum balotas plusquam dictus dominus Karo-"lus et sic ipse dominus Leonardus factus est procu-"rator Sancti Marchi, quod ascribitur sibi ad magnum "honorem, et dicitur eum fecisse magnum saltum ad "ducatum quando occurreret ducem fieri „.

Per affrettare la partenza dello Zeno, che doveva avere dalla repubblica di Venezia "libras CCC grosso-"rum et ultra „, si delibera (13 marzo 1382) di dargliene 150 subito, "et tamen restabit habere adhuc a "comune ultra libras CL grossorum, quam pecuniam "non debeat habere nisi vadat cum proximis galeis „. *Sen. Misti* cit., R. 37, c. 59 *r*.

Inoltre, essendo egli stato eletto anche bailo e capitano di Negroponte (*Sen. Misti* cit., c. 64 *r*), si delibera (24 marzo 1382) che sia "in libertate dicti Ka-"roli, qui alacriter vadit ad istud servitium et cum suo "maximo sinistro, quia non potest ad presens ducere "familiam suam cum istis galeis, propter subitum re-"cessum earum, nec attendere pro modo ad regimen "Nigropontis „, avvicinato Zanacchi Mudazzo, di recarsi a Negroponte con le prime galee che approderanno a Tenedo, con facoltà di fermarvisi, se lo crederà opportuno, o anche di tornare a Venezia, per recarsi più tardi con maggior comodo a Negroponte. Lo si autorizza a spendere "in die duos ducatos de de-"nariis nostri comunis in eundo, stando et Venecias "directe veniendo, eundo cum illa familia que ei vi-"debitur ad dictas expensas „. *Sen. Misti* cit., R. 37, c. 64 *r*.

Parrebbe al Senato "quod in isto principio ser "Karolus Geno qui est practicus et usus cum moribus "personarum dicte jnsule et scit linguam, jret primo "ad inducendum dictum ser Zanachi ad intentionem "nostram, cum illis bonis verbis que videbuntur dicto "collegio „. Segue la lettera del Doge da consegnare a Zanachi Mudazzo. *Sen. Misti* cit., R. 37, c. 73 *r-v*.

Cf. anche Caroldo cit., c. 421 *v*: "Et stimava a "proposito (ciò parendo al detto collegio) che messer "Carlo Zen, il quale era pratico delli costumi di quelli "di Tenedo, et sapeva la lingua greca, andasse prima „.

Insieme con altre istruzioni (22 aprile 1382) trovasi anche la "litera Cambij „ per lo Zeno, Giovanni Miani, Giovanni Bembo e Saraceno Dandolo. *Sen. Misti*, R. 37, c. 74 *r*. Cf. anche, nel medesimo Arch. di Stato, *Sindicati*, vol. I, c. 147.

Riportiamo inoltre (Arch. di Stato, Venezia, *Arch. di Ragusa* (Dalmazia), ann. 1419-22, 8 maggio 1382, c. 44 *v*) l'esame di Andrea Contarini sulla novità di Tenedo; l'inchiesta è condotta dal Rettore di Ragusa e due giudici: "Ego scio tantum quod ego nuper venio "a Venetiis et recessi inde quatuor diebus ante reces-"sum quatuor galearum que nuper transiverunt et ive-"runt Tenedum.... et scio quod Carolus Zeno ivit "pro provisore cum istis quatuor galeis ad Tenedum "et portavit secum pagas stipendiariorum qui stete-"runt ibi ad custodiam in ista guerra preterita, et "propter hoc cito scietur quid erit de serviciis Tenedi, "quia ipse Carolus debet subito transcribere domino "Veneciarum quicquid inveniet super ipsis serviciis "Tenedi „.

Per tutto questo affare vedi, oltre i cronisti più volte citati, Bolognini, *Le relazioni tra la repubblica di Firenze e la repubblica di Venezia nell'ultimo ventennio del secolo XIV*, in Nuovo Arch. Ven., T. IX, Venezia 1895.

borum genere in sententiam allicere pertinacem hominem conabatur. Sed neque demulceri verbis, uelisque mollescere praecibus, neque terreri minis, saxeum ferreumque pectus poterat. Ergo quum tracti sermones ad plurimos ducerentur dies, frustraque niti se Carolus animadverteret, digressus inde, vim et arma statuerat experiri. Haec gerentem parantemque illum rursumque classis in id opus imperatorem designatum, adversa valitudo invasit. Itaque coeptum linquere coactus onus, ut persolverentur aliorum opera, quae ipse morbo coreptus exequi non poterat, curam impendit. Egitque in' urbe' quietem [1], instaurandae adversae valitudinis adhibens studium, quoad pacis conditionibus exactissime satisfactum, remque publicam ab omni belli moetu, et hostili exagitatione undique liberam atque immunem est onspicatus [2].

Mur., 230 A, c. 10 r

---

[1] È già di ritorno a Venezia il 7 luglio 1382 e l'8 luglio sg. si delibera "quod nobilis vir ser Karolus Geno ellectus capitaneus terre contra Tenedom "absolvatur a dicta capitaneria pro deffectu sue persone, jurante ipso causam esse veram ". *Sen. Misti* cit., R. 37, c. 92 *r-v*.

[2] Diamo un breve cenno dei principali documenti riferentisi all'attività di Carlo Zeno fino al 1385.

Per la sua parte come Savio del Consiglio cf. *Sen. Misti* cit., R. 37 e 38 passim.

Il 16 ott. 1382 è fra i 41 per l'elezione del doge Antonio Venier. Venezia, Arch. di Stato, M. C., *Novella*, cc. 184 sg., e SANUDO, cit., col. 749.

Il 15 maggio 1383 è presente, con il titolo di Savio del Consiglio, quando si emette il "Iuramentum "ducalis dominij Venetiarum de observando pacem " (di Torino). Venezia, Arch. di Stato, *Pactorum*, libro VI, c. 57 *r*.

Il 1° ott. 1383 è eletto a far parte "de additione "data consilio rogatorum ". *Sen. Misti* cit., R. 38, c. 78 *v* e nel medesimo Arch. di Stato, *Segretario alle voci*, R. 3, c. 44 *v*.

Il 7 marzo 1384 è fra gli otto nobili eletti per recarsi a fare un sopraluogo a Mestre per fortificazioni da costruirvi. *Sen. Misti* cit., R. 38, c. 105 *v*.

Il 19 luglio 1384 è tra i 5 provveditori incaricati di recarsi a Chioggia per studiare le modalità circa un castello da erigere alla Lupa. *Sen. Misti* cit., R. 38, c. 148 *r*.

Il 1° ag. 1384 è tra i 5 Savi che si aggiungono agli altri per deliberare circa gli affari gravi del Friuli. *Sen. Misti* cit., R. 38, c. 152 *r*.

Il 27 sett. 1384 è eletto Pregado nella "Additio rogatorum " fatta di 20 nobili. *Sen. Misti* cit., R. 39, c. 8 *r*.

Il 20 dic. 1384 con Pietro Cornaro procuratore è incaricato dell'ambasciata a Genova. *Sen. Misti* cit., R. 39, c. 29 sgg.

Per la sua parte nelle relazioni con il Re d'Ungheria sino alla fine del maggio 1385 cf. *Monumenta Hungariae Historica*, Budapest 1876, T. III, pp. 548 sgg.

VITAE MORVM RERVMQVE GESTARVM CAROLI ZENI VENETI
AD PIVM .II. PONTIFICEM MAXIMVM
IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS

LIBER SEPTIMVS'

PACE iam parta conditionibusque servatis, imposterum Veneta urbs, et ab hostium terrore soluta, et quavis alia perturbatione immunis, quietura diutius videbatur. *c. 109 v* Itaque quum animadverteret Carolus se patriae usibus, quoad exegisset res, pro sua virili incubuisse, quod reliquum erat, ut amicis quoque, aliqua ex parte, quod debebatur, exsolveret, sui fore muneris censuit. Ergo eius rei gratia subiit animo peragrare Italiam, visendi potissimum salutandique studio quotquot sparsim in ea tenerent imperia principes, quorum plurimis non vulgari benivolentia devinctus erat. Igitur, urbe digressus, imprimis' omnium Ferariam venit, Estensemque Nicholaum, qui per *A, c. 106 v* id temporis Ferariae praeerat, adiit primum. Ab eo iocunde admodum ac benigne exceptus, apud illum aliquot commoratus dies, non minus suo digressu gravem, quam antea adventu laetum effecerat, abscedens liquit. Ad Antonium Scala Veronae Vicentiaeque dominantem dehinc accessit. Qui Caroli adventu exhylaratus, nihil offitii, nil gratulationis omisit, magnificumque se ac splendidum exhibere annixus, eius amplexibus et' suavissimis alloquiis *c. 110 r* ingenti animi voluptate perfunctus, periocunde inhesit. Sed quum apud illum, aliquandiu protracta mora, satis se fecisse offitio Carolus prospexisset, longius praetergressus, Mediolanum petiit. Ea tempestate Cisalpinae Galliae, una cum Bernabeo patruo, tenebat imperium Galeazius Virtutum Comes, vir quidem eximius, animi corporisque dotibus admodum, praestans, percelebrataeque gloriae, et re profecto ac cognomento pari, omni virtute insignis. Is maxime omnium splendido Carolum apparatu excipiens, tam ferventi illum charitate complexus est, ut inter amicorum principes sibi imprimis assisceret, ascriberetque in paucissimis, nec abdicari a se ullo pacto pateretur. Praeerat per id tempus Mediolano Bernabeus Vicecomes, Galeazio, ut diximus, patruus, urbemque praemebat tyramnico iugo. Quare, ut eiusmodi solet accidere, in' factiosa praesertim urbe, erant plurimi, qui eius fla- *A, c. 107 r* grantes interitum, in ipsius caedem ac perniciem exarderent. Quorum tandem opera effectum est, ut, structis insidiis, tyramnus obtruncaretur. Eius igitur nece civitas fluctuare coeperat, et armis militibusque repleri. Nec a seditione procul aberat res, quod quamplurimi, qui defuncti sectabantur partes, aderant in urbe, de vindicta et sanguine cogitantes; nec enim illi' amici defuerant. Sic pavore ac trepidatione omnia permiscebantur. Galeazius *c. 110 v* itaque, cognita patrui nece, quum, in Mediolanum conversa cura, de civium urbisque salute anxius agitaret animo, exortosque tumultus sedare cuperet, pacique consulere, quo pacto quove magis auctore percupitos animorum conceptus exequi posset,' secum corde volvebat. *Mur., 300* Haec tractanti vario consilio, ancipitique pectore Principi, Caroli pervagata virtus et celebre nomen subiit animo; effecitque ut, abolita antiquataque caeterorum memoria, in illum dumtaxat unum, oculos Princeps mentemque converteret. Quippe inclita virtus ubique terrarum

si nota sit, semper in praetio est, et in tenebris lucem, in abditis atque obscuris locum comperit, nec quocunque pergas, strenuis honos deest. Itaque ut praeesset Mediolano Carolus, regeret urbem, moderareturque summae rei, Galeazius princeps decrevit[1]. Ergo Carolus, *A c. 10 v* qui Principi imprimis benivolentissimo' sibi, de seque optime merito, percuperet impense gerere morem, indignum se suisque abhorrens moribus, aequoque amicitiae foederi cupitis obluctari votis ratus, obsequi affectis praecibus, facereque satis, dedicato orantis animo, sui censuit muneris fore. Inito igitur magistratu[2], desumptaque urbis cura, quanquam Guelfo- *c. 111 r* rum Gebellinorumque factiones, sic enim vulgus appe'lat,' turbarent urbem, bonis tamen Carolus artibus fretus, imminentibus morbis periculisque, studio et virtute consuluit. Primum siquidem excitatos tumultus, non sedare solum, sed extinguere extirpareque poenitus adiciens animum, sic sensim tumultuantes composuit res, ut ea brevi urbs tranquillo et pacatissimo redderetur loco. Nec ulla deinceps necis et factionis vel recordatione suborta, aboleretur quoque pristinarum dissensionum, non omnis modo vis, sed ipsa fere quoque memoria. Eum magistratum anno integro[3] mensibus tribus administrans Carolus, pergratum se Mediolanensi populo fecit, amoremque omnium in semet, largo et pervulgato favore conciliavit. Nec civium modo, quos iustitia paceque foverat, sed Principis quoque potissimum placatissimum sibi reddens animum, miruminmodum ad gratiam et acceptionem accendit. Per ea tempora Galeazius princeps per Cisalpine Galliae provincias latum ducta- *A. c. 11 r* bat' imperium. Pedemontium quoque regionem amplam ditione tenebat, opulenta quidem loca magnoque referta hominum numero. Caeterum ferocitate factionum adeo infesta et horrida, ut egre anxieque vix contineri iugo possent; perstrenuosque, ac gubernandi artibus insignes praesides, dissidentium saepe feritas fatigarat. Compositis ergo iam in urbe *c. 111 v* Mediolano,' Caroli diligentia, rebus, Galeazius, quod deinceps non tam necessario Caroli conspectum desideratura videbatur tranquillitas temporis, salutarem magis ubi atrotius immineret discrimen Carolum fore ratus, optimum factu censuit saluberrimumque regioni, si

---

3. rerum

[1] 28 maggio 1385, concessione a Carlo Zeno di andare podestà a Milano. Venezia, Arch. di Stato, *Maggior Consiglio, Deliberazioni, Leona*, c. 4 *v*.

[2] Le sentenze di Carlo Zeno come podestà di Milano cominciano il 1° luglio 1385 e terminano il 16 dic. 1385. Cf. Ettore Verga, *Le sentenze criminali dei podestà Milanesi* (1385-1429), in Arch. St. Lombardo, Serie III, vol. 16, fasc. xxxi, anno XXVIII, 1901, pp. 96 sgg. Il codice contenente le sentenze di Carlo Zeno ha 127 fogli, in pergamena e reca sulla copertina lo stemma Zeno. Cf. anche Ezio Levi, *Francesco di Vannozzo e la lirica nelle corti lombarde durante la seconda metà del secolo XIV*, Firenze 1908, p. 245 e Giorgio Giulini, *Continuazione delle memorie spettanti alla storia al governo ed alla descrizione della città e della campagna di Milano*, Parte II, pp. 398 sgg.

È di questo tempo la seguente facilitazione concessa a Carlo Zeno (1° sett. 1385): "Quod concedatur "viro nobili ser Karolo Zeno, civi et fideli nostro, "qui misit ad partes Crete duas pecias et mediam de "scarlato, soluto dacio nostri comunis, et non potue- "runt ibi expediri, quia sunt multum maculate, quod "possit illas duas pecias cum dimidia scarlati facere "reduci Venetias, ut melius poterit, pro faciendo eas "aptari, et quod postea possit illas de Veneciis extra- "here non solvendo amplius datium, quia bene sol- "vit, ut superius dictum est, affirmando vel affirmari "faciendo per sacramentum, quod sint ille pecie pan- "norum de scarlato quas extraxsit de Veneciis cum "ordinibus terre ut superius dictum est ". Arch. di Stato di Venezia, *Sen. Misti*, R. 39, c. 139 *v*.

[3] Il 19 giugno 1386 il governo di Venezia prorogava il permesso a Carlo Zeno di rimanere a Milano: "Cum illustris et magnificus dominus Comes "Virtutum per litteras sue magnificentie benivolas et "graciosas multum efficaciter scripserit nobis, et nuper "ambaxiatores excellentie sue similiter, et cum maxi- "ma instantia nobis rogaverit super facto nobilis viri "Karoli Geno civis nostri, qui in proximo complet po- "testariam Mediolani, quod possit ipse d. Comes Vir- "tutum ipsum Karolum retinere penes magnitudinem "suam, vadit pars quod pro multis respectibus et pro "bono et utilitate agendorum nostrorum, quod com- "placeatur predicto illustri et magnifico d. Comiti Vir- "tutum, quod donec ipse Karolus Geno erit in par- "tibus de inde, prefatus d. Comes Virtutum possit "apud suam magnitudinem ipsum ser Karolum re- "tinere sicut per litteras excellentie sue et per suos "ambaxiatores predictos cum maxima instantia requi- "sivit a nostro dominio ". Arch. di Stato, Venezia, *Maggior Consiglio, Deliberazioni, Leona*, 1384-1405, c. 10 *v*.

Per la sentenza contro Carlo Zeno in favore di Giovanni Lascari (16 genn. 1387) cf. N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'Histoire des Croisades au XV*e *siècle*, T. Premier, Ire serie, Paris 1899, p. 157.

aliquandiu gubernaculis eorum populorum insistens, nutantem provinciam solito suo rexisset imperio. Quae sententia quum inhesisset animo, datis, quantum temporum ac locorum difficultates videban'tur expetere, equestribus pedestribusque copiis, praeesse regioni, opportu- Mur., 301
neque ingruentibus consulere periculis, factiosorumque coercere ferocitatem Carolum voluit. Paruit Carolus, in provintiamque delatus, factiosissime regionis gerere curam adortus est. Erat Galeazio principi nubili aetate filia. Hanc ille Aurelianensi duci matrimonio spoponderat, Pedemontanamque provintiam dotis designaverat nomine [1]. Id ut apud incolas exploratum est, qui Guelforum, ut' aiunt, sectabantur partes, elatis repente pectoribus, et cordibus A, c. 108 v
inflammatis, in vindictam et sanguinem hostium exardere coeperunt. Nam, quantum ad principis favores attinebat, Gibellina factio, ad eum diem, videbatur aliquanto superior fuisse et Galeazio gratior. Semper enim arrectis animis, ad mutationesque rerum pendentibus' atque intentis, factiosi sunt; omnemque explendi furoris casum, opportune oblatum sibi, et c. 112 r
suum putant. Itaque conspirantes inter sese Guelfinae factionis primores, in adversarios irrumpere, eos ad unum trucidare, illorum aedes evertere, facultatesque diripere decreverunt. Quo vero aptius cogitata succederent, omnes, quotquot eiusce factionis circumvicina incolebant loca, clam accersierant, diemque praefixerant, ut una cuncti delere Gibellinorum nomen quirent. Sperabant siquidem id se impune patraturos, quod Gallicum ducem, in cuius ditionem venturi erant, confiderent suas partes sectari. Nec iam a rebellionis natura distare videbatur seditio. Raro quippe intestinus quisque motus, in urbe praesertim factiosa, suboritur, quin de summa rerum atque imperii periculum fiat. Appropinquabat ergo iam praestituta obeundi calamitosi facinoris dies, seseque Guelfi omnes ad ultionem caedemque parabant, ubi proxima suboriri coepisset lux, incolarum ingentem multitudinem' exultantibus A. c. 109 r
operientes animis. Caeterum tantus illos caecus praemebat furor, tantus illis inerat animorum ardor, ut nec sustinere passi sint accitos complices, neque compositum perficiendae rei tempus praestolari, sed repente, quasi nova quadam rabie perciti', arma amentes rapiunt, c. 112 v
e domibus furentes erumpunt, discurrunt armati urbem, Gibellinorum aggrediuntur aedes, fores perfringunt, bona diripiunt. Si quos obvios habuissent, impetu facto, mutilant obtruncantque, fit ingens per urbem strepitus, arma omnes clamitant, undique ad arma concurritur, Gallorum regi salus proclamatur et vita, penetrant voces ad sydera, trepidatione atque timore complentur omnia. Forte per id temporis Galeazius princeps, adversus Veronenses moturus bellum, exercitum expedire decreverat. Cuius rei gratia omnes quae in Pedemontana regione ad eam diem Carolo militare consueverant copias ad se acciverat, transmiseratque in hostes. Neque enim ulla sinistri motus hisce in locis deinceps suspitio videbatur fore, quod ad paucos post inde interiectos dies ea provincia dotis nomine, Principis decreto, ut ante docuimus, permittenda erat Gallico duci. Itaque sine copiis militaribus, sine praesidiis relictus, Carolus se se in dies magis persolvendis imperiis, perficiundaeque rei, profectionique dehinc et itineri continuo' comparabat. Ergo sic illi' ad digressum intento, ea quidem factiosorum Mur., 302 A, c. 109 v
coniuratio poenitus initio ignota et obscura fuerat; nec minus suspicari per id tempus videbatur posse, neque plane ad eiuscemodi animum applicabat. Igitur ut commotam urbem, saevireque' in hunc modum factiones intellexit primum, dehinc quoque prospexit, subito c. 113 r
motu et rei novitate perculsus, substitit, moestus quippe et anxius animo quid acturus foret et quo se versurus, quonamve pacto excitatam extincturus seditionem esset impensius cogitabat. Nullae siquidem, ut memoravimus, tunc illi aderant copiae, nulli milites, quibus se se urbemque tueri, et obsistere insolescentium multitudini quiret. In primaria siquidem,

---

42. *Manca* et

[1] Il fidanzamento avvenne il 27 genn. 1387, e il matrimonio il 17 ag. 1389. Cf. A. Coville, *Valentine Visconti et Charles d'Orléans*, in Journal des Savants, Janvier 1914, Février 1914, pp. 18 sgg.
Per i servigi diplomatici resi da Carlo Zeno alla sua patria nel 1387 cf. Giovanni Collino, *La Guerra Viscontea contro gli Scaligeri nelle relazioni diplomatiche Fiorentino-Bolognesi col Conte di Virtù* (1386-1387), in Arch. St. Lombardo, Serie quarta, T. VII, Milano 31 marzo 1907, p. 114.

et populosissima regionis urbe res gerebatur. Itaque angebatur animo vehementer, neque tam de saevientium temeritate dolebat, quam quod occurrere et mederi ingruenti morbo non posset. Extremi enim angoris est, ubi maxime opus sit, sine spe potiundi, deesse quod cupis, nec id dari quo indiges. Sed quum multa secum versaret animo, gravisque imminentium discriminum solicitudo mentem turbaret, animadverteretque imminens loci et regionis excidium verti ante oculos, nisi celeri remedio consuleretur, collapsisque in deterius [A. c. 110r] rebus, quantum Principi suo moeroris atque dede'coris, quantum sibi calamitatis et ignominiae incussura foret ea pernicies. et si vix quidem satis sui compos consisteret, tamen tandem confirmatus animo, nihil quantum in ipso erat intermittere, se telis et armis obicere temptare [c. 113v] experirique omnia statuit, et prius certam obire necem, quam. se praeside, tantam' tamque saevam provincia calamitatem perferret. In ardua quippe et ancipiti rerum sorte, ultima quaeque impavide subire pericula, ingens incitamentum necessitas facit. Neque quicquam tam grave, quod horreat periturus. Itaque domo prosiliens, decem tantum, ex domestica familia, comitantibus, in medias certantium, furentiumque procellas erumpit, clamat, comminatur, ab incepto desistere, arma deponere, quibus maxime praecibus minisque potest, contendit. Agit tentatque omnia, nil praetermittit, quo in sententiam allicere, demulcere, deterrereque verbis, irritatos valeat animos. Enimvero tam obstinata erant in sanguinem et caedem fervida aestuantium pectora, ut nec auctoritas praesidis, nec voces, minae, praecesque, sedare feroces et indomitas mentes quirent. Sed, nulla reverentia aut formidine permoti, si curam salutis haberet suae, abire illum neu se comisceret praelio, commonebant. [A. c. 110v] Quare Carolus, commoto plane iam et accenso animo, viribus tentare de'cernens, quod efficere arte non poterat, nil siquidem extremi concitatus refugit spiritus, omneque suppraemum et horridum audet, stricto pugione in eos ferox invehitur, factionisque primorem, de industria correptum, percutit ferro, et semianimem moribundumque leto prosternit. In reli- [c. 114r] quos insultat,' verbis et ense minatur, ita se se acturum in caeteros, nisi abeant, et arma deponant, iureiurando confirmat. Hoc audax Caroli facinus adeo exterruit, conturbavitque [Mur., 303] factiosorum omnium animos, ut miro quodam stupore attoniti, fereque amen'tes redigerentur, nec iam de hostium caede, sed de salute propria consternati, corde pervolverent. Nullus enim tam ferox est, quem, imminens ante oculos ultimum malorum omnium mors, non repente perterreat. In hunc modum singulis, huc illucque divertentibus, ab occisione vastationeque cessantibus, per id temporis afferri visa est quies. Iam ingruerat nox, ex armisque ad epulas factiosi se se contulerant, ut ab huiuscemodi assolet, vino largius indulgentes. Itaque quum iam multo incaluissent mero, et crapula pariter aestuarent, rursum excandescentes corripiunt arma, Gibellinorum adoriuntur aedes, hostes ad necem vocant. Continebant se parietibus illi, nec adversus furibundos prodire ausi, tutabantur se, clausis foribus, quibus maxime vi- [A. c. 111r] ribus' poterant. Praevalebant tamen nihilominus Guelfi, non minus audacia superiores quam numero. Sed Carolus eorum furori nunc arte, nunc armis obsistens, quantum anniti humana valebat vis, ingruentibus calamitatibus consulebat, stragesque ac caedes, quae versabantur [c. 114v] ante' oculos, avertebat quamplurimas. Magna iam parte eiusce noctis prolapsa, quum vini fervor soporem pertinatius inflixisset, in forum delati Guelfi, per subselia circumquaque prosterni coeperant, somnoque gravissimo mergebantur. Tum Carolus haud amplius differendum ratus, expeditum repente nuncium ad Astam, Lygustinorum urbem, quae Gallicis suberat, properare iubet, eumque qui ducis Aurelianensis nomine desumeret provinciae ditionem, accersitum quamraptissime accelerare. Paruerat monitis velox nuncius, Astamque versus citatissimo cursu festinaverat iter. Iamque, abscedentibus tenebris, apparere prima videbatur lux, quum ad portas urbis ingens tumultus exoritur, innumerabilesque fere armatorum copiae conspectantur. Erant hi Guelfinae factionis omnes, quotquot proxima oppida et loca colebant, a complicibus, ut memoravimus, ad eam diem acciti. Carolus claudi urbis

---

25. verbisque

portas iusserat, ingredique neminem patiebatur. Illi vero ut intromitterentur obstinatius contendebant, terrore, minis clamoribusque aditum' flagitantes. Qui itaque intra urbem [A, c. 111 v] erant Guelfi, vini iam fervore mitigato, ad voces clamantium exciti, animi corporisque sopore discusso, subita quoque perciti rabie, rursum in vesaniam temeritatemque ferocius incenduntur. Ad Caroli tribunal velut amentes properant. Reserari urbis portas,' dari aditum [c. 115 r] sociis, proclamitantes, comminabundique contendunt. Tunc Carolus, quod viribus non praestabatur, providendum consilio ingenioque decernens, novum sedandae seditionis genus adoritur. Erat inter Guelfae factionis princeps Ioannes quidam, potentia et auctoritate inter caeteros eminens, imprimisque locuples et fortunae inter reliquos rarae. Hunc ad se Carolus accitum, ante omnia iureiurando adigit, quae a se acceperit, arcana illi et abdita fore. Deinde, colore benivolentiae simulato, benigne commonefacit advertendum illi esse intentiore cura, quo in periculo status vitae fortunarumque suarum versetur. Videri quippe sibi illam diem in eius excidium facile conversum iri, si operientes ad urbis portas, introduxissent. Nam, etsi initio adver'sum Gibellinos arma viderentur moturi, demum tamen rabiem omnem [Mur., 304] in eum potissimum eos acriter profusuros. Non enim tam sociis suppetias allaturos venisse, quam opibus diripiendis, speque rerum' eorum pellectos accurrisse illos. Neque tantum [A, c. 112 r] favoris et benivolentiae gratia ad praefixam diem accelerasse, quam praedae. Nec tam hostium sanguinem, quam facultates passim omnium inhiare. Id sibi certa primum cognitione liquido constitisse, dehinc etiam ratione probari: quod vulgi ea natura sit, hi mores, haec studia, ut semper anhelet in praedam, et in divitum fortunas exaestuet.' Nihil incondita multitudine [c. 115 v] periculosius esse. In gravi tumultu ingens non deesse discrimen. Tam hostes quam amicos, in concitata seditione, de vita atque salute periculum facere. Semper vulgus rerum novitates expetere, quod sitibundos in his explere animos, et complere sceleratas cupidines facile posse credat. Omne saevum oppetere factiosos, audere etiam extrema quaeque, nihil tam impium, tam execrandum, quod non levissimum putent. Divitum causam, in hisce perturbationibus rerum, semper esse deteriorem, plusque illis quam caeteris imminere discriminis. Propterea accuratius his omni consilio providendum videri, neque profecto dubitare se, si ingrediendi potestas permissa illis fuisset, non ab ullo modo temperaturos eos latrocinii genere, sed nec eius quoque sanguini parcituros. Quod enim locupletiorem omnium eum non sit obscurum, discrimini plane pro'piorem eo esse neminem. Nec ad alium [A, c. 112 v] tandem casuram eius sortis cladem, eamque pestem perniciemque venturam. Itaque si sapiat, si vitam salutemque suam caram habeat, tutamque cupiat fore, ne ingluvies haec intromittatur in urbem, illi omnino adhibendam operam esse. quam cernit, meridiana luce clarius, illi excidium comminari, vergereque tandem in extremam eius pernitiem. Servabat oris et habitus venustatem, haec dicens Carolus' et gravi oratione dignitatemque praeferente, [c. 116 r] hominem alloquebatur, veraque omnia ita dicere videbatur, ut ex proposito serioque ea afferre quis crederet. Ergo haud arduum fuit in sententiam pellicere virum, et verbis incendere. Nam rei etiam per se ea conditio erat, ut facile quemvis afficere animo quiret. Itaque usque adeo ei pro arbitrio persuasit, ut non secus praesagiret mente, rebus exitum fore, quam Carolus praescripsisset. Nunquam enim intentius applicant aures et animum [Nota] homines, quam ubi observatur salutis et fortunarum ratio. Quare et voce et vultu assentiri monitis visus, ingentes tantae pietatis primum Carolo gratias habet, dein repente conversus in suos, sublata proclamitat voce, proditorum se omnes habiturum loco, qui externos et peregrinos, in capitis et fortunarum suarum exitium, admittere intra urbem deposcerent.' Quotquot deinceps id pertentare contendissent, ferro perituros. Insurgunt vero, ad huius [A, c. 113 r] voces, contra alii, introducendos exclamant, pars hunc pars illos sequitur; sic unita prius Guelforum conscinduntur examina. Fit strepitus ingens. Praelium iam intestinum in eadem ipsa factione suboritur. Nemo ad Gibellinorum necem intendit' deinceps animum. Guelfi, [Mur., 305]

---

37. efferre

se se dilacerantes, invicem digladiantur. Tum Carolus astute se, quasi medium' sedatoremque discordiarum, offert, dissidentibus adversatur, componere controversias nititur, nunc his, nunc illis simulat se favori esse, distinere illos verbis, abalienare a sanguine furentes nititur animos, atque in hunc modum tempus in cassum teri, quantum effici ingenio queat, impensius studet. Sperabat siquidem interea accersitum ab Asta gallici Ducis nuncium brevi venturum. Elapsum iam erat eius diei aliquantum spatii, et inter haec Aureliani Ducis ipse accersitus orator, percurrens acceleraverat. Iamque propinquaverat urbi, excitatosque tumultus noverat, videratque ad portas Guelforum acclamantium turbam. Igitur, ut adesse illum Carolo nunciatum est, per posticum clam introactum, duci ad se, coramque consistere iubet. Tum tubicines canere, silentium indici, acciri ad se omnes, tota urbe imperat. Ubi frequentes advenere,' orationem orditur. Quid Gallici huius adventus velit, quis Galeazii principis animus sit, effert. Demumque urbis ac provinciae ius omne illius ditioni ac potestati tradit; se magistratu abdicat, liberamque omnium rerum Gallo facultatem permittit. Dum haec geruntur, qui praestolabantur ad fores Guelfi, ubi neminem apparere suorum, neque ullam ingressus sibi fieri potestatem sunt conspicati, nullasque acclamantium tumultuantiumque deinceps' axaudiri voces, sed silentium passim agi, arbitrati seditionem sedatam esse, abeundi assumpsere consilium. Itaque, desperato iam aditu, et ultionis facultate praerepta, relicta urbe. ad propria rediere. Per eum modum quies et in oppido et foris est parta, seditionique maximae ac perniciosissimae finis datus, et ab imminenti quidem et pene iam certa clade urbs provintiaque servata est. Rebus igitur ita compositis, ubi nulla deinceps in re usui esse amplius eo in loco videbatur fore, tempore admonebatur, ut urbe digrederetur. Postera ergo iam splendorem attulerat lux, quum Carolus se accingens itineri, quae incumbere videbantur parabat, ultimumque populis vale dicturus erat. Tum frequens ex urbe tota omnium ordinum ad illum concursus fit. Clamor exoritur ingens, resonat vocibus civitas omnis, *A. c. 114 r* tendunt singuli ad caelum' palmas, gratias agunt, optima quaeque praecantur. Matresfamilias, quae, consternatae antea caede atque tumultu, eversionem formidaverant urbis, nunc, pro liberorum et coniugum parta salute, profusae gaudio, profluentes continere lacrimas nequibant. Plura etiam, quam assequi mortales queant, Carolo devotissimis exoptantes praecibus. Viri ingentes et immortales agendo gratias, defatigari non poterant, suo benefitio *c. 117 v* se habere quod viverent, quod liberis et' coniugibus fruerentur, quod patria et fortunis uterentur suis, dulcique aura vescerentur. Conservatorem suae urbis, parentem unicum appellabant, qui deletam ea nocte, pesundatamque civitatem, se, fortunas, liberosque suos restituisset suo consilio, et tanquam ab inferis excitasset, sempiternumque Caroli nomen apud eos fore pollicebantur. Nec puerorum quoque deerant studia, sed in Caroli laudes om'nium ora et pectora profundebantur. Inherebant abeuntis vestigio, et vestimentis incumbentes, etiam ne abscederet, distinere gestiebant. Adeoque confluxerant undique, ut se se comprimentes, visendi et alloquendi studio, nec explicare invicem, nec abeundi cedere locum Carolo videbantur posse. Inter has benedicentium et laudantium, supplicantiumque cumulatis- *A. c. 114 v* simas voces, dedicatissimum prae se' ferentes animum, constipatus omni populi frequentia, qui vix divelli ab humeris quibat, tandem exiit urbem, laetos parta salute, tristes illos suo digressu linquens. Itaque inde profectus, recta ad principem Galeazium venit. Noverat iam is quoque, quae per eos acciderant dies, et Caroli celsum et insuperabilem animum prudentiamque singularem admirari, et in caelum maximis efferre laudibus cessare nequiverat. Itaque, ut primum in conspectu eius apparuit,' incredibile dictu est, quanto applausu, quantaque propagati amoris significatione exceptus sit. Nam se se, ait, gratias sibi debere innu- *Dux Mediolani ad Carolum* meras, quod Pedemontanam provinciam, sua opera et diligentia conservatam, et ab atroci pernitie liberatam, cernat. Non minus id sibi pergratum esse, nec minoris muneris loco ascribere, quam si recuperatam ab hostibus, vel ab inferis excitatam, in suas denuo ingessis-

---

46. *Manca la nota marginale*

set manus. Dilexisse se illum antea, et virtutis opinione affectum, magnifecisse. Nunc vero tantum ad pristinam benivolentiam, ob haec praeclara facinora, adiectum et accumulatum amoris esse, ut nullus pene sibi reliquus relictus videatur amandi locus, ea vi Caroli Zeni nomen, maxime caeterorum mortalium, suum omne pectus impleverit. Flagrare incredibili ardore animi quam debeat illi referre gratiam posse. Caeterum et si' intelligat haud id suae A, c. 115 r opis esse, censuisse tamen, quod bonum virum decet, non deesse officio. Nullum se quidem maius virtuti praemium, quam honoris scire, quanto ea altior sit, tanto sublimius illi praemium deberi. Aequam se illi pro tot meritis profecto rependere gratiam non valere; sed quam queat relatum ire: et quod maximum in potestate habeat, praestare promptum fore. Eam sibi cordi affixam perstare sententiam, ut aliqua ex parte, quam mente intrinsecus' charitatem gerit, etiam foris exhibeat. Hoc ergo se illi polliceri, hoc afferre, quo sublimius c. 118 v quicquam non habeat, ut Carolus sicut animi corporisque, ita et fortunarum particeps, communi secum rerum omnium sorte fruatur, suique imperii ac ditionis, una par illi ius fasque sit. Siquidem ego te, inquit, amicorum optime, velut alterum memet universa in ditione mea ducales gerere vices decerno; Galliamque Cisalpinam, meo parentem imperio, pari quadam et aequa lance, tuis te gubernaculis regere iubeo; Mediolani considere, ex imperio toto ad te confluere omnes, unum Carolum universis praeesse, leges et iura dare, provincias moderari, ab ore tuo, ductu auspitiisque Galliarum meos populos pendere, tuisque gestis dictisque haud secus ac meis obtemperare oportere' omnes constituo, atque in eum modum, nunciorum A, c. 115 v praeconumque vocibus, palam dici ac promulgari passim impero. Si quid sublimius mea esse in facultate animadverterem, id quidem etiam existimare te' velim, exhibiturum me Mur., 307 tibi iocundius esse, quam adepturum quicquam eorum, quae imprimis expetere mortales solent; sed quo exornatum amicum de me optime meritum reddam, equidem non ibo inficias, nec dignius esse mihi quicquam amplius scio, nec gloriosius nempe intelligo. His in frequentissimo omnium ordinum conventu a Principe proditis, ut verbis' facta conresponderent, c. 119 r insignia dignitatis is Carolo contulit, potestatemque ineundi, exercendique magistratus fecit [1]. Nunciorum dein copiam per Galliam omnem, obtemperantem ditioni suae, transmisit; qui populos omnium quae gesta erant redditos certiores, ut Carolo subicerentur obtemperarentque universi, commonefacerent. Amplissimas dehinc et magnificentissimas aedes, quae quondam Bernabei vicecomitis patrui fuerant, illi constituit incolendas [2], pedites ducentos ad corporis praetoriique tutelam dedit, Pannonios sagittarios quinquaginta, equites quoque illi centum quinquaginta contribuit, qui, incedentem obequitantemque Carolum,' perpetuo A, c. 116 r comitarentur, nec ab illius conspectu ullo pacto diverterent. Graves causas et appellationum querelas, ex omni undique ditione, ad eum deferri iussit. Urbis Mediolani curam et eorum quae in maiestatem salutemque principis patrata forent, animadversionem spectare illi, seque daemum suaque passim omnia eum in modum eius animo curaeque permisit, ut totus in illius consilio, prudentia, fide, quasi vacuus et immunis ab omni rerum solicitudine, poenitus videretur acquieturus. Carolus ergo, peractis modeste Principi condignis gratiis, pariturus imperio, propere, ut praescribebatur, magistratum iniit, desumpsitque e vestigio exactissimam urbis curam. Fluere primum omnia luxu et labare' disciplina morum c. 119 v antea videbatur, plurimaeque civiles pestes obterebant urbem. Eratque fere ut procellis agitata navis, et fluctuans undis. Itaque primum omnium ad nocturnos prospectans motus, quod illos pernitiosiores parere solitos exitus sciret, agi excubias curat, speculatoresque, et explorandi arte peritos plurimos per urbem disponit; quid acturi essent docet, quo pacto se se habeant civium mores exquirere iubet; quibus artibus et studiis vitam ducant, quae sentiant, quae ferant, proloquanturque, rimari adoritur. Ubi' prodita illi omnia sunt, quae res A, c. 116 v

---

[1] La nomina di Carlo Zeno a Vicario generale del Duca è del 1° sett. 1391. Arch. St. di Milano, *Regesti Lualdi* delle lettere ducali alla c. VII, c. 53 *v*.

[2] Da atto del 26 ag. 1387 risulta che allora abitava " in civitate Mediolani in porta Verzelina in parochia s. Petri intus vineam ". Venezia, Arch. di Stato, *Atti dei Procuratori di S. Marco misti*, busta 129, fasc. 4.

exigit, quae facto opportuna censeret, imperat. Iubet antiquas servari leges, optimas consuetudines civibus sectandas esse, novas quoque ipse leges condit: proponit edicta, et voce praeconia quae sanxerit lucida esse populo studet. In diurnas quoque factiosorum conventiones et arcana colloquia, nequid ex his exoriri seditionis quiret, pro facinorum gravitate animadvertit. Inimicitiis dissensionibusque civium optimo consilio pacandis operam adhibet, armaque passim deferri prohibet, ne ex his quoque causis, quod plurimum solet, sinistri quippiam posset ingruere. Observari de inde in arcibus moenibusque urbis accuratissime nocturnas custodias a vigilibus imperat; interdiu quoque ad portas urbis perque loca publica opportune disponit milites, eo consilio,' ut facinorosos hoc pacto perterrefaceret armis, et ab omni impetu tutam redde'ret civitatem. Incendiis quoque nocturnis providere operam adhibet, ut quam velocissime, excitata, restinguerentur, deformationi urbis et tumultui, qui plurimum in huiuscemodi concitatur, simul hoc consulens pacto. Ad fures praeterea direptoresque alienarum rerum, undique exactissimo studio conquirendos, maiorem immodum intendit animum, et horum criminum reos, atrocius, multimodis' supplitiis afficit. Propterea iuventutem incumbere atque assuefieri bonis artibus impendit operam, ne iners vagaque et marcescens ocio, facilius lasciviret, et ad scelera quaeque pronior redderetur. Atque omnia quidem recte. Ad civilem quippe vitam et pacatum civitatis statum, id potissimum attinet, ut cives, ab omni perturbatione immunes, tutique a sceleratorum insolentia sint; neque umquam salubriter consultum ulli esse urbi poterit, in qua facinorosi pro libidine crassantur impune. Commeatus etiam largius in urbem deferri curat, esseque, rerum omnium necessariarum humano usui, affluentissimam in urbe copiam, populumque nulla rei caritate premi, ne in rapinas et seditiones accendi, et ulla mali inde suboriri posset occasio. Quippe famelico vulgo nihil in urbe periculosius, et pernitiosius est. Quum' ad omnes casus, quantum exigebat res, intra menia consuluisset, optimamque bene beateque vivendi indixisset formam, urbe quieta et ad mores optimos, pacatamque vitam instituta, ad externa demum protulit animum. Comensemque se in provinciam contulit. Et quod factionum aestus, hisce in locis, afferre clades plurimas consuerant, in componendis sedandisque controversiis, devinciendisque invicem dissentientium et factiosorum animis, intentiore cura' incubuit. Inimicitias pacavit civium, odia extinxit, ex hostibus benivolentissimos, eloquio et arte redegit. Factionum vero primores, etiam matrimoniorum affinitatumque glutino, connectere, peculiari quodam munere imprimis illi curae erat, quod factionum furentibus malis obviam iri, eo potissimum pacto intelligebat. Reddere denique provinciam Comensemque urbem ab omni seditionis tumultusque discrimine liberam, studio enixo contendit; et, quantum assequi humanum ingenium valet, etiam effecit. Bergomum inde profectus, quod vel pari, vel graviori laboraret morbo, eo longe maiori industria et vigilantia usus, quo rerum difficultates poscebant magis, eam curandam componendamque urbem adortus est, plurimoque cultu et opere circa illam impensis, brevi redegit innoxiam, et quibus commaculata erat malis, immunem reddidit. Brixiam dehinc,' Parmamque ac Ticinum, quam Papiam vocant, Placentiam quoque ac Laudum, Tertonam, Astam, Novariamque, ac caeteras Galliae Cisalpinae urbes lustravit, et quae usui hisce erant, exactissime intentiore cura persolvit[1]. Sed in Asta Colonia Franciscum Carariam Iuniorem[2], Senioris quondam Francisci filium, comperit: ei quippe Galeazius princeps intercepto, exilii ea in urbe' contulerat locum, sedemque permiserat. Illum igitur adiit Carolus, partim quidem quod imperatum sibi esset a Principe, partim etiam

10. *Invece di* impetu: metu — 26. Cumanamque — 32. Cumanamque

[1] Per notizie sulla attività di Carlo Zeno in questo periodo cf. Arch. St. Lombardo, Serie IV, T. V, p. 346 e T. VII, p. 114 e *RR. II. SS.*, T. XVI, col. 860 sgg.

Nell'Arch. Storico Civico di Milano, *Registri delle ordinazioni del tribunale delle Provvisioni*, T. II, (1389-1397) a c. 97 *r* "Coram d. Karolo Geno consciliario et vicario" in data 12 ag. 1393.

[2] I luoghi per i quali passò e la relativa cronologia sono menzionati in GATARI, ediz. Medin e Tolomei cit., fasc. 4°, pp. 364 sgg.

ut officio faceret satis, quod' incumbere sibi pro vicinitate urbium, nam Patavium viginti Mur., 309 quinque passuum milibus Venetiis abest, et pro veneti Senatus in illum benivolentia censebat. Itaque cum principis sui, tum suo nomine gratam Francisco Carolus salutationem impendit: moeroreque confectum et de patris interitu, deque exilii perturbatione solicitum, refovere adortus est; erexitque propemodum languentes spiritus, quum Franciscum patrem non veneno, ut ille putaverat, sed communi sorte, persolvisse extremum diem, certiorem effecit. Is enim paulo antea vita excesserat. Quod vero patria et opibus destitutus, rei familiaris angustia praemebatur, permotus pietate Carolus, nullis pepercit casibus, quis solari afflictum animum quiret. Quadringentos ex proprio aere aureos nummos egeno mutuos dedit,' commeatu iuvit, c. 121 v munera insuper addidit, nullumque officium, nullum pietatis omisit munus. Tellinam hinc vallem, difficilioraque ac periculosiora Cisalpinae Galliae perlustrans oppida, opportune imminentibus causis invigilans atque insudans, ubi exigebat res, consulere verbis, et facto insistere, seditio'num extirpare origines, et civilibus morbis eximia arte mederi, non destitit. In A, c. 118 v eum modum brevi Galeazii principis dignitatem perpetua Carolus stabilitate firmavit. Peragratis hoc pacto universae Cisalpinae Galliae regionibus, ad bonosque mores, tranquillamque redactis vitam, demum Mediolanum revectus est. Ad cuius quidem insignis et primariae urbis, quanto in humanis esse maior potest, foelicitatem, omne ingenium, cunctasque profundere maxime vires decreverat. In ea enim, non frequentem modo, sed pene continuam protrahebat moram, illiusque saluti, non secus ac propriae, invigilabat. Usque adeoque sibi eius curam menti defixerat, ut nec divelli animo, nec fluere gerendarum rerum ingruentibus imbribus, ex eius pectore manibusque et opere quiret. Nec eam plane linquere solam, vel exigua intercapedine temporis ab illa divertere, adduci poterat, nisi quid forsitan gravius et opportunius emersisset. Occurrebant siquidem plerumque, pro humanarum' rerum variata c. 122 r vicissitudine, diversorum generum casus, qui assueta interrumpere munia, et urbe plerumque illum digredi compellebant. Ubi enim novos obortos et concitatos noverat motus, eo ipse raptim advolabat, et expeditum ductabat exercitum, et periculis ac calamitatibus ingruentibus impigre' providebat. Manu satis ipse promptus erat, sed consilio diligentiaque praesta- A, c. 119 r bat, incredibilique gerundis in rebus et vigilantia utebatur et animo. Eloquentia vero ac comitate excellebat impaucissimis. Itaque quum nunc ferro et armis, nunc ingenio et optimis artibus, expeditionibus prospero eventu attulisset finem, rursum Mediolanum, quasi ad arcem imperii, sedemque propriam remeare, solitasque regendi rationes resumere consueverat. Accedentes siquidem, ex tota vicecomitum ditione, facilitate promptissima excipiebat. Alloquebatur singulos comitate praecipua, facilem iis quae praeponerentur semper audiendo se perhibens: praensabat cives manibus, gratis luminibus' inspectabat, ore iocundo, hylari vultu, Mur., 310 laetaque fronte accedentes singulos confovebat. Gravitatemque humanitati permixtam non deserebat, nec facile scires, gravior an comior videretur. Non tam timeri quam amari, Carolo cordi erat. Quippe non ignorabat, neminem illi satis fidum esse' quem metuat, nec diutur- c. 122 v nitatis moetum probum custodem fore. Curabat amicos conciliare sibi, non subditos vendicare. Auctoritatem vero non rigidiori severitate, sed gravitate morum, iustitiaeque ac veritatis cultu, apud omnes impensius comparaverat. Insigne praeferebat clementiae documentum,' benignitate largiori fretus, dulcique mansuetudine agens alloquia. Promptissimas qui- A, c. 119 v dem, et pacientissimas quaerelis aures, et suavem vocem consiliis afferebat. In coercendis sceleribus, plectendisque facinorosis, solers et oculatus erat, sed ad levitatem videbatur propensior. Nulla flectere animum cuiusque generis munera poterant, quae etiam abnuebat oblata, et collata spernebat; virtutis et iustitiae nomen in praetio erat, integritatem ac sanctitatem vitae, plurimae munditiae opera prae se ferebant. Et quanquam supremam illi potestatem Princeps contulerat, minus tamen quam liceret usurpare volebat, sed gravissima quaeque ad Principem deferens, nihil arduum pro arbitrio, inconsulto Principe, aggredi sata-

21. ope

gebat, veluti permissa sibi, non vendicata facultate usus. Nec gloriae suae aut emolumenti, ulla sibi deserviebat cura, sed Principi suo accepta referebat omnia, et illi non sibi quae poterat posse volebat. Fidem servare, observantes fore, praesto adesse imperiis, emolumentis invigilare omnes populos Principi pia charitate' docebat. Nec ardentius illi studium inherebat animo, quam ut fide et amore ferventes cives et populos adscisceret Galeazio principi. Ad haec munia intendebat enixe nervos: haec illi perpetuo obversaban'ur' in oculis, ad haec tota semper mente flagrabat. In hunc modum rerum habenas regens, Galliarum principis vices, in universo eius Cisalpino imperio, integro quinquennio tenuit, magistratumque incredibili illius Principis Mediolanens'sque populi, atque omnium ordinum, amore ac laude administravit. Urbes omnes, provincias, regiones, eius ditioni subiectas, salvas et observantissimas reddidit, Principique magis magisque dicatas in dies. Populorum vero in Carolum ingens reverentia erat, et amor eximius, illiusque nomen Gallia tota percelebre. Quibus ex rebus Bergomensis Gasparinus, rhetorum ea aetate facile princeps, praesidentem Carolum contemplatus, quum praeclaras eius artes et optimas regiminis rationes pertractaret animo, innumeraque, eo in magistratu, egregia patrata facinora, viro pernoscendi omnia cupidissimo pernotescerent, contineri non potuit, quin luculentam orationem rerum a Carolo ea tempestate gestarum refertam ederet; quam plerisque visam, perlectamque ad hanc quoque diem extare accepimus [1]. Dum haec esset fortuna rerum, Carolus quae apud Principem, eo auctoritatis et' amplitudinis versaretur loco, ingens patriae solicitudo incessit animo. Cuius absentia diuturna' inhexaustum desiderium in dies acrius ac'cendebat, vilescereque illi videbantur tot magistratus et honorum culmina, nec in his quicquam eo magis pensi habere, nihil se etiam, si maximus esset, sine patria reputans esse. Nec imperare sibi poterat, ut crederet quicquam civi, uspiam nisi in patria gloriosum videri. Hac saepius mentis exagitatione vexatus, diu anceps animo hesitans fluctuabundusque perstitit. Hinc enim Principis amor, et invicta fides, quibus se se illi devinctum intelligebat, dein suscepta beneficia, adeo digna, ita praeclara ornamenta honorum ac dignitatum, pectori succurrebant. Primum sibi, toto imperio, penes Principem collatum locum, omnium oculos in se esse coniectos, Galliae se iura dare, sibi passim in omnes pro arbitrio potestatem esse, cunctis Cisalpinae Galliae populis percarum et venerabundum haberi, Principis in se se acquiescere animum, adeo se illius inhesisse cordi, ut vix videatur posse divelli. Vereri se, ne impietatis et ingratitudinis subeat opinione hominum crimen, si ita meritum de se Principem, sic affectum, ita dedicatum nomini suo, et dignitati ac gloriae pronum, in ea presertim temporum rerumque tam affluenti foelicitate, relinquat.' Formidare ne propitium illius et clementissimum animum' horrore afficiat, pacatumque perturbet, ne, quem diligit, quem colit et veneratur, laedat, ne tandem praecibus non assentiatur suis, sed vim inferat, et renitentem sistere cogat; irritoque labore in cassum praeces iactet et operam, ut satius fuerit, integra re, ab initio non temptasse. Huiuscemodi in hanc partem plurima saepe numero secum ipse mente volvebat, quae suspensum et anxium non reddere non poterant animum. Inde vero ingenita patriae pietas, et debita illi cura, divertebant a caeteris mentem, et illi uni maxime, quantum praesertim ad humana pertinet, se genitum esse, memoria repetebat. Amicisque se, decennio, quo obsequio eius caruerat, fecisse satis et abunde censebat. In hac tanta animi conflictatione versanti, vicit tandem caetera offitia et reliqua omnia cumulatissima fortunae bona ipsius patriae charitas, quae et saepenumero apud eundem moetum etiam extremi periculi superaverat. Itaque quocunque se verterent res, reserare animum Principi, et quae mente praeferret, intrepide efferre decrevit. Eo proposito Galeazium principem alloquitur, quid

[1] Per le relazioni del Barzizza con Carlo Zeno cf. Ludwig Bertalot, *Die Aelteste Briefsammlung des Gasparinus Barzizza*, Sonderdruck aus "Beiträge zur "Forschung„ Studien aus dem Antiquariat Jaques Rosenthal, München neue folge. Heft 2 (1929), p. 49, 26 f. 97 "Etsi priusquam tue littere.... effici poterit. "Vale.' An Carolus Zenus. Fur 154-5. Die Paral-"lelhss. und Arundel 70 n. 82 datierere Patavii IV id. "apr.„.

ferat animus, quid secum ipse defixe mente sanxisset, edisserit. Ille, ut audivit, velut perniciosum quendam et funestissimum nuncium, ita' Caroli sententiam execratus,' aliquandiu *c. 124 v* *A, c. 121 v* ammirabundus tacitus substitit. Tandem in haec verba collabitur. Ego te, quum superio- Oratio Ducis Mediolani ad Carolum ribus annis imperium meum tuae fidei ac curae commisi, amice omnium mihi quidem carissime, praesidium vitae meae, perpetuumque mihi patrocinium certe comparasse credideram, et requiem laboribus meis, periculisque tutamen, et parentem meis populis sempiternum esse me assequutum pro voto atque arbitrio existimaram: speraveramque statui fortunisque meis egregie consultum esse, nec mihi deinceps, aut imperio formidandum meo; sed, in fide prudentiaque virtuteque tua, mihi perpetuo ab omni' solicitudine immuni acquiescendum. MUR., 312 Agebam immortali Deo gratias, quod haec se se obtulisset occasio, teque contulisset usibus meis, quo vivo foelicem mihi agendam vitam dubitare non poteram. Nunc versa omnia in contrarium video, cogitationesque meas irritas redditas esse; in cassum iacta consilia, speque omni, fideque mea, me, quod dolens gemensque dico, frustratum intueor. Admiror et torqueor quis hic te novus furor invaserit, quae tam saeva cupido occupaverit animum, ut me, quem in te uno hesisse cernis, deserere paciare. Equidem vix nunc dicentem te audire sustinui, tantus mentem horror incusserat. Quam enim semper spiritus meus ex' te *A, c. 122 r* pependerit nosti, quantum fidei speique' in te locarim, nemo te melior testis est. Ego im- *c. 125 r* perii mei vires dedicavi tibi, fortunas meas in arbitrio permisi tuo, urbes, oppida, rura, agros, populos, regiones tuae potestati et auctoritati subegi, vitam salutemque meam tuo in pectore fixi. Amicis et necessariis quibusque praetuli, mihi non imparem te redegi. Mecum tota Cisalpina Gallia ius tibi aeque volui fore. Neque ullus te mihi carior, nemo magis est cordi. Si haec angustiora videantur animo tuo, animadverte obsecro, si quid maius est. Effer ingenue conceptus animi tuos, nihil erit, si periculum feceris, ex his, quae vel autumare mens mea queat, quod accumulate tibi delatum, quod opis facultatisque non sit tuae. Nunquam tu ad me subitus et improvisus accedes, nec imparatum me uspiam renitentemque comperies. Vacuus nunquam abibis a me, neque unquam a me quicquam frustra petes. Imperium hoc omne, quodcumque est, tuum est. Neque ego minus tuus, quam mea sunt. Populi dedicatissimi tibi, et devotissimi nominis tui. Apud omnes suprema veneratione coleris, quod rarum inter mortales est, nullo invidiae ictu praessus, quam gloria et virtute vicisti. Tuos ne igitur linquere, concipere animus potest? Si nos deseras, te ipsum dividas necesse est. Sic' enim nos optimo obsequio devinxisti tibi, ut charitatis vinculo iuncti *A, c. 122 v* unitique videamur.' Age itaque solicitudinem hanc, et minus commodam tibi, et nobis *c. 125 v* gravissimam, obrue. Evelle e pectore tuo penitus omnem digrediendi curam. Per ego te, eam fidem, quam iam pridem praestitisti mihi, per invicti amoris pignus, quem semper erga te gessi, semperque geram, per amicitiae nostrae indelebiles atque inviolabiles nexus, oro, obtestorque, ne hisce de rebus deinceps nobiscum agas. Nec de digressu tuo vel verbum ullum, audiente me, imposterum tibi ex ore excidat; nihil enim, quod ad hanc rem attineat, proficere apud nos plane poteris, nisi nos forte contorqueri acrius, conficique animo plurimum, quod coniectare non possumus, iocundum ducas. Ad haec Carolus gratias ingentes agere Principi; scire se potiora quam pro meritis assequutum; neque digniora expeti posse. Nulla se fortunae rerum cupidine protrahi, quam fluxa et vana humana sint non ignorare; abunde illi apud Principem pro eius clementia cuncta suppetere; moerore angi se' non vul- MUR., 313 gari, quod ipsius spiritum perturbaverit; non minus de illius moestitia, quam de propria condolere. Sed iam per annos x [1] absentem patria, debito eius officio, necessariorumque lacrimis revocari. Initio adivisse se illum salutandi tantum causa, paucosque com'morandi *A, c. 123 r* dies. Accumulate se muneri' fecisse satis, qui apud eum decennium persolvisset. Iam pa- *c. 126 r* triam civesque suos afferre de sua tarditate querelas, nec diuturniorem absentiam passuros videri; ne gravetur ferre equo animo, si his morem gerat, et officium quod debet impendat.

---

[1] Cf. discorso funebre del Giustiniani, fol. 196 *v*.

Non divelli ab eo se, quem semper cordi astrictum teneat, gesturusque perpetuo sit. Praesentiam dumtaxat suam ad breve intermitti opportere. Futuram dehinc in potestate sua quum libuisset: atque ubicunque terrarum constitisset, semper se illius imperio presto fore, obsequentissimeque obtemperatum ire. Haec et huiuscemodi pleraque referens Carolus, apud Principem tamen insistere, obsecrare, summasque praeces afferre, ut voto annueret, orare, reditumque in patriam supplicans depraecari non desistebat. Sed ille continuo durior, de digressu quicquam audire non abhorrebat modo, sed infesto animo prohibebat. Perseverabat tamen pertinax Carolus, et Principis clementiam implorabat. Utque oranti obsequeretur, lenibus verbis, iustisque rationibus precabatur. Verum nec is tantum demulcendo flectere, quantum ille resistendo pervicatior detrectare petitionem poterat. Quum aliquandiu ea in conflictatione perseverassent, utrisque non dispari animorum contentione certantibus, tantum A c. 121 t B c. 121 r tamen Caroli' valuere artes, perpetuaque et exacta sedulitas, facundae profluentique linguae permixta, vim habere visa est, ut ad extremum Principis animus flecteretur. Sic tandem Galeazius princeps assiduis depraecationibus Caroli, aequisque suasionibus devictus est. Itaque, quanquam invitus admodum, et aegro animo, postquam tamen ita obstinate placebat, ut in patriam se se conferret Carolus annuit. Eo pacto decennio postquam illum adierat, summo dolore omnium, Mediolano digressurus, magistratu se abdicavit. Interea discessurum inde Carolum Gallia tota fama vulgaverat, regionemque passim et populos ingens oppleverat meror, nec secus ac si principe ipso, communique parente destituendi forent, torquebantur angore animi. Vixque lacrimis et eiulatibus temperabant. Ergo, ut prescripta itineris dies permotuit, ex omni fere imperio, populorum frequens multitudo, visendi studio Mediolanum confluxit: certatim singuli, ut cuiusque facultas et natura erat, ultimo perfuncturi officio concurrebant. Nullus est tam saxeo corde et impio pectore, quem miserabiles clamores, tot simul gentium et querulae voces non permovissent. Ingemiscebant populi vices suas, quod tali patrono, tam pio parente, optimoque preside destituti, fere orbati ac' A c. 121 r C. 121 r miseri liquerentur. Magno se beneficio, et incomparabili munere' ab immortali Deo praeditos, quod talem essent consequuti patrem, maiori quod illo hactenus perfrui licuisset. Nunc ergo, eo graviori calamitate, eius a digressu conficiendos. Neminem iam Carolo parem Mur., 314 eo loco futurum haud plane posse sperare. Nihil omnium quae in optimo' preside desiderari queant, illi, vel minima ex parte, deesse: invictam fidem, inexhaustam pietatem, clementiam inusitatam, continentiam supra humanum modum, diligentiam in agendis, in perseverando constantiam, in benefaciendo promptitudinem [1], dando hylaritatem, promissorum

2. futurum

[1] Si riferisce prevalentemente a questo periodo milanese di Carlo Zeno una serie di documenti conservati a Venezia, nell'Arch. di Stato, *Atti dei Procuratori di S. Marco Misti*, busta 129, fasc. 4, dei quali diamo qui un breve resoconto, seguendo l'ordine cronologico.

10 marzo 1384. — All'atto con il quale Bartolomeo Chaym della Giudecca e Antonia sua moglie danno a Antonia da Firenze come figlia adottiva la loro piccola Giacometta di circa due anni, segue la nota " Missa a D. Karolo Geno ". Quindi " Antonius " de Bolate ivit stipendiarius dominij ad partes Foroiu- " lij 1385 de mense martij seu aprilis ".

22 maggio 1384. — " Rivoalti ". Io Carlo Zeno " de confinio s. Angeli cum meis heredibus vobis d. " Anthonie q. ser Johannis de Florentia de confinio s. " Geminiani nunc uxori ser Anthonij de Bollate de " Mediolano et vestris successoribus " dichiaro " quia " constituo me vobis plezium et principalem appoca- " torem pro d. Antonio de Bollate viro vestro de li- " bris centum grossorum quos eidem Anthonio viro " vestro tradidistis pro dote, restituendis vobis vel " heredibus aut successoribus vestris in omni casu ".

26 ag. 1387. — Carlo Zeno e " Michael de Ru- " beis de Papia " si obbligano in solido alla sopraddetta Antonia " de Cavallis " per i prossimi due anni come garanti per la somma di 300 ducati d'oro buoni e di giusto peso. Sono presenti all'atto, steso a Milano nell'abitazione dello Zeno, Donato da Pessina figlio del notaio Johanolo e Giacomo da Bollate del quondam Pietro e parecchi altri.

9 maggio 1391. — Documento eseguito a Milano con il quale la predetta Antonia delega suo marito " ad petendum, exigendum — et specialiter ad libe- " randum nob. et egr. v. d. Karolum Zenum a dotte " ipsius ".

Inseriamo qui, perchè probabilmente del 1393, le tre seguenti lettere (le prime due conservate fra gli atti

fidem, et beneficiorum memoriam, gratitudinemque admirabilem. Ad haec militarium rerum peritiam exactissimam, et in ferendis bellis, veluti perpetuum ac peculiare experimentum; suavissimam facundiam dicendique ingentem vim, supraque imperatorium munus. Acritudinem dexteritatemque ingenii, rerumque omnium cognitionem, et caeterarum virtutum condimentum, prudentiam. Omnia tandem et naturae et fortunae et ingenii et studii munera, in hunc

2. atque

dei Procuratori cit. e la terza nella Sala Margherita del medesimo Arch. di Stato).

"Domino Anthuonio de Bolla dito el Derto — "Milan. Fradelo carissimo „. Raccomandi alla moglie di farsi una procura a Venezia per "Marcho Michiel "o a chi le piaxese a investir le mie posesion per la "plezaria fixi de la soa dota „, di mandare anche "la "carta de la dota e questo voria eser pluj presto può "eser, perchè el me score algun termene infra lo qual "convien eser fato questo „. Aggiunge saluti per la "comare Cristina „ e termina "io ve prego se la col- "tra de zendado non è ancor complida, quela faze "complír presto, si che io la possa aver quando man- "derò mio messo de la, che sera per le feste. — Quando "mandare la procura a Venexia de tuor una letera "averta dal podestà de Milan sigilada del so sigilo "como quelo nodaro a el qual avera fata la procura "e bon e lial e vien dado fede a tuti suo instrumenti, "che senza quella niente saria fato. Karlo Zen. In "Charasco vj dezembre „.

A questa fa seguire il 14 dic., pure da Cherasco, e al medesimo Antonio Bollate, altra sollecitatoria per la procura. Una cartina aggiunta, contenente la forma secondo la quale deve essere stesa la procura, cita i sgg. beni "super possessiones d. Karoli Geno sitis in "Venecijs in contrata s. Angeli occasione fideius- "sionis per ipsum d. Karolum facte pro dote seu re- "promissa ipsius d. Anthonie date viro suo — nec "non pro ipsa fideiussione sic ut prefertur facta ad "investiendum et investiri faciendum ipsas supra- "scriptas possessiones ipsius d. Karoli et ad claman- "dum et clamari faciendum super ipsis possessionibus "tociens quotiens fuerit necesse „.

In fine una terza "Domino Anthuonio da Bolate "fratri karissimo. Compare, per molte mie letere ve "ho scrito che voj fasse far una prochura de mia co- "mar che sia in persona de Marcho Michiel. Spiero "averelo fato e quando non fosse, fallo per mio ben "e vostro e mandelo quanto pluj presto pode. Al- "tro non ho a scriver, son san ma con pocho pia- "xer vezandome in questo deserto; de li vostri cc du- "cati non vezio muodo ve li possa dar; toleli a costo "siura de mj. Se voi fosse per andar in alguna parte "scrivemelo. Se la coltra non e fata, fela far pluj "presto pode e se la e fata, mandemela per Gotardo. "Salude mia comare Cristina. Se conserve mandeme "la tella al Pescuro. In Charasco xx dezembre. Carlo "Zen „. Autografa, con piccolo sigillo.

7 nov. 1396. — "Ottolinus de Mandello miles "et Pinus de Bugnis arbitri inter et per Antonium de "Bolate dictum Desertum suo nomine et nomine et "vice d. Antonie eius uxoris ex una parte et pro una "parte, et Michaellem de Rubeis spiciarum suo nomine "et nomine et vice et ad partem d. Karoli Geno ex "alia et pro alia parte „ visti parecchi strumenti che riguardano i doveri di Carlo Zeno e di Michele de Rossi verso il Bollate ecc., si definisce quali siano le somme che i due devono e ove siano tenuti a depositarle.

30 mag. 1400. — "Capta in maiori consilio. In- "spectis bonis et laudabilibus operibus Anthonij de "Bolla dicti Deserti et Anthonie olim de Florentia, "dicti Anthonij uxoris, fiat sibi gratia quod ipse An- "thonius pro securitate dotis et repromisse dicte uxo- "ris sue possit emere in civitate Venetiarum posses- "siones et domos usque ad summam librarum quin- "quaginta grossorum. Et sic consulunt provisores co- "munis „. Segue una cartina con note di oggetti e prezzo.

La seguente lettera è cucita nel retro di una pergamena del 2 ott. 1402 a Rialto:

"Compater, per d. Antoniam consortem vestram "ac comatrem meam vestras receppi literas, quibus pro "nunc aliud responsum non do, quia de premissis "eadem consors vestra vos latius avisabit. Insuper de "hijs que gesta et praticata sunt pro bono vestro ipsa "est plenissime avisata; de denarijs vestro depositatis "in bancho pro securitate dotis uxoris vestre ad requi- "sitionem etiam meam, quos petitis dari vobis ut li- "bere expediri positis facta vestra, respondeo quod "quando huc habitandum veneritis promitto illud de- "positum facere libere vobis dare quantum ad spectat "et hoc erit michi una singularissima gratia vos hic "videre habitare et stare, nam eo casu nunquam vobis "deficiam in quibuscunque vobis necessitatibus occur- "rentibus et oportunis, et hoc habeatis a certo, nam "semper me habebitis paratum ad quecunque vestra "commoda et utilitates concernentia. Valete. Script. "Veneciis die v junij de LXXX ducatis quando huc ve- "neritis habitatum cum consorte vestra ero paratus "ipsos dare secundum et prout d. Petrus Cornario or- "dinabit. Karolus Geno „.

La pergamena cucita contiene l'atto di vendita di una schiava di guerra per 50 ducati d'oro che Antonio da Bollate fa ai fratelli Ludovico, Roberto e Pietro Contarini.

12 marzo 1405. — A Venezia, nella procuratia di San Marco. "Cum alias providus vir Michael de "Rubeis apothecarius in civitate Papie tanquam pro- "curator spect. et egr. v. d. Karoli Geno nati q. d. "Petri, ut asseruit, deposuerit seu depositaverit in banco "seu ad tabulam Guasparoli de Mayno bancherij et "campsoris in Mediolano ducatos ducentos viginti auri "pro parte securitatis dotis d. Antonie de Cavalis uxo- "ris — Antonij de Bolate „ tutti e tre d'accordo incaricano di ritirare quella somma Stefano de Scotis.

unum, ab immortali Deo, accumulate fuisse congesta. Quem igitur unquam similem A, c. 124 r adepturi sint? Quem' alium comperiri posse putent? Qui civilium militariumque rerum artes c. 124 v aeque integre calleat? Qui tot clarescat virtutibus, eo vigore animi,' eo acumine ingenii, ea peritia rerum fulgeat, eo morum, abitus et oris ornatu resplendeat? Infoelices se imposterum fore. Ingenti clade sua Cisalpinam Galliam tanto praesidio, tam pretioso thesauro spoliatum iri. Haec atque huiuscemodi plurima iactabant passim omnes, maiorem immodum gravitate rei animo consternati. Carolus inter haec frequenti civium populariumque caterva stipatus, digrediebantur urbe, Venetias versus tendens iter. Illi vero pertinaci acclamatione, fortunata illi omnia precabantur. Et lacrimarum profluviis querulisque vocibus, summi moeroris indicibus, prosequebantur diutius abeuntem. Ita regione discedens, patriam repetebat. In itinere vero ingentes illi apparatus et sublimes honores per urbes omnes, quis transeundum erat, redditi sunt. Sed Franciscus, patavinus princeps, omnium studia excessit et vota. Nam, restitutus in patriam, haud immemor suscepti in Cisalpina Gallia, dum exularet in urbe Asta, a Carolo beneficii, tanta hylaritate illum excepit, tantaque significatione gratissimi A, c. 125 r et amantissimi animi prosequutus est, pene ut fidem superet. Fixum sibi inquit' esse cordi Caroli Zeni nomen; nunquam ex animo illius memoriam defluxum delapsumque iri. Ita se c. 125 r se devinctum illi, ut nulla relatione gratiae, nullo aetatis de'cursu, interiectique temporis spatio exhauriri dissolvique obligationis suae vinculum possit. Proinde ut quos mutuo ipse antea sumpserat, quadringentos aureos nummos, caperet Carolus, recusantem etiam illum, pervicaciterque obsistentem, compulit, eique ius pro arbitrio in omni suo passim imperio, aeque ac sibi, iussit fore. Ut primum vero de Caroli adventu est Venetiis nunciatum, concursus omnium ordinum per multa passuum milia celebratus est, obviam prodeuntium gratulantiumque, urbsque omnis gaudio passim et exultatione referta. Desiderio siquidem viri flagrabant una pari affectu et ardore animi Senatus populusque, illiusque diuturniorem absentiam egro et iniquissimo ferentes animo, eius in patriam reditum cupidissime flagitabant. Itaque opportune adveniens, refovit civium animos suavi consuetudine, civitatemque omnem conspectu Mur., 315 gra'tissimo recreavit; Venetumque universum populum incredibili voluptate affecit [1]. Quae tamen minime illi pro voto diuturnior potuit esse. Quippe quod diutius agere in urbe Carolum A, c. 125 v necessitudines patriae haud quaquam' permitterent. Quibus illum ab urbe Veneta saepenumero distrahentibus, affectos sua praesentia cives, non sine perturbatione animi, destituere cogebatur. Ea siquidem tempestate, urgentibus causis, ad Gallicum Anglicumque reges,' c. 125 v oratores transmittere decreverant patres, querebaturque quisnam idoneus obeundo muneri foret. Senatus ergo in Carolum potissimum coniectis omnium studiis, legationem suscipere, properareque ad reges compulit [2], unico dumtaxat adiecto collega. Digressus itaque iussis facturus satis, peragrata magna Transalpinae Galliae parte, Parisiensium fines ingressus est. Considebat forte per id tempus in splendida Parisiensium urbe Rex, qui Venetos oratores auditurus, diem dixerat, praefinitoque tempore parari iusserat locum, omniumque ordinum, ut assolet, conventum fieri. Ut ergo in conspectum prodiit Carolus, quod litterarum disciplinas, dicendique artem, ut per ea tempora, satis incallebat, latino primum eloquio orationem exorsus est, gallico dehinc sermone, quae antea latine dixerat repetens, quum Regem,

---

[1] Il 10 dic. 1394 Carlo Zeno presentava la sua candidatura al patriarcato d'Aquileia. Venezia, Arch. di Stato, *Secreta Consilii Rogatorum*, R. E., c. 100 *v*.

Le notizie veneziane sull'argomento sono abbondanti (cc. 95 *v*-107 *r* del luogo cit.), tacciono invece le fonti romane. Per l'esito della votazione che il 10 genn. 1395 fece il capitolo di Aquileia cf. Ernesto Degani, *Il codice diplomatico di Antonio Panciera*, in Miscellanea di Storia Veneta, Serie seconda, T. IV, Venezia 1898, p. 10 e Attilio Hortis, *Giovanni Boccacci ambasciatore in Avignone, e Pileo da Prata proposto dai Fiorentini a Patriarca di Aquileia*, in L'Archeogr. Triestino, nuova Serie, vol. III, Trieste, 1872-1875, p. 309. Vedi anche Leonardo Smith, *Epistolario di Pier Paolo Vergerio*, in Istituto St. It. per il Medio Evo, Roma 1934, p. 110, nota 1.

[2] Leonardo Giustiniani nel discorso funebre (fol. 194 *v*) accenna vagamente a ambasciate di Carlo Zeno in Francia e Inghilterra. La presente (sett. 1395) è negata da Romanin (*op. cit.*, III, p. 335) e da J. Delaville le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle*, Paris 1886, I, p. 242 sg.

tum etiam qui astabant omnes in admirationem adduxit. Gallicum siquidem idioma egregie ipse noverat, quod adulescentulus, dum ageret Avinioni, iam pridem didicerat. Quibus ex rebus non mediocrem sibi' Gallici Regis benivolentiam conciliavit. Familiariter diutius apud *A, c. 126 r* illum versatus, omnium quae ferebat animus quaeve Senatui veneto grata erant, uberrime compos est factus. In Britaniam deinde insulam, quam Angliam vocitant, profectus, latine tantum causam peregit, quod indigenae linguae consuetudinem' non haberet. Impetravitque *c. 127 r* nihilominus quae Senatus deposcenda mandaverat, et Britannico Regi pergratus evasit. Persolutis demum rei publicae negotiis omnibus, quorum gratia demissus erat, Venetias rediit, novem iam decursis mensibus[1], ex quo urbe discesserat. Est Venetus inter caeteros magistratus insignis, qui non in urbe minus quam extra exercet imperium. Hunc, patrio usu, rei publicae Advocatum dixere, quippe quod ubi quicquam minus recte, vel domi vel foris gestum apparet, ad normam aequitatemque' redigi, velut nomine publico, exactissimam gerat *Mur., 316* curam. Is auctoritate ac dignitate inter reliquos ferme omnes, paucis admodum demptis, facile princeps, non nisi integerrimis praestantissimisque commendari civibus solet. Magistratus hic Carolo, tunc primum a Gallica Britannicaque legatione redeunti, cunctis suffragiis, collatus est. Eiusque administratio, quae biennio, ex institutione protrahi consuevit, illi pro patriae' consuetudine demandata[2]. Quem quum inisset, complures ex animi dotibus *A, c. 126 v* brevi etiam Venetiis patefecit, declaravitque, non in patria partius, quam Mediolani effecerat, non minus ingenio se valere, quam viribus, nec tam in exercitu classeque bellicis artibus uti, quam domi iustitiam, saeveritatemque posse servare. Saepenumero siquidem adversus facinorosos, ut assolent qui eiusmodi' magistratum gerunt, agens causas, non facundum modo *c. 129 v* se, sed et delictorum vendicatorem acerrimum vehementissimumque praestabat. Nihilque satagebat magis quam purgare urbem sceleribus, et bonis artibus moribusque vitam Venetos ducere. Per id temporis praeclarus admodum civis, qui procuratoria Beati Marci edium dignitate fungebatur, extremum obierat diem. Eam vero, quod pene suppremo loco Veneta in re publica sita est, ex illaque ad summum in civitate fastigium accessus prestatur, nec tempore ullo, sed iisdem quibus et vita terminis clauditur, qui praestantes erant in urbe viri, enixissimo studio flagitabant. Commota tota ferme civitas erat, praecibus, amicitiis et affinitatibus certabatur. Coacto Senatu, qui in eiuscemodi convenire assolet frequentissimus, universis quibus conferendi sufragii facultas est, passim confluentibus, placuit tandem, ut

---

2. Avinione

[1] Il 26 ag. 1395 risulta a Venezia ove delibera come Savio del Consiglio e il 30 dic. sg. è già a Negroponte, poichè è autorizzato a spendere per lavori necessari nel palazzo "ducatos quinquaginta de pecu- "nia nostri comunis". Arch. di Stato, Venezia, *Sen. Misti*, R. 43, c. 78 *r* e 99 *v*.

Il 23 febbr, 1398 è di ritorno da Negroponte. *Sen. Misti* cit., R. 44, cc. 33 *v* e 36 *v*.

Comparisce poi come teste, procuratore del Doge, rappresentante di Venezia nel doc. di lega contro il Visconti dei Veneziani, Estensi, Gonzaghi, Carrarese, Bolognesi, Fiorentini (20 marzo e sgg. 1398). Cf. Venezia, Arch. di Stato, *Sindicati*, vol. I (1329-1425), c. 174 *v*; Bibl. Marciana, cod. LXXI, cl. XIV, pergamene n. 38 e 39; PREDELLI cit., libro IX, n. 88 sgg.; VERCI, *op. cit.*, XVII, pp. 97-112; A. GLORIA, *Monumenti della Università di Padova*, 1888, T. II, p. 325.

Il 19 marzo 1398 è eletto Savio del Consiglio. *Sen. Secr.* cit., R. 44, c. 37 *r*.

Per notizie sull'ambasciata di Carlo Zeno a Genova (nov.-dic. 1398) cf. *Sen. Misti* cit., R. 44, c. 70 e PREDELLI cit., Libro IX, n. 146, p. 267.

[2] Venezia, Arch. di Stato, *Notatorio del Collegio*, 1397-1406, R. 5, c. 40 *r*: in data 26 genn. 1400 Carlo Zeno figura "Advocator Comunis". Con lo stesso titolo è in PREDELLI cit., libro IX, n. 177, p. 275 in data 22 marzo 1400 e in SANUDO cit., col. 784 in data 25 nov. 1400. Invece il 10 giugno 1401 comincia a essere, detto "olim advocator comunis". *Notatorio* cit., c. 64 *v*.

Si riferisce a quest'epoca una curiosa letterina di Ruggero Contarini (9-17 apr. 1400): "Io son stado "chon miser Karllo Zien, el qual me rezevè chon la "rechomandazion chon allegro volto, e respoxe a tuto "e che, quando ve scriveva, e y 'l fese a saver per "1 dì avanti, ch'el scriveria, e mi m'ò termenado de "non 'l far, perchè, s'el ve mandase vy y fase scri- "ver algun libro, y non se scrive senza dener, seriave "chon senestro a meter del vostro, e perhò paserò fin "che me scriverè altro de ziò". GIUSEPPE DALLA SANTA, *Uomini e fatti dell'ultimo trecento e del primo quattrocento, da lettere a Giovanni Contarini, patrizio veneziano, studente a Oxford e a Parigi poi patriarca di Costantinopoli*, Venezia, a spese della R. Deputazione, 1916, p. 13.

A. c. 11r amplissime dignitati Carolus praeficeretur,' in illumque potissimum ferme omnium vota et suffragia convenere, sperantibus plurimis et expectantibus [1]. Inde illi brevi ad principatus

---

[1] A proposito della nomina di Carlo Zeno a procuratore di San Marco possediamo (DALLA SANTA cit., p. 26) il seguente commento di Ruggero Contarini, in lettera del 18 dic. 1400, nella quale, annunziata la morte, avvenuta il 24 nov., di Antonio Venier, doge, al quale il 1° dic. successe Michele Steno, aggiunge: "apreso è sta fato percholator de la gliexia de miser "S. Marcho miser Karllo Zien, che Dio, per so mise- "richordia, chonserva a so gloria et honor „.

Fin dal 16 marzo 1382 era stato designato procuratore di San Marco "per unam manum „. Cf. sopra p. 79, nota 2.

Un'iscrizione in S. Marco (ora scomparsa) accennava all'esecuzione di "un ovado sotto li piedi di "S. Marco „ fatto da Carlo Zeno procuratore. Cf. EMMANUELE ANTONIO CICOGNA, *Delle iscrizioni veneziane*, vol. VI, Venezia 1853, p. 779.

Aggiungiamo qui breve menzione di fatti della sua vita negli anni 1400-1402.

Partecipò alla nomina del doge Michele Steno come Sapiente "pro correctione d. ducis futuri „ ecc. Venezia, Arch. di Stato, *Maggior Consiglio, Deliberazioni, Leona*, cc. 108 sgg. (25 nov. 1400 sgg.).

29 marzo 1401. — Nella chiesa di S. Salvatore di Venezia, diocesi di Castello, Bernardo, prof. di sacra pagina, vescovo di Nusco, per autorità conferitagli dal Papa, dopo averlo fatto esaminare da Giovanni da Venezia, Francesco da Conegliano, Enoch de Curlenssibus e Andrea da Venezia dottori d'arti e medicina, proclama dottore in medicina e fisica con tutti i diritti Abramo "Nicolai „ abitante a Venezia, diocesi di Castello, che già fu giudeo e che presso gli Arabi "in "Caro sive Damasco „ aveva conseguito il magistero in arti e fisica "presentibus egr. eximie circumspectionis "et sapientie sublimibus viris d. Karolo Geno et Bene- "dicto Superantio, honorab. procuratoribus s. Marci, "Iohanne Alberto milite, Marco Faletro, Nicolao Mau- "roceno, Iacobo Suriano, Thoma de Talentis, mag. Jo- "hanne Hugonis de Parma, mag. Hermano rectore sco- "larium de Foroiulio, Blaxio de Quarterijs „, Bibl. Marciana, cl. XIV, lat., cod. LXXI, pergamena n. 44.

15 luglio 1401. — Carlo Zeno redige la risposta da inviare al Visconti, che con lettera 15 luglio 1401 s'era giustificato dell'accusa d'aver tentato di avvelenare re Ruperto di Baviera. Cf. G. ROMANO, *Giangaleazzo Visconti avvelenatore*, in Arch. St. Lombardo, Serie III, vol. 1, 1894, pp. 324, 355.

8 ag. 1401. — Carlo Zeno è presente alla laurea, nella cattedrale di Padova, di Pietro Dandolo e di Fantino Dandolo. GLORIA cit., II, p. 387.

Nov.-dic. 1401. — Carlo Zeno e Pietro Emo ambasciatori presso il re dei Romani Roberto. Venezia, Arch. di Stato, *Sen. Secr.*, I, cc. 32-47; cf. anche HANS F. HELMOLT, *König Ruprechts Zug nach Italien*, Jena, 1892, pp. 47, 114 sgg.

23 febbr. 1402. — Carlo Zeno apparisce con "com- "missarijs super conducta gentium armigerarum facien- "da „. Cf. ESTER PASTORELLO, *Il copialettere marciano della Cancelleria Carrarese* (genn. 1402-genn. 1403), in R. Dep. Ven. di Storia Patria, 1915, pp. 48 sgg.

È di questo tempo il terzo matrimonio dello Zeno con Maria Spelati vedova di Colmano Vergerio e madre di Domenico e Giovanni Vergerio.

La lettera gratulatoria di P. P. Vergerio porta la data 26 febbr. 1402. Cf. SMITH, *Epistolario* cit., pp. 251 sgg., ove si trovano anche notizie biografiche di Maria Spelati e dei suoi due figli. La lettera gratulatoria del Vergerio si legge anche nel codice B. 42 nella Bibl. capitolare di Padova. E. PASTORELLO, ne *Il copialettere* cit., p. 468, nota che lo Spelati era di Pordenone. GIUSEPPE BIANCHI, *Indice dei documenti per la storia del Friuli dal 1200 al 1400*, Udine 1887, a p. 150 ricorda "sovvenzioni date ai Veneziani da "Gio. de Speladi da Pordenone „. C. C. F. C. (4745). Cf. anche L. SMITH, *Note cronologiche Vergeriane*, in Arch. Ven., anno LVIII, V Serie, n. 7-8, Venezia 1928, p. 99.

Due lettere autografe, scritte per la malattia del figliastro Giovanni, che quì trascriviamo, dall'Arch. di Stato in Venezia, *Procuratori di S. Marco de Citra* deposito della Congregazione di Carità, busta 122 (in lapis verde 120), mettono in luce l'intensità dei nuovi affetti familiari di Carlo Zeno.

"Prestantissime vir. Literas vestras, instanti hora, "receppi, quarum ex missione vestre peramande amici- "cie regracio in jmmenssum, ex ipsis percipiens ma- "xime, quanta sit vestra benignitas karitatis quam "erga honorem meum consortisque mee ac salutis do- "mini Jo. fillij nostri geritis toto corde. Cumque om- "nibus pensatis nichil in re gratius esse possit, quam "ipsum dominum Johannem huc venire debere, ut sue "egritudini omnis cura ministretur pro posse, vestram "precor amiciciam quantum possum quatenus omnibus "persuasivis modis ipsum hortari ac inducere vellitis "complaceat huc venire et iam nedum sue egritudini "providebit, quinymo sue voluntati parebitur ut cum- "que velet, quod si anuet votis nostris venire, ipsum "precor non deseratis usque quo ad genitricem suam "et duxerit vestra dile(c)ta amicicia, ad cuius grata "me offero toto corde. Vale. Karolus Geno procura- "tor Sancti Marci. Veneciis xx Januarii „ (a tergo) "Nobili viro magistro Petro de Tomasio artis medi- "cine professori, amico carissimo „. (piccolo sigillo di cera rossa).

"Filij carissime. Quamquam nobis fuerit permo- "lestum te sic repente recessisse a nobis, tamen ex re- "latibus Gualterij, qui asseruit te admodum fore con- "tentum esse illic cum socijs quos inveneras, noster "dolor aliquatenus requievit, sed nunc ex literis do- "mini Francischi Zapparela et magistri Petri de To- "maxio percepimus te fore aliquali jnfirmitate grava- "tum, ex quo, novit Deus, sumus in maxima cordis "angustia, cogitantes quod apud exteros sit difficilis "cura egrotancium. Quare summo affectu desideramus "te fore apud nos, ubi omnium neccessariorum tibi "erit administracio oportuna. Rogamus ergo et per "benedicionem mei tue misere genitricis jniungimus "ut confestim venire debeas, omnem quietem ac tui

etiam culmen commigrandum fore. Quoniam vero pecuniarum in pias causas erogandarum, reparandaeque Divi Marci basilicae cura magistratui huic magna ex parte annexa est, Carolus, occasionem nactus, quantum pietate quoque praestaret, edocuit. Seque et in exequendis' testatorum voluntatibus obsequentem, et in egenos misericordem comprobavit. Ad sacram c. 130 r
quoque basilicam Marco dicatam usque adeo convertit animum, ut in ea colenda ornandaque priscorum etiam studia et ingenia superaret.

" animi voluntatem ut cumque infalibiliter accepturus " pariter et habiturus. Ob hoc mittimus Gualterium fa- " miliarem nostrum. Vale.

" Karolus } Geno - Veneciis die xx Januarii.
" Maria }

" (a tergo) Nobili viro domino Johanni de Varze- " rijs filio carissimo ".

(piccolo sigillo di cera con l'arma Zeno).

Una terza lettera, sempre intorno alla malattia del figliastro Giovanni, due giorni dopo, il 22 genn., indirizzava lo stesso Carlo al Tomasi, pubblicata questa da Arnaldo Segarizzi, ne *La Corrispondenza familiare d'un medico erudito del Quattrocento* (Pietro Tomasi), negli Atti dell'Accademia degli Agiati in Rovereto, Serie III, vol. XIII (1907), a p. 28 dell'estratto, nella quale " jntelecta extrema gra- " vedine morbi sui per egregium d. Bonifacium de " Guarnerinis decrevi destinare filium meum Jacobum " et providum virum ser Johannem Ravegnano ad finem " quod omnibus modis ipse d. Johannes huc conducatur. " Quare precor ut si ipse est in tali statu quod absque " evidenti periculo deficiendi in via conduci possit, " vellitis omnibus modis congruis operari quod condu- " catur. Si vero jmineret periculum deficiendi in via, " rogo te affectuose quantum valeo, quod ipsum non " deseratis, sed asistatis sibi assidue pro hortando eum " et operam dando remedijs oportunis ".

Anche il Carrarese, da Carlo Zeno interessato del figliastro Giovanni, " qui, cum Venetias duceretur, " et Stratam appullisset, furore succensus, a ductoribus " eius fugit ", risponde assicurando: " mox mandavi " de eo ubique diligenter perquiri, et ut poscitis, si re- " pertus fuerit, Paduam debere conduci " (26 genn. 1403). E. Pastorello, *Il Copialettere* cit., p. 468.

20 apr. 1402. I procuratori Benedetto Soranzo e Carlo Zeno " electi ambaxiatores ad dominum Mar- " chionem Estensem, qui se excusaverunt defectu per- " sone, absolvantur a pena, jurantibus ipsis causam esse " veram " *Sen. Misti*, cit., R. 46, c. 16 *r*. Il cod. Vat. lat. 5223 a c. 58 *v*-59 *r* contiene due letterine a firma Laurentius Monaci riferentisi a un accidente occorso in tempo e circostanze non precisati a Carlo Zeno, per cui si fratturò una tibia. Cf. Lino Lazzarini, *Paolo de Bernardo e i primordi dell'Umanesimo in Venezia*, Genève, 1930, p. 109 sg.

Il 28 giugno 1402 si delibera di mandare lo Zeno e il Mocenigo a confortare il Carrarese per la prigionia dei due suoi figli Francesco e Giacomo, avvenuta a Casalecchio (26 giu. 1402). Il 17 luglio sg., a lettera dello Zeno, il Carrarese risponde ringraziando. E. Pastorello, *Il Copialettere* cit., p. 272 e 315.

VITAE MORVM RERVMQVE GESTARVM CAROLI ZENI VENETI [Mur., 317]

AD PIVM .II. PONTIFICEM MAXIMVM

IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS

LIBER OCTAVVS.

Sic pacatis apud Venetos rebus, Genuam per ea tempora plurimae rerum perturbationes et difficultates invaserant. Fluctuantes siquidem animis, factionumque discidiis exagitati' cives, tandem Transalpinarum Galliarum Regi dedi- [A, c. 127 v] derant se se, urbesque ac totius sui imperii ditionem illius arbitrio potestatique permiserant. Erat apud ipsum Regem Bucicardus quidam, vir ea tempestate militarium rerum, navalium terrestriumque peritissimus, qui et auctoritate et gloria rei bellicae, tota Gallia clarissimus habebatur. Nam et pergratus propemodum et carissimus Regi inter' raros, beni- [c. 130 v] volentiae fideique primum sibi vendicaverat locum. Illum Rex Genuae praefecerat; cumque regendae urbi praesidem, tum etiam factionum, quae in urbe forisque plurimum apud illos vigent, moderatorem voluerat esse. Bucicardus ergo, ut in maritima constitit urbe, opesque atque navalia, conficiendaeque classis opportunitatem animadvertit, eminentis spiritus vir, ingentia quaedam concipere animo coepit. At Genuenses, qui odio in Venetos estuabant, nec, ob actam pacem, animum, sed verba mutaverant, ubi virum bellicis apparatibus aptum in martemque proclivem, se pro voto nactos intellexerunt, apud Bucicardum veteres iniurias cladesque a Venetis ante susceptas, memoria repetentes, in id imprimis studia convertebant, quo ferocem illius animum in Venetorum execrationem incenderent, et in odium acrius irritarent. Itaque, nulla occa'sione omissa, ubi locus tempusque tulisset, lacessere ver- [A, c. 128 r] bis, probrisque afficere Venetos, atque illos foedis insimulari criminibus, non desistebant. Quibus artibus, quum aliquandiu frequentes incumberent, haud difficulter, homini alioquin suapte ingenio ad bellum prono, et ad ingentium rerum spem erecto, deprecando, pollicendo, monendo, tandem persuaserunt, ut classem pararet, Venetisque inferret bellum. Quod vero pax inter utrunque populum antea sancita,' dehonestare causam videbatur, et consilia [c. 131 r] perturbare, ex composito convenere ut, simulata adversum Turcos, Syrosque, ac reliquos religionis hostes expeditione, Venetos nihil veritos tale, atque ob id imparatos incautosque, opprimerent. Eo consilio, quum fabricari armarique classem placuisset, imperatorem se illi futurum Bucicardus edixerat. Idque pro palam passim vulgatum curaverat fore. Venetiis primum de paranda Genuae classe rumores quidam suboscuri fuerant allati. Certiores dehinc nuncii litteraeque expediri reipsa classem liquidius significaverant. Senatus ergo, repentina rei novitate permotus, initio ut haec accepit, non potuit non commoveri. Quod enim Genuenses consuevisse adversum infestumque in se habere animum mente volvebat, in suspitionem, ut par erat,' facile inciderat, novos hos motus in Venetum tandem excidium pro- [A, c. 128 v] rupturos. Deinde vero postrema icta foedera proponens in' medium, quonam pacto ea [Mur., 318] violari paterentur Genuenses, non satis intelligebat. Ita inter spem et metum anxius, quid sibi haec classis, quid haec expeditio vellet haud quaquam perpenso exactoque iudicio decer-

nebat. Caeterum, quum, causa aliquandiu in Senatu acta, quid e re publica statuendum foret, deliberare cuperent patres, tutius tandem dubia in re consilium capi decretum est, ut scilicet, expedientibus classem' Genuensibus, Venetiis quoque, haud dispari numero viribusque, classis itidem armaretur, ne improvisos imparatosque praevenire se Genuenses possent. Itaque, quum in dies magis de Bucicardi Genuensiumque motibus frequentiores increbescerent nuncii, parari expedirique ex navalibus venetas triremes, illicoque illas armis compleri iussum. De imperatore deligendo consultatio tantum reliqua erat[1]. Carolus, ut antea diximus, procuratoriae dignitatis munere fungebatur, nec ex illa vel facile, nisi urgentibus et ingentibus causis, desumi in expeditiones bellicas imperator consuerat. Caeterum tantus erat hostilis classis, Bucicardique nominis, tunc apud Venetos, vel terror, vel quaedam titubatio, vel formido, ut, nisi' classi venetae Carolus imperator daretur, actum pene de venetis crederetur rebus. Omnium ergo non consensu modo, sed sententiis vocibusque, imperator Carolus designatur, parataeque praeficitur classi. Enimvero extrema quoque superesse videbatur consultationis ratio, quid imperandum a Senatu esset, quid ve agendum Carolo foret. Ad hanc quoque partem prudenter cauteque consultum est. Tutari primum sinus Venetos urbesque maritimas Carolus iubetur. Adriaticum pelagus, Hystriam, Lyburniam, Dalmatiam, Illyriam, Peloponessum et Graeciam omnem peragrare cursu perpetuo, ne quid detrimenti' navigia, populi, urbes, oppida venetae ditionis excipiant, studiosam curam habere. Genuensibus spontaneum minime inferre bellum, illatum vero suscipere ac propulsare; hostilem classem, quocunque incedat, pone sensim insequi. Nequid afferat incommodi omni conatu, quantum in eo sit, anniti; recte salubriterque omnia sint Venetis operam dare. Hisce mandatis acceptis, armata iam et expedita in bellum classe, Carolus, Venetiis solvens, Hystrico, Lyburnicoque, atque Illyrico pelago celeriter perlustratis, in Graeciam pervenit. Bucicardus iam cum classe Genuam Lygusticumque mare digressus erat, perque Tyrrenum' pelagus in Ionicum pertransierat, Graeciamque versus cursum tendebat. Atque in Syriam, quemadmodum antea constituerat, per Creticum mare, facere navigationem velle simulabat. Carolus ergo, quum per speculatorias, quarum opera plurimum utebatur, de adventu profectioneque hostium certior redditus esset, quod sciret per Venetae ditionis maria urbesque illi pretergrediendum fore, nam et Peloponnesi, Euboeae Cretaeque, ac totius Greciae fere omnia loca maritima, Venetorum, ut nunc quoque,' parebant imperio, maturius accuratiusque agendum, neve quos motus Bucicardi transitus excitaret, animadvertendum censuit. Itaque praetergredientem illum diligenter observans, quam proximius' illi annavigare, nec a Genuensium classe disiungi longius enitebatur. Ille tamen in aliud tempus, machinatione dilata, per portus et oppida ditionis venetae prolapsus, nihil hostile palam edere videbatur, nec detrimenti quicquam populis inferre. Sed Carolus nihilominus Senatus mandatis facturus satis pone sensim insequebatur, et quid ageret, quo ve tenderet conspicatus, suorum saluti consulebat. In eum modum Bucicardi vestigia continua navigatione persecutus, Rhodum usque pervenit. Quod siquidem' ille per Creticum pelagus, exarato prospere quod Cretam et Rhodum interiacet freto, illuc usque contenderat. Bucicardus itaque, quum Rhodi perstitisset, Carolumque sedulo se prosecutum, suaque itinera speculatum, tandem etiam Rhodum accessisse

---

[1] Il 16 dic. 1402 Pietro Nicolò Salvi scriveva da Venezia a Giovanni di ser Nigi a Firenze annunziando i preparativi che si facevano e la previsione che sarà eletto capitano Carlo Zeno. N. Jorga, *Notes et extraits* cit., seconda serie, p. 87.

Quest'elezione avvenne il 23 genn. Si doveva dare al nuovo capitano la galea del cessante, ma perchè non era ancora tornata e inoltre era necessario del tempo per riattarla, si provvide con una nuova. Arch. di Stato, Venezia, *Sen. Misti*, R. 46, c. 61 *v*.

Per tutta la spedizione contro Buccicaldo cf. C. Manfroni, *Lo scontro di Modone*, in Rivista marittima, anno XXX, quarto trimestre, 1897, p. 84 sgg.; Léon Dorez, *Chronique d'Antonio Morosini*, (par la société de l'histoire de France), Paris 1898-1902, I° vol.; Delaville le Roulx, *La France en Orient au XIV*[e] *siècle* cit.; P. M. Perret, *Histoire des relations de la France avec Venise*, Tome premier, Paris 1896; G. M. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'Histoire de la Grèce au moyen âge*, Venise, 1880-1881; Vincenzo Joppi, *Cronachetta Veneziana*, dal 1401 al 1415, in Arch. Ven., T. XVII, Venezia 1879, p. 304 sgg.

animadvertit, non mediocri suspitione affectus est et formidine, veritus ne quid consiliorum suorum Carolo proditum innotuisset. Quare quo eiuscemodi opinionem aboleret e Caroli pectore, quam inique suae erga Venetos mentis inhesisse illi coniectabat animo, novas insuper machinationes aggreditur. Promulgata quippe initio magna belli adversum Turchos Syrosque gerendi significatione, adversa se captum valitudine, tum proxime de industria simulat, nec usquam posse prodire. Lectuloque insidens nuncios ad Carolum mittit, qui suo nomine referant, de maximis gravissimisque rebus sibi sermonem apud illum fore' opportere. Cae- *c. 133 r* terum morbo quo afficitur deterreri, ne eum ipse adire queat, quippe si per adversam valitudinem licuisset, non fuisse praetermisurum quin evestigio ad illius triremem provolarit. Orare itaque atque obtestari, ut colloquendi facere Carolus potestatem velit, nec ad se accedere pergravetur, neu spernat affectas praeces, et percupita' colloquia. Quamplurima enim sibi esse, *A, c. 130 v* quae coram prolata, non ingrata illi, nec inutilia fore confidat. At Carolus, ut haec illi relata sunt, admiratione affectus, quid sibi haec alloquia, quid haec tam exquisita postulatio flagitarent, quove tenderent rerum, secum meditari animo cepit. Pervolventi aliquantisper, nihil magis subire in mentem poterat, quam aut Bucicardo, fastu quodam animi, vanam celsitudinis gloriam per cupitam, quod delatum digniori videretur, aut eo pacto vitae salutique suae struere illum insidias meditatum. Nec enim virum talem ab re his artibus usum opinari poterat. Quae et si sola satis forent, ne petitis annueretur, preter haec tamen per urgentes aliae rationes erant, quis Bucicardo gereret morem prohibebatur. Nam et vetusta veneta lex, imperatorem e classe digressum, maiestatis reum faciebat, et hoc quoque Senatus expressius vetuerat. Itaque, dignitatis ac gloriae, et simul salutis rationem habendam arbitratus, ne inconsulta et incauta fides, vel auctoritatem' minuere, vel detrimenti quicquam afferre *c. 133 v* rei publicae quiret, haud annuendum voto, sed abstinendum colloquio censuit. Nuncios vero ad Bucicardum remittens, prohiberi, inquit, se, anti'qua veneta lege, novoque insuper Senatus *Mur., 370* consulto, ne classe abscedat. Itaque ad eum sine periculo' capitis fortunarumque accessum *A, c. 131 r* sibi esse non posse. Licere illi, siquid gravius emergat, per oratores vel epistolas significare; se quae ferret animus eo illi pacto relaturum. Bucicardus igitur, ut non profuisse artes agnovit, quo Carolum omni suspitione prorsus redderet immunem, consulto ad eum oratores mittere, fabricatumque mentis conceptum explicare illos iussit. Hi ergo, quum ad Carolum constitissent, longam orationem exorsi, primum foedera quamplurima Venetam inter Genuensemque rem publicam ante hac icta, potissimumque hoc postremum, omniumque novissimum, tanta stabilitate sancitum commemoravere, quorum robore atque praesidio Genuenses de Veneta re publica intemeratam gererent fidem; et ubi quicquam gravius accidisset, minime sibi illos defuturos sperarent, quare quum nuper adversum Syros expeditionem inire decrevissent, pergratum Bucicardo et Genuensibus fore, ut Carolus Venetique, una secum classe coniuncti, contra comunes hostes susciperent bellum. Si enim simul foederatae utraeque classes in eos irrupissent,' posse, non magno negocio, ingentem illis cladem *c. 134 r* inferre, illorumque opes et vires confringere. Orare itaque Bucicardum Genuensesque, ut sociali in id operis coniungi foedere assentiatur. Neu se solos deserat, patiaturque frustrari fide speque' sua, percupitisque votis et sequuta victoria. Bucicardum de his coram, si li- *A, c. 131 v* cuisset, agere maluisse, deliberandi tempus Carolo se iussos permittere, ut postridie redituri, quid illi tulerit animus accipere, et referre Bucicardo possint. Quum dicendi oratores fecissent finem, Carolus, nullum esse hac in re consultandi locum ratus, quod belli pacisque ratio a Senatus tantum auctoritate ac voluntate penderet: non expedire, inquit, ut, de hiis quae proposuissent, intercapedinem ullam temporis, cogitationis deliberationisque gratia tereret. Sibi quidem iam in promptu fore, quae responsurus' sit. Minime se quippe ammi- *Carolus ad Bucicardum* rari, si Bucicardus, veneti iuris vetustaeque Veneta in urbe consuetudinis ignarus, hisce de rebus secum agere voluisset. Consuevisse venetum Senatum, quum in expeditionem desti-

---

40. sequutura — 44. iis

naturus imperatorem classi exercituique preficeret, mandata dare, legesque prescribere, quas pretergredi non liceret. Venetos imperatores, eorum quae ad demandatum bellum attineant, affatim instructos digredi ex urbe, eosque parere monitis oportere, nec punctim a prefixis terminis divertere' arbitrio suo. Alienis autem, quam de belli gerendi rebus, nil imperatoribus committi solere. Quae quum ita se haberent, nullam' sibi, de hisce quae peterentur, statuendi potestatem fore. Belli pacisque iura, ineundique foederis rationes, prisco civitatis more, apud Venetos, penes unicum Senatum esse. Se quidem comuni patriae lege a Senatu imperatorem classi datum; quae esset acturus praescripta et praefixa sibi. Instituta maiorum exacte sibi servanda esse. Non violaturum se iura patria, quae semper tueri et augere studuerit. Temerarium et periculosum esse sibi, praefixos a maioribus' excedere limites. Nihil inconsulte actum, impunitum apud Venetos fore. Adversum legum et consuetudinum transgressores acres illos vindices sese prestare ultoresque. Itaque in consulto Senatu nullam se adversum quempiam inire expeditionem posse; nec cum aliquo de pace ac bello decernere. Magistratui quippe minori haud quaquam decere usurpare maioris munia. Non ire se tamen inficias, si hoc indictum esset, ut, icto cum Bucicardo foedere, adversus barbaros gereret bellum, aut si forte Senatus eius arbitrio permisisset, iocundo se animo gesturum morem. Proinde quum id haud quaquam memoratum sit, minime fore aequum, ut inferior ipse superioris gerere munus ausit. Itaque Bucicardum Genuensesque non graviter, sed aequo animo' ferre oportere, si, quod non liceat, facturus non sit. Quod si haec modo fixa' illi sententia perstiterit animo, ad Senatum Venetias mittendum, ab illoque quod cupiat implorandum, atque impetrandum videri. Bucicardus, iis quae a Carolo responsa dabantur per oratores auditis, ubi iam dolis et artibus nihil proficere animadvertit, sed in cassum operas consiliaque iactari, irritatus atque accensus animo, pervicacique in Venetos odio fervens, minime deinceps dissimulandum, sed manu et armis palam agendum censuit. Est in Aegyptio pelago Beriton percelebre oppidum, ad mare prospectans, per opportunum quidem importandis mercibus receptaculum, fama et negociatorum ex omni genere confluentium copia, pervulgatum. Id nunc nostri Barutium vocitant, cuius etiam a nobis in superioribus habita memoria est. In eo quod triremes venetae singulis quot annis, efferendarum inde aromatum gratia accedere ad locum solent, magna vis eiuscemodi rerum, veneti nominis, mercaturae causa servabatur. Inerantque ex venetis senatoribus, atque ex omni populo, complures negociacioni eiusmodi dedicati. Bucicardus ergo, cui haec probe perspecta erant, adiunctis sibi quoque nonnullis Rhodiorum triremibus, Beriton profectus, expositis in con'tinentem copiis, oppidum oppugnare adoritur; oppidanosque incautos, nihilque tale suspicantes, invadit. Nec magno negocio, quod ad resistendum imparata erant omnia, capit vi oppidum, ingressusque per muros, expugnatos' profligatosque incolas, languidius obsistentes subigit. Ad praedamque dehinc conversus, quae Venetorum erant omnia, etiam exquisitissime perquisita, diripit, abducit, et suis in predam permittit. Tectis inicit ignem, et locum omne ferro incendioque consumit. Qui aderant Veneti, Bucicardum hostiliter agere conspicati, de vita et sanguine formidantes, fuga saluti suae consuluere. Carolus ut primum, quae a Bucicardo in Venetos gesta erant, accepit, non mediocri dolore ac perturbatione affectus est. Et quamquam propterea violata esse pacis foedera satis censeret, atque ob id iuste se Bucicardum bello posse impetere, modestius tamen agere, temptareque atque experiri prius omnia statuit, quam ad vim et arma prorumpere. Itaque, submissis ad Bucicardum nunciis, angi se, inquit, animo, quod intelligat Bucicardum occasiones querere quibus Veneti Genuensesque, ex' amicis ac foederatis, acerrimi redigantur hostes. Liquidum iam et apertum esse, adversus conditiones pacis praedam de venetis rebus fuisse abactam, insignique hac' iniuria temerata sancti foederis iura; se tamen eius adhuc animi fore, ut, quantum in eo sit, illesa et integra conservatum eat. Monere se igitur atque orare, ut, quae de Venetis abstu-

---

14. Magistratum .... minorem — 16. *Dopo* eius *aggiunge*: id

lisset, restituere, Venetisque, tanto detrimento affectis, facere satis velit; neve acriorem veneto Senatui' sibique querelarum in Genuenses occasionem praestet; Senatum siquidem, et [c. 136 r] se quoque, si Bucicardus ablata restituisset, in optimam accepturum partem. Quum a Carolo transmissi, quae iniuncta erant, exposuissent, tum ille efferatiore animo et exestuans ira in Venetos invehi, eos maledictis incessere, convitia et probra iactare, adversumque rem publicam Venetam in contumelias graviores prorumpere, ablata vero restituere, etiam palam, pervicaciter recusare. Nec omnino pacatum quicquam excerpi ab illo poterat. At Carolus, non eo magis deterritus, alios insuper atque alios mittere ad Bucicardum nuncios non desistebat, et pro virili interpellabat assidue, atque ad restitutionem allicere conabatur. Sed in cassum operum verborumque artes omnes labore irrito iactabantur. Indiesque incendi pervicatius Bucicardi animus videbatur, in Venetosque hostiliter agere, eosque pene habere ludibrio ac penitus aspernari. Siquidem ea depravati' vis animi est, ut, quo minus male cogitata [A, c. 134 r] succedunt, eo acrius cupidinis estu incensus, sevior sit, atque in extrema quaeque scelerum facile preceps ruat. Gravissima haec ergo Carolo profecto erant, indignabundumque acriter torquebant animum. Patriae siquidem civiumque suorum pietas, ardenti zelo pectus urebat, tantumque iniuriarum incuti' veneto nomini tolerare nequibat. Nec quidem, servata [c. 136 v] veneti Senatus dignitate, fieri posse putabat, quin armis et sanguine decerneretur. In eamque pene sententiam venerat, nec procul ab opere consilium aberat. Caeterum quum exactius pertractans animo omnino ad salutem patriae converteret ingenii rationisque aciem omnem, animadverteretque quantum momenti esset in bello, et quam intento animo et perpenso consilio ad id suscipiendum procedendum foret; quippe quum non eque in cuiuspiam potestate consistat, ut suscipere, sic susceptum pro arbitrio linquere; iisque, qui facile ad belligerandum accessissent, preter alia incommoda gravissima, nunquam seram penitentiam defuisse, rei publicae vero sue, cuius commodis insudabat, ut caeteris, salubriorem pacem quam bellum esse; quantas preterea clades, quae saeva discrimina preferre consueverint preliorum' vi- [A, c. 134 v] ces, quantumque incerti atque ancipites soleant belli exitus fore, veniretque in mentem postrema haec Venetos inter Genuensesque sancita pax, quae plures iam annos ad eam usque diem illesa perstiterat, verebatur non mediocriter ne minus dignitati ac saluti patriae cederet, si ab eo belli prodisset initium, ne forte pacis violatores appellari Veneti et fidefragii criminari uspiam possent. Dum in hac controversia secum ipse aliquandiu animo versaretur, tandem ea' sen'tentia placuit, abstinere armis et prelio temperare, nisi deinceps pro- [c. 137 r, Mur. 323] deuntem hostiliter Bucicardum, seque lacessentem intueretur, ne videretur foederum corruptio a se protraxisse originem. Ad gloriam siquidem Venetae rei publicae magis spectare arbitrabatur, adversa incommoda quaecunque perferre, quam sancta pacis iura perfringere. Quod enim attineret ad ablatas a Bucicardo merces, excusatione, ut assolet, ab eo velari factum posse, quod Syris non Venetis se intulisse bellum forsitan dicturus foret. Hisceque de rebus, quin alio loco temporeque cum fideiussoribus pacis, etiam ea stante, haberi ratio quiret, facultatem minime ademptam videri; nec ob id omnino pacis spem auferri oportere. Quod si nunc illum primus praelio adoriatur, actum penitus de foederis opinione, et iactam aleam' esse. Id ipsum itaque quum fixum inhesisset animo, ut pro virili conservatam pacem vellet [A, c. 135 r] dedita opera, ex Egyptiaco Creticum pertransiens pelagus in Greciam rediit, satis sibi fore arbitratus, si maria, urbes, portus quae Venetorum in fide erant, diligentius tutaretur. At Bucicardus, ut nihil omnino, eorum quae conceperat animo, satis succedere sibi conspicatus est, Carolumque nec preda nec contumeliis nec tot illatis iniuriis, ut prior adoriretur prelium impelli posse, haud amplius differendum ratus, adversus Caroli classem contendere,' prelioque ipse penitus decertare decrevit. Eo proposito Berito solvens per Rhodum et [c. 137 v] Cretam preterlapsus, in Ionium pelagus venit. Est autem insula eo in mari fama percelebris, quam nunc pertrito nomine Sapientiam nuncupant, fereque mille passibus a Metona

4. estuans — 29-30. fidefragi

Peloponessi abest, illique quasi obiecta videtur. Habetque insula ad septentrionem portum, amplum quidem satis, ac tutum, in quem divertere saepenumero navigia omnis generis solent. Supereminent vero mari, in insule fere medio, rupes, saxaque, quibus cavernae insunt plures, habentes abdita receptacula. Incoluntque illas speculatores nonnulli, de industria in id instituti, e quarum fastigio in subiectum pelagus prospectum habent. In ea' tunc, quoniam locus Venetorum ditioni subest, inerant viri plerique, ad eam operam mercede conducti, agebantque frequentes ex illa maris custodias, et passim de more speculabantur. Bucicardus, quum ad primam lucem Carolum impetere decrevisset, quod ille haud procul, ad passuum duomilia aberat, primum de itinere hoc loco constitit; nulloque dato signo, neque iis qui presidebant ammonitis, noctu clam portum ingressus est. Nihilque cupidius gestans animo, quam ut si qua posset falleret custodes, nec ullam adventus sui significationem ederet. Improvisum enim et imparatum adoriri Carolum cogitabat. Propterea' suos quoque nautas, copiasque triremicas, agere silentium, quietasque esse docuerat, nec ullam sui ostentationem efferre. Parare se tamen ad praelium omnes, et arma expedire iusserat, nec ipse a communienda in certamen classe, telis, sagittis, instrumentisque bellicis per omnes triremes distribuendis, tota nocte cessabat. Caeterum non usque adeo Bucicardi valuerant artes, neque adeo tacitus, furtivusque in portum ingressus quiverat esse, ut eos, qui loci observabant vigilias, omni'no lateret. Illi enim, exploratoriam sagaciter incallentes, et accedentem in Sapientiam Bucicardum, et classem in prelium comparantem, astute' speculati erant, nec eos hostium actiones consiliaque fefellerant. Itaque raptim ad Carolum nuncium exarantes, Bucicardi adventum rerumque omnium conditiones liquide ordine quaeque suo, significaverant. Carolus ea nocte, non procul a Metona urbe, loco quodam constiterat, qui, eadem in Sapientiae insula, ab ea parte quae ad orientem est vergens, portum efficit, quem Longum Portum usitatiore vocabulo appellare nautae solent. Nec adhuc advenisse Bucicardum, aut praelio sibi ad lucem decertandum fore cognoverat. Itaque, ut rem iam eo deductam animadvertit, quo semper antea mente conceperat, deque spe pacis omnino actum esse, bellumque necessario subeundum' videri, propere sublatis anchoris, e Portu Longo solvens, Metonam sese cum classe, ea nocte repente recepit, ibi, quod in bellicos usus rerum omnium affatim adesset copia, triremes communiturus in prelium. Quare quum armis, telis, sagittis, reliquisque missilibus, et bellicis omnis generis instrumentis complesset classem, apparatus omnes in eam rem opportunos studiose persolvit. Quod vero Metone ex maioribus triremes duae, mercibus importandis assuetae, constiterant, quae Tanaim videbantur navigaturae, illas quoque in prelium aptas, et armis instructas reddens, reliquae classi adiecit, quo consultius adversum maiores' apparatioresque Bucicardi copias, venetam tueri gloriam quiret. Caeterum ne pervulgata Bucicardi nominis fama, et vehemens quaedam de illius militarium artium peritia, iam fere pertrita opinio mentibus hominum, pristinae quoque Venetos inter Genuensesque pacis recordatio, tepidiores fortasse nautas militesque suae classis reddere ut cunque posset, non alienum fore censuit, si, prius quam illucesceret, quod opportuna tunc commoditas offerebatur, et futurae pugnae suis rationem praeferret, et eorum animos confirmaret in praelium. Igitur, convocatis ad se iis potissimum, quorum usus maior in certamine foret, in hunc modum exorsus est. Quantis, quam gravibus, quam perniciosis iniuriis detrimentisque a Bucicardo' ac Genuensibus Senatus venetus et nos nuper affecti simus, commilitones, nemo vestrum est, qui, ut arbitramur, ignoret. Nam totiens illum dolis et fraudibus, ut nos circumveniret, adortum esse, et nostras apud Beriton pretiosas opes, contra humana divinaque iura, et pacis foedera, temerarie depredatum, atque in urbem remque publicam nostram universumque venetum nomen obscenis convitiis turpiter invectum, iniuriisque gravioribus, totiens impudenter fuisse crassatum, vos ipsi omnes, quod non procul a vobis haec gesta sunt, facile cognoscere valuistis. Nunc' vero tandem, ut omnes irarum et odii in vos et patriam vestram, furores et impetus penitus evomat, ecce iam advolavit celerimo cursu, hostili animo, rabido pectore, incautos vos et imparatos oppressurus, et sanguine vestro,

si modo queat, sitibundi cordis rabiem expleturus. Sa'pientiae portum furtive ingressus est. Mur., 325
Noctu, ut doli laterent, advenit. Nullo signo dato, locum Venetae ditionis accessit, observatores loci fallere contendit, quietos esse suos, et nullam classis significationem afferre commonefecit. Eiuscemodi artibus fretus, ad prelium se se tota nocte paravit, classem bellicis instrumentis communiit, distribuit arma, triremes lustravit, et, quae proximo prelio necessaria forent, intentiore cura expedire conatus est. In vos ad primam lucem irrumpere illi fert
animus; potiri victoria sperat, quod ' inermes improvisosque, et nihil formidantes hostile, c. 139 v
aggredi vos et opprimere temerarius arbitratur. Iam pacis foedera postergavit, sancta concordiae vincula soluta illi penitus, et confracta sunt, quodque multis artibus a nobis ut efficeremus impetrare non potuit, ipse nunc ut, corrupta et violata perperam pace, perpetuo Venetos habeat hostes, persolvere indignabundus aggreditur. Caeterum, ut nihil est tam
immortali Deo gratum, quam pactam servare fidem, ita quidem ' illi nihil execrabile magis, A, c. 137 v
quam eam habere ludibrio, et impie proterveque temerare; scelerisque huius semper ego profecto acrem illum ultorem comperi. Itaque quum humanarum rerum, actionumque nostrarum imperium illi et cura sit, ut Bucicardus perfidi et sacrilegi voti fieret compos, iustus ipse plane pati non potuit. Speculatores nostros, qui locum de more observant, eius, quanquam nocturnus et dissimulatus, accessus, minime latuit: advenientem illum, armaque in prelium expedientem, concavas inter rupes, et abdita receptacula, non visi quidem ipsi nec auditi, viderunt, audieruntque, nobisque repente significarunt. Quo nuncio adducti sumus ut huc intempestae noctis silentio perveniremus, classemque per opportune communiremus ad pugnam, quae ve in proximum certamen usui forent, exactissime persolveremus. Quamob-
rem victoriam in manibus ' nostris iam sitam esse, non equidem, commilitones, dubito. Pri- c. 1
mum quippe quod superna numina hostibus adversa video, nobis vero esse propitia, quum machinatas in nos Bucicardi fraudes, etiam pie iusteque detegere voluerunt. Deinde quod iniustissimum adversum nos bellum suscepere; nulla provocati iniuria, venetas merces diri-
puere, rem publicam venetam, toto orbe percelebrem, probris et convitiis in'dignissimis affe- A, c. 138 r
cerunt, pacis iura violaverunt, primi ad prelium non lacessiti, iniquo proruunt animo; nos contra, nihil lesimus, non calumniati, non quicquam impii machinati sumus, pacem servavimus, fidem tenuimus, a conditionibus pacis nusquam divertimus, neque impelli unquam, etiam incensi irritatique, valuimus, ut icta foedera uspiam violaremus. Coacti vero, non sponte nostra, prelio decernere magis compellimur, quam velimus, pacem quidem longe gratius acturi, quam cum Genuensibus bellum hoc tempore suscepturi. Fallitur enim, siquis me illaturum bellum fore credat, commilitones, quod tamen illatum, pro gloria veneta, haud qua-
quam recusaturus sim. Atque utinam, non ille in nos primus erum'pat, nec ad arma refe- Mur., 326
renda compellat. Neque enim adeo vincendi cupiditate ardeo, ut non pacem servare ma- Nota
lim quam vincere, semperque profecto certam pacem speratae victoriae anteponendam
putavi. Ponderato' siquidem consilio, ad inferendum bellum prodeundum censeo, commili- c. 140 v
tones. Nam facile quippe suscipi bella possunt, et cuique id pro arbitrio licet, sed ducere, agere, finemque his foelicem dare pro voluntate neminem posse intelligo. Quod si dehinc suscepti poeniteat belli, non nostrae opis est, dum libet omittere, et a coepto iam bello desi-
stere, exitusque atque initii ' non semper idem aeque ius est. Accidere profecto plurima A, c. 138 v
possunt, quae perturbare prosperos eventus queant, plusque in fortunae semper, quam rationis arbitrio bella versantur. Itaque inconsulti et imprudentis reor, iis involvere atque implicare se se, quibus ita obstrictus sit, ut, quum velit, extricari atque explicari non possit, et tamen quo tendat rerum, quisve futurus exitus sit, prorsus ignoret. Bellum ergo ego nunquam, o socii, nisi pacis gratia, suscipiendum censeo. Ad pacem enim recte susceptum bellum intendit, bellique exitus pacis initium est. Res publicas vero semper pace coaluisse, bello concidisse, experimento diuturno didici, nec ullam perniciosiorem rei publicae pestem reor.

---

36. *Invece di* profecto: enim

Quare si nunc etiam temperare iniuriis, abstinere bello, persistere in ante habita pace Bucicardo ferat animus, nec prior in nos prelio decertaturus irruat, quantum attinebit ad nos, nihil quidem hostile passurus est, neque prelio provocabimus Genuenses, quorum acres plures iniurias toleravimus, ut cum his inviolata foedera' custodiremus, persistereque adhuc forsitan poterit, diu conservata pax, et patria nostra hac nunc belli mole levabitur. Non enim primi aggrediemi. i vos, commilitones, neque nisi lacessiti et necessitate compulsi arma pro imperio capietis: satisque vobis fuerit, si urbes et oppida Venetae rei publicae tu'tati fueritis. Haec enim ad dignitatem et salutem rei publicae nostrae, et causae iustitiam, quam omnino penes nos volumus esse, spectare censeo. Sed iam videre videor nos quietam navigationem agentes, Bucicardum adversus classem nostram dirigentem proras, impetum facientem, sagittasque iaci, clamores attolli, prelium accendi, proterve, ut assolet, imperantem. Quid tum igitur agendum nobis, quid consilli capiundum censetis, commilitones? Capescenda ne fuga, et terga vertenda? Minime quidem. Viros enim fortes, ut inferre bellum, sine magna et iusta causa, non decet, ita, ubi illatum est, ubi necessitas et dignitas vigeat, magno animo suscipere et propulsare oportet. Quanquam enim grata pax et in pretio sit, tamen illa, ut conservetur vel acquiratur, nihil turpiter et indecore, strenuis presertim et bene institutis animis, aut agendum profecto aut patiendum existimo. Quare non ignaviter fugiendum, sed presenti et forti animo insultantis temeritati resistendum censeo. Sic enim et dignitatem et auctoritatem' rei publicae decet, et Senatus consulta, dum de bello gerendo deliberatum est, in hanc sententiam decreta sunt. Itaque violatae pacis meritas celeriter temerarius penas dabit. Et vos pro fide servata, pro honestate, pro iustitia, freti superno presidio, solitaque virtute vestra, perstrenue, ut consuevistis, di'micantes, proculdubio fidefragos istos profligabitis, in fugam vertetis, gloriosam victoriam referetis. Atque eo quidem magis, quod delusos se spe sua, et irritas machinationes vana figmenta reddita esse intuebuntur. Qui incautos imparatosque fore vos rati, paratissimos atque promptissimos experientur, in suamque fidefragii temeritatisque impudentiam ferocissimos. Haec vos nunc ammonuisse velim, o socii, ut quo in statu res se se habeant intelligeretis, ne ve repentina mutatio admirationis quicquam possit afferre. Ut vero exhortatione alia amplius utar, vosque contendam accendere magis in prelium, atque ut quam fortissime dimicetis commonefaciam, expedire minime quidem arbitror. Vos enim virtutemque ac fortitudinem vestram iam dudum adliquidum novi, et quibus viribus, quibus animis armisque in pugna uti consueveritis, magno documento saepenumero expertus scio. Unum hoc tantum commemorasse licuerit, vos solitae probitatis, et crebro alias significatae virtutis memores, iustum gerentes bellum,' immortali Deo propitio ac fautore freti, adversum pacis fideique corruptores, contra omnia humana divinaque iura inferentes arma, virtute, animis, robore longe impares vobis, prima luce depugnaturos. Ergo ite iam et curate corpora, ad certam capessendam' victoriam vos hilares comparantes. Haec prefatus, quum dimisisset conventum, quod reliquum erat noctis, quieti datum. Illucescere ferme iam dies ceperat, quum Bucicardus e Sapientiae portu Carolusque e Metona solventes, continente relicto, in mare medium se contulere. Simulabat initio de industria Bucicardus longiorem navigationem facere, progredique ulterius destinasse. Carolus, quod regio illa omnis Venetorum infide est, pone sensim insequebatur. Ut ergo propius accedentem Carolum Bucicardus conspicatus est, adesse iam percupitum tempus animadvertens, verti repente proras, et in Venetam classem irruere suos, atque impetum facere iussit. Dat solitum pugnae signum, ipse prior irrumpere properat. Vix edixerat, quum e tota Genuensium classe, terribili mox orto clamore, una omnes summa velocitate, permutato iam cursu, in Venetos convertuntur. Fit strepitus ingens, bellico more concinunt tube, resonant maria vocibus litora quae, per aethera sagittae volant, missilium turbine atque fragore cuncta complentur. Carolus ut' irruentem Bucicardum vidit, suis fortiter resistere, prelium capessere

---

47. litoraque

imperat. Tum illi, sullatis ad sydera vocibus, pugnam excipiunt. Alii sagittas iacere in hostes, bombardas alii, plumbeasque glandes expedire contendunt;' pars scandunt malos, plures in [A, c. 140 v] anthennis sistunt, inde saxa, pila, ferreaque iacula in subiectas hostium triremes mittunt. Prelium ferox accenditur, utrinque acriter' decertatur. Nullum ferri genus, nullus ledendi [Mur., 328] omittitur modus. Sed Bucicardus, novas machinatus vincendi artes, in Carolum, et qua ille vehebatur triremem, studium omne converterat, opinatus, ea profligata, omni se veneta classe facile potiturum. Itaque, delectis ex sua classe triremibus tribus, quas maxime validiores apparatioresque arbitrabatur, earum prefectos monet, ut Carolum adoriantur, eiusque triremem mediam circumcludant, expugnentque. Auxilio se opportune affuturum, si res exegerit, pollicetur. Illi ergo, quum se presto fore dixissent, celeriter capessentes iussa, tres pariter Carolum aggrediuntur, ad latera dextrum sinistrumque hinc atque inde triremes hostium duae, ad proram tertia se se constituunt, mediamque Caroli triremem ceu circumseptam a se, ascendere ac profligare moliuntur. Summi res discriminis erat, quod, impar una triremis trium viribus, minime se adversum illas tueri posse videbatur. Nam et copiae, ut par est, longe' illis maiores in erant, et, qui aderant Carolo milites, disiunctos esse oportebat, quippe quod [c. 143 r] pluribus locis a lateribus et a fronte illis pugnandum erat, hostibus' potissimum egregiam [A, c. 141 r] navantibus operam, et, accenso animo, nihil extremi etiam pretermittentibus. Neque enim missilibus et sagittis modo, sed manu atque mucrone gerebatur res, contendebantque hostes enixius ex omni parte Caroli triremem conscendere, quosque obvios, obsistentesque habuissent, trucidare. Inde pice, sulphure, tedis et facibus ignem inicere, calcem in oculos iactare, triremis armamenta exurere, ferro incendioque passim vastare omnia conabantur. Ex sagittarum vero multitudine, quae a Genuensibus, vasta eius generis expedientibus instrumenta, iactabantur, ingens edebatur strages. Confluere siquidem videbantur provolantia veruta tam conferte affluenterque, ut, ceu nimbum quendam inde reddentes, solis dieique lucem paulo minus obtenebrarent. Neque irritus quidem vertebatur labor, sed, plurimis passim cadentibus, et leto prostratis, perhorridum prelium evadebat. Gallorum autem, quorum ingens numerus et pugnacissimorum quidem hostili inerat classi, ferocior erat pugna, siquidem quod armis corporibusque prestarent. Intentiore vero cura hi fere omnes, quod edocti fuerant, Carolum perquirebant, evocantes illum, proprioque vocabulo compellantes, ut se se dederet Bucicardo elacioribus' vocibus interpellabant; ad illumque, si qua possent, penetrare' molie- [c. 143 v / A, c. 141 v] bantur, strictisque mucronibus, frendentes comminabantur necem. Eadem ferme cupido caeteris, idem studium erat, sagittis, telis, glandibus, iaculis certatim Caroli caput impetere, recte iam inde providentibus ab eius exitio prelii finem pendere. Itaque in illum intentis animis, telorum et sagittarum imbres dirigebantur; quarum usque adeo profluens vis, ceu grandinis e caelo prolapsae, fere per momenta singula ingruebat, ut scutum, quo Carolus tegebat corpus, spiculis perforatum, cribro simillimum redderetur. In tanta omni ex parte difficultate rerum, tamque atroci ac pernicioso certamine, neque deiecto animo consternatus est Carolus, neque consilio destitutus. Ut enim discrimen' imminens agnovit, ingenio magis quam viribus opus [Mur., 329] fore ratus, novo medelae genere, novum pellere morbum aggreditur. Insigni enim navalium rerum peritia experimentoque, et acri ac perspicaci animo fretus, evestigio quae salutis via foret, mente conspicatus, unico tantum opere, minimeque difficili, a trium imminentium hostilium triremium excidio, suam seque servavit. Siquidem, signo dato, quotquot remigum nautarum militum triremi inerant suae, ad dextrum triremis latus uno impetu omnes properanter confluere, pendentemque ab ea parte reddere triremen iubet,' cor'porum, armorumve pon- [c. 144 r / A, c. 142 r] dere pressam. Id ubi obsequenter repente est persolutum, quod mirandum forte, vixque primo aspectu credendum cuipiam apparebit, discrimen omne, quod prope suppremum ab hostibus erat, a quolibet latere depugnantium triremium trium, uno in tempore sullatum est. Ad dextrum enim ipsum latus, res ad iustum certamen inde primum est redacta, venetae triremis, cunctis iam copiis contra hostem, qui ad eandem partem adversus erat, aequo marte certantibus. Sic enim suos Carolus persistere loco, et oppositis in id latus Genuensibus obsistere

commonuerat, nec dispar iam decernendi ratio, nec impares vires ad eam partem erant, potissimum quod in conspectu imperatoris res gerebatur. Ad sinistrum autem latus eo Caroli triremis ab hoste defensa apparuit, quod lateris dextri depressione, sullimior ab ea parte, atque erectior evaserat, subiectiorique hostili triremi, situ superior imminebat. Remorum quoque condita series tutum quoddam reddere propugnaculum videbatur. Tela siquidem missiliaque, ab hoste, loco demissiore pugnante, coniecta, remorum situs excipiebat. Ita hostes in cassum ab ea parte expendebant vires, nec ledere inde Venetos poterant. Nonnullos tamen
A, c. 144 r etiam ad id latus observare iusserat Carolus' et si quos hostium ab ea parte emicare in tri-
» 144 v remem enixos conspexissent,' depellere: magno quippe militum numero loci commoditas non indigebat. Illi ergo, quoniam ex fortioribus de industria delecti erant, ingentem sicam vibrantes manibus, non exiguam ad id lateris edidere stragem, plurimosque hostium, triremem conscendere ea ex parte annixos, trucidaverunt; neminemque in superna evadere passi, inviolatum locum servavere. Nec minus ad eam quae imminebat a fronte hostium triremem, Caroli quoque consilium profuit. Quod enim fere initio ferocissimi quique, animoque ac manu promptissimi, quorum pars maior Gallorum erat, in Caroli triremem prosiluerant, ubi ea, quam memoravimus, repentina triremis commutatio effecta est, ipsi, maritimarum rerum rudes et inexperti, magna dehinc gestantes corpora, pondereque armorum pergravia, se se continere recto vestigio non valuere, sed praecipites proruentes, passim prostrati conciderunt. Pars ad dextrum triremis latus, quo ea declinaverat, provoluti, vehementiori procidentes impetu, in subiectum etiam mare collapsi sunt, pars in remos et impedimenta impacti, terribiles adegerunt ictus. Neque vero consurgendi, aut consistendi pedibus, etiam enixe
Mur., 132 A, c. 14[illegible] contendentibus, facultas dabatur, quod mobilitas volubilitasque triremis, nutantes' redderet, atque annixos erigi, cogeret rursum praecipites ruere. Quod ut Veneti animadvertere, illos
c. 145 r ensibus mucronibusque' adorti, tantam eorum caedem ediderunt, ut nec fugae, nec miserationi permittere ur locus. Ita, extincto eius triremis flore, qui superfuere, languidius deinceps gessere certamen. Dum haec apud Carolum geruntur, aliis tamen locis pugna non deerat, sed adversus hostium triremes reliquas acriter Veneti dimicabant, quodque numero praestabant et viribus, hostium robore, quod ante docuimus, in Carolum magna ex parte converso, superiores evasuri Veneti videbantur. Caeterum ex praefectis Venetis plerique, quo in discrimine versaretur imperator conspicati, neque enim cernere difficile erat, prestare laboranti opem operepretium censuerunt. Eo proposito moventes veloci cursu, decertantes in Carolum invaserunt hostes: et in eas triremes, quae lateribus inhaeserant, acriter irrumpentes, praesidium letitiamque sociis, pavorem hostibus, consternationemque fecere. Sic enim, suorum oportuno adventu recreatis Venetorum animis, ferocior instaurata pugna est. Carolusque cum suis,*in vindictam sanguinemque hostium ferventius irritati, tanto ardore contra Genuenses decernere annixi sunt, ut post accumulatas utrinque caedes, et ingentia
A, c. 14[illegible] vulnera, sparsumque late cruorem, devictos' demum profligaverint hostes; ipsisque triremibus tribus, quae Carolum veluti medium circumcluserant, tam foeliciter potirentur, ut vel nuncius
c. 14[illegible] quidem cladis haudquaquam evadere Venetorum' quiverit manus [1]. His ergo tribus in potestatem redactis, Carolus in Bucicardum, atque reliquas Genuensium triremes, mente conversa, adunam omnes intercipere constituerat. Iamque properans extulerat signum, et prior ipse, clamore sublato, invectus in hostes, suos, quanquam diuturno gravique marte defessos, in prelium accendebat, promptior ipse, ac velut in pugna recens, caeteris faciens animos. Sagittas ergo bombardasque iacere Veneti coeperant, saeviusque certamen in Bucicardum,

---

35. et sui

[1] Alcuni partecipanti allo scontro di Modone: Pietro Tommasi, che vi riportò una ferita (cf. R. SABBADINI, *Epistolario di Guarino*, in Miscellanea di Storia Patria, vol. III, p. 31); Daniele Loredan (Arch. di Stato Venezia, *Grazie*, T. 20, c. 76 r). Antonio Schiavo (*ivi*, *Lettere di Rettori*, busta unica, lettera 81), il 6 nov. 1403 da Scutari scrive al Doge congratulandosi della vittoria di Carlo Zeno e offrendo i suoi servigi.

et qui reliqui erant hostes, incendebatur. Sed Bucicardus, ut profligatas a Carolo captasque validiores ex tota sua classe tris triremes vidit, in quarum robore primariam victoriae spem locarat, impetumque irruentis in se Caroli conspicatus est, pavore consternatus, non sustinuit insultantium ferocitatem, neque de pugna iam, sed de fuga cogitare coepit. Itaque terga dare suos, verti triremem iubet, remos capere, in cursum celerem intendere omnes, victoriamque concedens Carolo, ipse de vita ambigere, nec ulla illi intentior cura esse, quam salutem fuga parare, quae una quippe anxium' premebat animum. Ita in fugam praeceps, Caroli, ad certamen intenti, manus elabitur. A. c. 144r Ut vero reliqui Genuensium triremium duces imperatorem suum capessere fugam viderunt, illum immitati, pugna relicta, converti proras protinus curavere, fedamque ipsi quoque arripientes' fugam, saluti consuluere. Carolus, ut in fugam c. 145r versos aspexit hostes, commotus animo quod, ut viros fortes decet, vincere pugnando maluisset et marte magis ac viribus, quam cursu celeri su'perare, initio quidem promptior in persequendo erat. Mur. 331 Atque, quod aegre et gravi animo fraudari se hostibus pateretur, proclivius in eam sententiam ferebatur, coeperatque ad persequendos ocius hostes adhortari suos, signum tuba dare, atque accendere animos. Sed sensim ad se reversus, quum Senatus consulta mente pervolveret, ne Bucicardo Genuensibusque inferret bellum, sed illatum exciperet, seque, non sponte sua, sed lacessitum provocatumque, non tam prelio decertasse, quam ab hostium impetu se se fuisse tutatum, tutaminisque magis quam belli persolvisse vices, tepidior quidem in insequendo languidiorque redditus est. Satis persolutum a se videri, quod, non prior inferens bellum, vicisset profligassetque hostes, robustissimas e tota classe tris triremes coepisset, fugam eos arripere compulisset, demumque gloriosam' victoriam retulisset, functum A. c. 144v se et viri boni et civis et imperatoris offitio. Modestiores se deinceps gesturum partes, relaturumque a Veneto Senatu eximiam gratiam, si, iam versos in fugam, veluti victoriam concedentes, errorem professos, veniam implorantes, dimitteret. Gloriam dignitatemque rei publicae Venetae iam a se conservatam esse, nihil dignitatis imposterum fore' in fugientes saevire. c. 146r Victoriam permittentium inermium, nec se tuentium, sanguine manus foedare suas, nihil laudis afferre. Si fugientem Bucicardum leserit, videri magis inferri bellum quam propulsari. Nullum efficacius innocentiae modestiaeque suae praestari documentum posse, quam quod, fuga prolapsum, dum opprimendi facultas daretur, evadere quam capi maluerit. Tunc a Genuensibus fidem adhibitum iri, quod minime hostili erga eos animo gessisset pugnam, si de victorum sanguine abstinuisset. Non inutilemque rem hanc fortasse ad conciliandos utrinque animos fore. Plurimae huiuscemodi graves exactaeque sententiae Caroli mentem agitabant, quibus demum persuasit sibi modestius a se consultiusque factum iri, si a persequendo Bucicardo continuisset impetum, potissimum quum magnam eorum partem, qui triremi sua vehebantur, perniciosis ictos vulneribus, procumbere languentes intueretur. Quorum plures vix iam trahere spiritum' poterant; plerique sagittis telisque confossi, prostrati iace- A. c. 145r bant, non sine discrimine ancipitem trahentes vitam. Siqui vero bellica evaserant arma, adeo prelium fatigatos reddiderat, ut quietem magis, quam novos insuper labores deposcerent, nec tolleraturi deinceps difficultates bellicas viderentur. Triremium vero plerique duces etiam palam immurmurabant, impietatis Carolum arguentes, quod, minime misertus copiis, dum recreandae magis' forent, novo adhuc integroque involveret prelio; apparebatque c. 147r eorum plurimos haudquaquam prompto et alacri animo sequuturos. Itaque quum demum ea confirmata sententia, ab insequendo destitisset, Bucicardus, ac reliquae Genuensium triremes, e Venetorum manibus prolapsae sunt, atque ingenti beneficio fuga salutem comparavere. Carolus ad suorum curanda corpora conversus, ex prelio Metonam venit, quo magis aegris consuleret, quod eius generis rerum, quae medelae, salutique vendicandae congruebant, affluentiam' medicosque artis preclarae locus abunde prestaret. Ibi quum intentiore Mur. 332 animo quaeque curandis languoribus apta adhiberi sauciis studuisset, paucos admodum suo-

---

46. recuperandae

rum desideravit. Reliquos incolumitati pristinae exacta diligentia reddidit, classem quoque, [A, c. 145r] qua parte labefacta et attrita prelio fuerat, resarcivit,' supplementumque, quod ex occisis deerat, adiecit. Ex Genuensibus innumeri fere vulneribus consternati, plures cede oppetierunt. Captivorum quoque ex hostibus ingentem vim Carolus abduxit. Quos, quum Metone recensuisset, Bucicardi germanum fratrem, Genuensium et Gallorum multos nobilitate insignes comperiit. Is exitus eo prelio fuit. Haec, ut gesta erant, Venetiis nunciata, non mediocri iocunditate Senatum populumque Venetum affecere, urbsque tota exultatione referta est. [c. 14–] Supplicationes gratiaeque immortali Deo, pro parta victoria, ' actae habitaeque. Senatui vero, etsi placebat hostium profligatio, Caroli tamen consilia etiam pergrata videbantur, quae prudentissima et saluberrima iudicabat. Nec enim illi tam consequuta victoria, quam vincendi modus probari. Quippe gerendis in rebus a Carolo omni ex parte gravitatem, modestiamque servatam, tuendaeque Venetae rei publicae dignitatis, adhibitam ab eo rationem esse. Nec illum initio in bellum precipitem prorupisse, sed ante prelium ultima queque, ne pax corrumperetur, expertum, lacessitum vero ab hoste, non detrectasse certamen, sed venetam gloriam conservasse. At ubi ad pugnam protractus est, peritissimi imperatoris defunctum [A c. 146r] munere, omnibus rebus provide consuluisse,' effecisseque perstrenue, navata opera, ut Venetis victoria cederet. Insigni vero ingenio consilioque suo, demum parta victoria, moderatissime usum esse. Nec tam ab eo fugientium sanguinem, quam conciliationem hostium, novamque pacem quesitam. Successisse ex voto omnia, nec e re publica quicquam magis geri quivisse. Nam et paritura in dies ea meliores exitus plurimam spem oblatam videri. Haec in Senatu frequentibus vocibus efferebantur, proniorесque ad pacem ferri videbantur omnium animi. Genuensibus vero contra, accepta clades, plurimum consternationis inflixerat. Nec minus iniusti dedecoris, quam detrimenti ratio mentes torquebat. Et Bucicardus, [c. 145r] iam Venetorum ' vires, et Caroli ingenium animumque satis expertus, reiecta elata illa efferatione animi, mollior iam mitiorque redditus erat, coeptique illum inconsulti facinoris haud dubie non iniuria poenitebat. Itaque haud quaquam arduum fuit opus, rursum ad ineundam pacem utrosque pellicere, propensioribus in id pari studio mentibus, quietemque agere magis quam belli deinceps motibus exagitari flagrantibus. Purgatis ergo proximi prelii dissensionumque rationibus, Venetos inter Genuensesque, datis acceptisque conditionibus, pax convenit. Nec Genuenses, quorum causa foedera corrupta erant, poenitentia temeratae fidei ' affici et inflictam mulctam pati, facereque satis lesis indignum tulere. [A, c. 146v] Igitur ubi, mitigatis rebus, nullo usui distineri in mari classem minime deinceps opus fore Senatus [Mur., 333] animadvertit, revocari Carolum, et in patriam ducere illum clas'siarias copias iussit. Ita victor ingenti gloria Venetias revectus est, certatim omnium laudibus et preconiis celebratus. Nec quicquam iam versabatur ea tempestate in ore hominum clarius. Ut primum, portus fauces ingressus, terrae triremes appulit, excessione facta, primum ad basilicam Evangelistae Marco dicatam, quae in foro sita coheret curiae, sese contulit. Ibique gratiarum actionibus, plurimisque supplicationibus devotissime persolutis, in curiam ad Principem pro [c. 145v] consuetudine profectus est,' triremium prefectis et suorum frequentibus constipatus. Tum, orationem orsus, quae, sex mensium spatio, ex quo Venetiis solverat, ab eo fuerant gesta, temporum locorum rerumque ratione servata, ordine omnia protulit, ut nec universorum, quae singulo quoque egisset die, ubi constitisset, quantum maris esset emensus, ubi pernoctasset, quae hostium consilia exploravisset, quae sibi pretulisset animus, quid hostes, quid ipse patrasset, quicquam pretermiserit; tanta memoriae vis animo inerat. Ita Senatui gestarum seme- [A, c. 147r] strium rerum, consiliorumque' ratione reddita, facile omnes, ut fere attonitos mente, in stuporem ingentem impulit. Tum collaudatus a Principe, dignisque ornatus verbis, plurimo de prelio gestisque rebus, ut primo congressu assolet, sermone conserto, aditurus domum inde digressus est. Sed tanta undique populi multitudo confluxerat, ut frequenti constipatione

---

6. *Dopo* Haec *aggiunge*: igitur

compressioneque hominum pene septa redderentur itinera, evadendique inter confertos vix permitteretur locus. Prodibant e tectis matresfamilias, accurrebant ad prospectus et limina aedium virgines, visendique Carolum' quasi novum hominem studio ac desiderio concerta- *Mur., 344* bant. Tanto stupore viri virtus rerumque gestarum gloria mentes omnium occupaverat. Nec laudibus et gratiis pertinaci acclamatione temperabant, iunctasque protendentes in caelum palmas, ut quam diutius civem talem conservaret patriae, immortalem Deum' supplices precaban- *c. 149 r* tur. Sic inter omnium voces et laudes, ad eas quas incolebat aedes delato magis quam incedenti similis, tandem pervenit. Caeterum deinceps per dies singulos ad eum omnium ordinum concursus est actus, ut pene tollerare is occurrentium multitudinem, totque confluentium alloquiis, haud quidem satis videretur ipse posse sufficere. Tantaque profecto tunc fuit, pervagata ubique gentium, celebris illius victoriae fama,' ut plures exterrarum urbium incolae, *A, c. 147 v* virtutis opinione pellecti, visendi alloquendique illius fervore, Venetias peterent. Foelixque sibi esse videbatur cui alloqui virum, atque eius perfrui consortio licuisset. Plurimi quoque prestantes atque doctissimi viri, quum accedere ipsi, aut non possent, aut non ducerent accedendum, litteras ad illum elegantes exaravere. Neque sacietate laudationum, qui rerum humanarum quicquam sapiebant, affici poterant. Nam et inter omnes imprimis Petruspaulus Vergerius, summa doctrina et auctoritate precipua vir, atque oratorum ea aetate facile princeps, luculentissimam ad Carolum, de eo potissimum prelio, et gloriosa parta victoria, conscripsit epistolam, quam apud plures legimus, et ad extremum operis huius pro tanti viri memoria annectendam censuimus [1].

---

15. elegantis

[1] Questa lettera e l'orazione funebre di Leonardo Giustiniani mancano nel codice americano.

Cf. Smith, *Epistolario* cit., p. 269 sgg.

Anche Antonio de Romagno in lettera "Ad P. Marcellum Ep. Cenetensem" magnifica questa vittoria. Cf. Propugnatore, nuova serie, Vol. I, fasc. 5-6, Bologna 1888, in articolo di T. Casini, *Tre Rimatori nuovi del Trecento*, p. 315.

Il 16 nov. 1403 Carlo Zeno è a Venezia, ove delibera con il titolo di procuratore. Venezia, Arch. di Stato, *Sen. Secr.*, I, c. 112 *r.*

VITAE MORVM RERVNQVE GESTARVM CAROLI ZENI VENETI AD PIVM .II. PONTIFICEM MAXIMVM IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS

c. 149v
Mur., 335

LIBER NONVS

Dvm in hunc modum res se haberent et ubique Caroli nomen celebri gloria eminens A, c. 148r passim excelleret, Senatus venetus adversus Franciscum Carrariam Paduae principem bellum decrevit. Erat autem is Cararia vetusta nobilique in Paduana urbe familia, patre quoque Francisco Seniori ortus, quorum progenitoribus ante plurimos annos urbis Paduae fuerat imperium. Hunc olim venetus Senatus unice dilexerat, carissimumque filium, non appellaverat modo, sed ut talem omni amore ac pietate confoverat: ius commerciumque civitatis, aditus in Senatum publico decreto illi collatus erat; mutua cum civibus communicatio et quotidiana consuetudo pertractandarumque venetarum facultas rerum pergratum Venetis effecerant, nec secus ac Veneta progenitum altumque urbe omnes censebant. Et accedebat loci propinquitas, quod Patavina urbs xxv passuum milibus tantum Venetiis abest. Hinc illi Venetiis plurimum morae ' erat, intereratque Senatui c. 150r et, civium amore conciliato sibi, eorum opera et familiari colloquio pariter utebatur, nec beneficiorum vicissim aberat certamen.' Carolum imprimis ille ob eximium virtutis nomen A, c. 148v colebat, ingentique virum amore complexus, parentis videbatur loco ducere, mutuaque simul meritorum cumulatione certabant, quod Carolus, quem rei publicae pergratum prospiceret esse, sibi quoque diligendum censebat, et, natura liberalis ac splendidus, haud patiebatur se ab illo beneficio vinci. Ita Cararii principes ea tempestate sub umbra fideque Venetae rei publicae quiete ducebant vitam. Quibus quidem ex rebus adeo Venetis cordi videbatur Franciscus esse, ut, ubi quicquam emersisset adversi, illius curam perinde ac civis Senatus desumeret. Nam et inSubrium principem bello Franciscum impetere satagentem, oratoribus transmissis, ne adversum illum inferret arma deterruerant, comminati, ni quietum eum permisisset, se se pro eo ut cive dilectissimoque filio propulsaturos bellum. Quicquid enim iniuriarum in illum collatum esset, erga Venetam urbem illatum existimare. Tanta Cararii nominis vis per ea tempora Venetorum perstrinxerat animos. Caeterum, ut est humanarum rerum facile nutans semperque fluctuans vicissitudo, quum aliquandiu tam devincta inter utrosque benivolentia perstitisset, ingruentibus demum rixarum occasionibus, dissolutis ' ami- c. 150v citiae vinculis, pristinus ille amor effluxit, atque ex caritate odium, ex' concordia dissensio, A, c. 149r ex beneficiis mutuis iniuriae, ex plurimis tandem pristinis bonis perniciosissima mala brevi emersere; atque irritatis accensisque utrinque animis, ad extremum in apertum bellum res erupit, infestique mente utrique, ab hostilibus iniuriis detrimentisque minime temperabant. Ergo Senatus, quum inhesisset penitus animo Franciscum bello impetere, magnas militares

5. Qvvm — 34. infestaque

Mur., 33[illegible] copias mercede conduxerat, validissi'mumque compararat exercitum [1]. Quod vero inter militaris artis eximios duces ea tempestate Ariminensis princeps existimabatur impaucissimis, siquidem vir erat omni prestans virtute, bellique admodum peritus, eum Senatus stipendio asscitum sibi, exercitui praefecerat, indixeratque bello gerendo imperatorem. Caeterum quia vetustus apud Venetos mos inoleverat, quum terra belligerandum esset, quod mercenario, non populari milite, ut classe, res geratur, legatos cives Senatoresque venetos, Senatu toto selectos, exprecipuis mittere ad exercitum, ac veluti collegas comitesque gerendarum rerum, extero imperatori addicere. eos Provisores maiores dixere, et belli pondus rerumque summam, in his Veneti semper sistere voluere, quod indubitatae illos fidei reddat patriae pietas. Ergo A, c. [illegible] c. [illegible] ut hos patavini indicti belli gratia, deligere Veneti ' decreverunt, Carolum' potissimum decerpsere, quem legatum tantae rerum moli preficerent. Igitur ad exercitum propere vectus, uno tantum comitante collega [2], paulo post solus in castris pro eo munere veneto nomine perstitit. Nam adhibitus senatorius comes, aliis ex causis revocatus in patriam, magistratu se abdicaverat. Itaque Carolus, ut omnem pene eius belli molem suis humeris suaeque curae fideique permissam vidit, imperatoris militumque et animos et mores nosse, primum omnium mentem adiecit. Quorum quum brevi voti compos est factus, ut ea deinde, quam citissime persolverentur, quae foelix deposcere videbatur exitus rerum, impensiorem intendit curam. Et militares quidem copias exercitusque, non tam propulsando quam inferendo aptas bello, habebat abunde patavus [3]. Nec tutabatur urbem modo, sed regionem circum omnem communierat, aditusque singulos, quis in agrum Patavum accessus patet, valide sepserat, impositoque presidio militari, diligenti custodia observari undique ingressus curabat; annitebaturque summo studio arcere Venetos, ne penetrare intima regionis quirent. Locorum preterea natura situsque satis ad id subministrabat opis. Quippe fluminibus et aquis referta palustribusque A, c. 15[illegible] r undis fere circumvecta regio est. Venetus ergo ad claustra ipsa' exercitus erat, ad eaque munimenta imperator et copiarum duces Carolusque constiterant. Itaque quum de ratione' c. 151 v gerendi belli, pro consuetudine, haberi consilium placuisset, variaeque, ut sunt ingenia studiaque hominum, sententiae dicerentur, Carolus, ubi dicendi obtigit sors, magnifice sciteque de bello administrando disseruit, et quae agenda forent, quae vitanda, quis vincendi modus, quis belli futurus finis esset, edocuit. Ad haec temptandam primum rei gerendae fortunam, experiri oportere omnia, ut allicerentur ad prelium hostes. Manu quidem conserta, si sperata potitus victoria Venetus esset, ingens momentum rebus, consternationemque hosti in-Mur., 337 flictum iri. Si id non successisset, tum aut viribus, aut arte in septa claustra' penetrandum fore. Ad id ingenium vimque naturae fortunaeque omnem adhiberi oportere. Modos cuique excogitandos esse, se pro virili et corpore et animo navaturum operam polliceri. Haec et huiuscemodi plura, monendo suadendoque imperatorem, duces militesque in admirationem induxit. Atque unde veneto viro maritimis, ut rebantur, semper innutrito rebus, tantum bellicarum artium peritiae atque experimenti esset, haud satis decernere poterant. Erantque in illum A, c. 150 v omnium oculi et ora conversa; probitatis quoque iuditium, venerabilis benivo'lentia consequebatur. Fama est Malatestam Arimini principem, acri ingenio et excellenti virtute virum, c. 152 r quem imperatorem a Senatu datum exercitui ante docuimus, tum versum in suos,' et aderant quidem ex omni genere frequentissimi, ingenti se dixisse stupore affici, quur Veneti censerent extero imperatore in expeditionibus uti, quum domi talem haberent civem, quem ipse, cuique bellicis rebus pertrito, non aequare modo queat, sed impaucissimis anteponendum credat. Ergo probato Caroli consilio, prelia in dies singulos inde conseri coepta, et hostes

6. delectos — 16. ocissime

[1] Per l'ambasciata di Carlo Zeno con Pietro Emo al Carrarese (16 marzo 1404) cf. *Sen. Secr.*, I, cc. 137 sgg.

[2] Il collega di Carlo Zeno è Pietro Emo; partirono il 24 giu. 1404 e il 26 ago. ebbero istruzione di fermarsi alcuni giorni con il capitano per dargli ogni utile informazione. *Sen. Secr.* II, c. 22 r.

[3] Su relazione di Carlo Zeno e Pietro Emo il 28 giu. Venezia delibera di assoldare altre genti. *Sen. Secr.*, II, c. 23 r.

verbis exemploque in certamen incendi. Carolo vero noctu vigilias agi et speculari hostium consilia curae erat, ad casumque preclari facinoris intentum ipse gerebat animum. Caeterum ubi aliquot dies, experti fortunam, pellicere hostes magno numero extra munimenta nequivere, viribus autem propugnatores depelli loco non posse, sed levibus tantum preliis occasionem dari, tum Carolus, morae impatiens, omninoque penetrare in claustra exardens a imo, cupienti quippe nullum tam breve tempus, non esse serum non potest, quod armis nequibat, arte efficere adoritur. Nihil siquidem tam arduum est, quod non speret flagrans animus assequi, nil tam sullime, quod speratum tentare, aggredique non ausit.' Igitur astus eximii *A. c. 151 r* speculatores, eosque regionis peritos, toto exercitu deligit. Circumvehere passim aditus omnes et perlustrare loca iubet, et siqua queant efficere aditum in regionis interiora commonet, premiorumque sponsione incendit animos [1]. Ipse per'cunctari locorum gnaros, latebras quasque *c. 152 v* pervestigare, fluminum paludumque naturam exquisitius indagari, nunc hunc nunc illum expetere, apud omnes exactissima disquisitione uti, solerti et provido consilio semper promptus esse, ut haec abdita et ignota hostibus forent operam dare, nihil intermittere quod ad destinatam animo rem spectaret [2]. Neque destitit, quoad tandem aliquid forte abditi itineris per palustria prestari posse edoctus est. Quanquam illud difficile admodum et pene invium auctores haudquaquam tamen invictae fidei contestarentur. Itaque minime ad hec mente quietus, pergere ipsemet, et oculis lustrare locum, struereque accessum constituit. Quo vero arcanam redderet rem, ne vulgata forsitan suspitionem incuteret hostibus, noctu e castris egressus, paucis hisque fidis comitibus una desumptis, pergere ad locum adoritur, emensoque magno et itineris et noctis spatio, tandem ad paludosas coenosasque valles, vepribus et harundinibus obsitas pervenit.' Avia quidem initio videbantur loca, nec mortalibus' unquam pre- *Mur., 338* *A, c. 151 v* buisse iter. Tum ille, pervicacis ad omnia quae instituerat animi, paludes ingressus, neque periculo, neque labori parcebat [3], sed palustribus etiam umbilico tenus immersus, perinde ac in solido gradiebatur. At ubi tumentiores comperisset aquas, nandi peritia impavidus emergebat. Vincebatque loci difficultates, quum promptitudine ' animi, tum indefesso labo- *c. 153 r* ribus corpore. Saepe arundines non tegebant modo, sed excedebant cervicem. Crebro palustribus consitus herbis, ne vestigium proferret distineri videbatur. Ita noctem fere totam, aquarum vada perlustrans, errabundus expendit, facillima omnia ratus, si modo exercitui pandere ut cunque iter posset. Eo pacto nunc reptans, nunc vero pernatans, aditus asperitatibus superatis, tandem in solidum evasit. Nec procul ab urbe Patava se constitutum comperit. Itaque intellexit, si per eos anfractus, pervio itineri, utcunque coaptatos, duci quoquomodo exercitus quiret, in agrum Patavum inde iter posse Venetis pandi, quod ea loca tuta satis munitaque et omnino invia Paduano principi visa, haud quaquam militum presidio observari oportere censuisset. Ergo iisdem meatibus revectus in castra, communicato cum Malatesta ' solum imperatore consilio, quo res obscurior foret, quae gesta nuper ab eo, *A. c. 152 r* quae sibi comperta essent, edocuit. Ita uterque de rerum eventu opportuno sermone conserto, collatisque invicem causis rationibusque in eam rem pertinentibus, et quae expetere res videbatur diligenter exactis, tandem ducendas ad locum copias pariter decrevere. Igitur, prefixo tempore, et fallendi hostis cura impensa, exercitus partem ante lucem ad conceptum paratumque transitus aditum duxerunt. Ignarisque quo ducerentur militibus, evadere per palustres' calles, trito iam et pervio reddito itinere, militares copias docuere. Per eum *c. 153 v*

17. *Invece di* ad hec: adhuc — 33. posset — 35. *Dopo* oportere *aggiunge*: is — 40-41. *Invece di* conceptum: coaptatum

[1] Carlo Zeno e Pietro Emo sono autorizzati (24 lugl.) a spendere quanto a loro parrà opportuno " pro " faciendo transire gentes nostras intra seralea domini " Padue ". *Sen. Secr.*, II, c. 33 *r*.

[2] Carlo Zeno per alcuni giorni, avendo il capitano generale domandato di recarsi a Mestre per motivi di salute, fu costituito vicecapitano dell'esercito. *Sen. Secr.*, II, c. 45 *v*, in data 22 ago.

[3] Parlanò di queste perlustrazioni alle paludi Giovanni Cittadella, in *Storia della Dominazione Carrarese in Padova*, Padova 1842, II, p. 375 e sgg.; Romanin, *op. cit.*, IV, p. 20.

modum exercitus in Patavum agrum, hoste etiam ignaro, perductus est, Cararioque principi claustra struendi, prohibendique iter Venetis, spes ablata [1]. Ut ergo Venetorum exercitum esse intra sua munimenta Francisco nunciatum est, consternatus animo, ingentem moeroris speciem praetulit. Nam et preter opinionem acciderat, et frustratum se fide sua intuebatur, quod ea in re ita mentem defixerat, ut spem suam omnem non in alio magis, quam interclusione prohibitioneque aditus videretur locasse. Inde igitur excidii initium sui iam providens animo,' minus in dies fidere suis rebus, languescere corde, linquique spiritu coepit. Intelligebat enim quantum sibi calamitatis, quantum inde discriminis immineret, quaeve consequutura perniciosa mala, eo deinceps facto, portenderentur sibi: regionis totius libera iam possessione reddita Venetis, et quacunque ferret animus, per Patavinum agrum discurrendi debacchandique facultate oblata. Nec enim illi tantum virium erat, ut aequo marte cum Veneto exercitu congredi, paresque efferre copias posset. Unicam ergo tantum sibi tutandae urbis relictam spem videbat. Ea paulisper anxium refovebat animum, quod natura valida, et interfluenti amne, triplicique cir'cumvecta muro Patava civitas, militarique manu, ut, ad resistendum' satis munita, sive oppugnari, sive obsideri contigisset, videretur hostilem vim egregie perlatura. Veneti itaque, ut in Patavino agro libere constiterunt, passim per regionem pervagati, terroris plurimum incolis intulere. Nam discurrere, circuire, depredari, vastareque omnia, pro arbitrio poterant, et crebras, ad urbis usque portas, irruptiones incursionesque facere. Ingenti ergo pavore perterriti accolae, fortunisque atque corporibus pertimescentes suis, consulere fuga afflictis rebus, intraque urbem sese recipere, et sua quaeque perferre coacti sunt,' quo Venetorum manus et impetus evitarent. Ita confluenti undique frequenti copia rerum atque mortalium, confertim in dies, iumentorum et suppellectilium multitudine, urbs Patava complebatur, reddebaturque continuo foedior urbis facies, tetro passim iumentorum odore vulgato. Regionem vero ingens in dies solitudo excipiebat, nec ullae in agro pecudes, nec in tectis homines visebantur, tuguria quidem ipsa vacua et nuda mortalibus, pecora nulla, nullique in agris cultores erant. Rura ingressus miles, neminem habebat obvium, neminem offendebat. Ergo ubi nihil iam prodibat hostile, Veneti, obsidere urbem adorti, propius copias admovere, Pataviumque undique perstrinxere. Et ne importari quicquam victui necessariarum rerum quiret, exacta diligentia pro'videbant. Sed Patavi, eruptione facta, plura saepe cum Veneto conserebant prelia, et urbem strenue tutabantur. Ita, nullo memorando facinore magis patrato, aestivi menses fluxere. Iam hiems ingruerat, brummalesque rigores, solito acrius, convexerant gelu, saevisque imbribus algoribusque truciter ledebatur exercitus. Nec deinceps consistere in castris videbatur miles posse, et pro voto premere urbem, ita contractis rigore artubus, ut neque prodire in prelium et erumpentibus obsistere, neque observare pro' officio aditus, nec ulla exercere belli munia facultas esset. Quae ut a Carolo animadversa sunt, ingruentibus morbis, ne indeterius improvisae laberentur res, opportunis consulere medelis statuit. Itaque quum aliquandiu pensitaret animo, subiit mentem tutam illam salutis rationem fore, si constructae in castelli speciem et errectae frequentes ligneae turres, perque regionem, locorum opportunitate servata, dispositae, militaribus complerentur ordinibus. Nam eo pacto algoris et imbrium vim tolleraturos milites, et inde facile adversum irrumpentem propugnaturos hostem, et obsidioni, haud magno negocio, sedulo inhesuros. Eam animi sui rationem quum in consilium protulisset, ubi approbari collaudarique ab imperatore et copiarum ducibus vidit, nulla intermissa mora, opus adortus, adhibita cura, ministrorumque atque opificum frequentia, brevi coeptum' absolvit: distributisque per castella militibus, equestribus pedestribusque copiarum ducibus, ut res exigere videbatur, inde observare, et frequentes diurnas nocturnasque agere custodias docuit. Nihil quidem salubrius excogitari a Carolo potuit. Quippe eo consilio, non solum illesus exer-

[1] Dopo il 6 sett. 1404, essendo i Veneziani entrati nel territorio padovano, Carlo Zeno si recò a Venezia per conferire con il Doge e poi tornò al campo a Vigonza con 400 balestrieri. MOROSINI, *Cronaca*, P. I, dal 1095 al 1416, cod. It. cl. VII, n. MMXLVIII (8331), c. 375 r alla Marciana di Venezia.

citus conservatus, sed' potiundae Patavinae urbis preclara' occasio reddita est. Tecti siquidem turribus milites, ingruens gelu fragoresque ventorum et imbrium aequo perferre animo potuerunt, et erumpentium hostium impetum, non solum substinuere, sed, manu conserta, acriter pugnantes, profligaverunt, ad portasque usque urbis insequuti, plurimos intercepere, in fugamque conversos, propulere in urbem; tantumque terroris Carrariis militibus incussere, ut minime deinceps, tam crebris eruptionibus pro arbitrio crassari ausi, consistere intra munimenta compellerentur. Et Carolus quidem in perlustrandis sedulo militum operibus non impiger erat, sed singulis frequenter turribus obequitans, observari aditus, vigilias agi, speculatum mitti, caveri ab insidiis, servarique ordines, et, ut exigebat res, ex composito commonebat. Atque ut in eam partem succederent cuncta prospere, infatigata diligentia et laborioso opere annitebatur. Nec inediae, nec vigiliae parcere grave ducebat, sed saepe, ubi opere pretium censuisset, integras noctes agebat insomnes. Ad servandam vero rei publicae Venetae fidem, hortari' milites, impensior illi semper cura erat. Quid illis conduceret, quo pacto consulere suae gloriae quirent, quibus vinculis obstringerentur, blanda oratione' commemorabat. Proponebat premia, gratitudinem Senatus, urbis opulentiam ponebat ante oculos. Pollicebatur plurima, et ipse quoque, ut eos in rei publicae firmaret fidem, ex re familiari sua, hilariter ubi opus erat, multa promebat in dies; liberalemque se ac comem militibus exhibebat. Quod si causas ad ipsum controversiasque detulissent milites, aequas illis prestabat aures, et benigne illos excipiens, controversiis iustum et celerem exitum dabat. Dissidentes animis conciliare, concitatas sedare rixas satagebat, nec diutius invicem infestos perseverare illos patiebatur. Optime meritos vero, virtutique ac probitati deditos strenuosque armis, et celsi spiritus milites, tanta charitate complectebatur, ita se se illis exhibebat, ut fratrum et liberorum duceret loco. Disciplinae quoque militaris accuratus erat cultor, eamque exacte servari intentiorem adhibebat operam. Itaque in transgressores, facinorososque, ac vecordes nebulones, animadverti pro delicti ratione volebat, eo pacto tamen, ut saeveritatis rigorem plerumque mansuetudine temperaret. Nisi forte quid gravius et perniciosius emersisset, ubi rerum, locorum, temporum, hominumque rationibus mature pensatis, decuisset rigidius vindicari. In hunc' modum disciplina servata, Patavium in dies acrius premebatur, et commeatus' inopia compleverat urbem, torquebanturque continue magis necessariarum rerum penuria Patavi. Quippe nihil importari, ob diligentem Venetorum observationem, intra moenia poterat. Preter cives preterea, solitumque popularium vulgus, tantum mortalium examen e tota passim regione, undique in urbem confluxerat, ut exhaurire brevi potuissent quam amplissimam copiam commeatus, nec ulla tam ingens annonae vis satis esse, tot avide anxieque commessabundis, et semper hiantibus corporibus, quiret. Nam et iumenta pastu alere cupientes, ne' inedia consumptis detrimento afficerentur, duplici onere prepediri eos necesse erat, et quum parare sibi, tum iumentis cibos. Itaque propior extremo periculo reddita erat res, haud que diutius obsidionem urbs videbatur latura. Dum ea esset fortuna rerum, parum abfuit, quin, commotio militaris in exercitu orta, tot ad eam diem preclare gesta foedaret. Sic sunt semper prompta pericula, et vergentes in malum casus. Absolverat siquidem se imperatorio munere Malatestius imperator, quem initio prefectum exercitui diximus. Eius loco Paulum Sabellum, nobili et senatoria Romanae urbis familia, suffecerant Veneti [1]. Virum

Mur., 340 · A, c. 154 r · c. 155 v · A, c. 154 v · c. 156 r · A, c. 155 r · Mur., 341 · Nota

---

[1] 7 ott. 1404. — *Sen. Secr.*, II, c. 63-74. In doc. pari data (ivi, c. 64 *r*): " cum vir nobilis ser Karolus " Geno procurator ecclesie sancti Marci consiliarius " exercitus nostri fuerit missus ad exercitum nostrum " pro aliquibus paucis diebus, ut notum est et postea " visum fuerit terre pro bono agendorum nostrorum " quod ipse non recederet de campo, sed staret ibi con" tinuo apud capitaneum nostrum, quod ipse fecit ala" criter et libenter secundum quod semper fecit alia " facta nostri comunis sibi commissa, sed sicut ha" betur per veridicam informationem, propter multos " labores, quos iam fere menses quatuor passus est " equitando, armiçando et faciendo alia que occurre" runt et maxima sinistra habuit, reductus sit in non " bono termino de persona, taliter quod, nisi de eo " provideatur, incurreret periculum manifestum, vadit " pars quod detur sibi licentia pro comodo persone sue, " quod possit cum duobus nostris nobilibus, quos mit" timus ad capitaneum nostrum, redire Venecias quando " redibunt nobiles antedicti ".

A, c. 155 r, c. 156 r quidem et pervagati nominis, et multarum peritum rerum.' In exercitu complures virtute ac nobilitate prestantes ordinem ducebant. Atque inter reliquos Aquilani comites, sic enim eos, ab Aquila Brutiorum ductantes originem, vocabant milites. Habebantur preclari. Hi adversum Petrum Polentam, alium copiarum ducem, illis vel opibus, vel viribus, vel nobilitate non imparem, graves inimicitias exercebant. Igitur, occasione suborta, quum se primum probris et convitiis lacerassent, tandem ad arma prorumpunt. Concurrunt utrinque acriter, nec animis, nec manibus temperant. Oritur inde tumultus in castris, clamor validus obstrepit undique. Ita paulo momento brevi totus furit et perturbatur exercitus. Accurrunt frequentes ex omni ordine milites. Ut cuique cupido et affectus erat, suis quisque ferre opem satagit. Nam hi auctoritate et opibus freti, totum fere exercitum, suis deditum partibus, animorum conciliatione diviserant. Quippe vel uni vel alteri partium pene omnes favebant. Nihil iam in hostes gerebat exercitus, sed intestinum fere flagrabat bellum, se seque mutuo milites lacerabant, ita fervescentibus inter se odiis, ut nec ipsis factionum principibus cederent complices, nec a sanguine civili aberant procul, conserturique continuo *A, c. 156 r* atrox prelium videbantur. Imperator Sabellius tanto discrimine, ut par erat,' permotus, rem *c. 157 r* ad Senatum deferendam censuit. Itaque, exaratis raptim litteris, concitatae' seditionis reddere Senatum certiorem curat. Quo in statu sint res, quid agat exercitus, quid furoris militum pervaserit animos pandit. Forte per id temporis ab exercitu Carolus aberat, curabatque alio loco quae maxime prospero eventui rerum praestarent, neque adhuc illi militares pernotuerant intestini motus. Senatus ergo, ut rem accepit, gravi periculo territus, promptos repente ad Carolum nuncios advolare iubet, imminensque discrimen perferre, atque ut propere ipse ad exercitum vectus, pernitioso succurrat morbo, conciliatisque, si id efficere humana vis queat animis, labantibus consulat rebus, cumulata etiam exaggeratione poenarum, imperat. Igitur Carolus, rei quum gravitate, tum novitate, improvisoque perpulsus malo, velox ad exercitum properat: aestuantes offendit copias, accensosque in pugnam comperit animos. Tum, pauca pro tempore cum Sabellio colloquutus, ut seditionis originem, et rerum causas agnovit, acciri ad se quamprimum factionum principes, ducesque copiarum iussit, *Mur., 342* eosque hunc in modum affatus est.' *A, c. 156 v* Existimaram vos, o viri, pro generis claritudine, proque usu et experimento, quum militarium tum humanarum rerum,' moderatioribus esse animis, *Oratio Caroli ad principes factionum* neque tam affectu quam prudentia regi. Ea enim est vera nobilitas, quae cum virtute coniuncta est. Neque quicquam tam generosum virum decet, quam animi tranquilla modestia, *c. 157 v* et' gravitas actionum. Sordescit quippe quaevis inclita propago sanguinis, nisi decora morum dignitate sit condita. Sed nimio vereor, ne forsitan sim sententia fraudatus, quum vos intuear usque adeo spiritibus concitatos, ut prudentiae, moderationis, et rationis habenas penitus excussisse videamini. At vos saltem dedita nobis continuisset fides, debitaque Venetam in rem publicam pietas, et complicatae manus, ac iunctae dexterae, quibus vos ut animorum pignoribus certisque vadibus obstrinxistis. An ignoratis quantum cladis, quantum periculi, vestra haec discidia Venetis perferant? Quo emolumento, qua voluptate seditiosae vestrae mentes, et manus, afficiant hostes? Conciliatis enim pacatisque vobis, Venetus Senatus, non tumultuantibus et dissidentibus eget; non ut vobis et inter vos, sed ut Carariensibus inferretis bellum, stipendio adscivit sibi. Arma et vires vestras, ut in hostes protenderent milites sui, non ut se se invicem lacerarent, mercede conduxit. Neque enim minus cordi est nobis, *A, c. 157 r* quam civilia serere prelia, a quibus mille fere annis' immunem expertemque viguisse gloriari civitas Veneta potest. Neque enim nos latet, quantas calamitates ciere atque infligere queant intestina discidia. Concordia quippe tenues initio res, exauctas et propagatas esse: discordia *c. 158 r* vero collapsas, et funditus extirpatas, et apud maiores legimus, et ipsi' vidimus et experti sumus. Neque ullum est tam stabile regnum, nulla tam fixa solidaque potestas, quae, si discordiarum incendio flagret, conservari diutius queat. Quo studio, quibus laboribus, diffi-

---

3. Habebantur preclari *collocate dopo le parole precedenti* Aquilani comites

cultatibus, sumptibus, ad hanc usque diem, hoc deductum sit bellum videtis. Septa claustra superavimus, penetravimus aditus, urbem obsedimus, turres ereximus, custodias observavimus, civitatem commertiis interclusimus, commeatum prohibuimus, regionem percurrimus, ferro incendioque passim vastavimus omnia. In urbem confertim cursimque confugere compulimus incolas. Terrore et consternatione cuncta complevimus. Ad extremumque periculi tandem Patavam civitatem adduximus, fereque iam ad ultimam desperationem compulimus hostes. Exhausta propemodum iam sunt in urbe omnia. Foeda ubique et horrida calamitatis imago reddita. Penuria primum, hinc fames incussa est. Esuries est quidem amodo in rabiem versa. Ad extremum tandem,' o socii, belli perventum est. Sudoribus et vigiliis foelix [A. c. 157 v] exitus datur. Premiorum iam nobis et victoriae gaudia manent. Quid agitis igitur, o viri, quid cupitis, quid temptatis? Quis saevus furor attonitos occupat animos? Quur quae in hostem ad belli iam prosperum exitum convertenda sunt arma' viresque, retorquetis in [Mur., 343] vosmet, et infesta quae gerere deceret in Patavos pectora, invicem exercetis? An fert' animus [c. 158 v] tot prospere gesta, levi momento, pervicaci corde foedare? Tot sumptus, labores, vigilias, inedias, difficultates iacere in cassum, tot conatus et postremam foelicis victoriae spem irritos reddere? Ubi nunc sunt sullimes illi et celsi spiritus vestri, nobilissimi viri, quos prestare pares claritudini generis decet? Ubi nunc generositas animorum corporumque, ubi mores, ubi decus, condimentumque nobilitatis virtus? Ubi prudentia, nervus alimentumque virtutum omnium? Ubi fides invicta, que vos potissimum Venetae rei publicae dedicavit? Paciemini ne, queso, fortissimi viri, culpa et scelere vestro, pervicacibusque et obduratis cervicibus, tot mensium opera una hora corruere? Agite igitur, obsecro, generosi duces, si quid preclari animi, si quid virtutis et fidei, et vere nobilitatis in vobis est, nunc' edite, nunc [A. c. 158 r] afferte in medium. Arma deponite, iram sedate, conciliate mentes, pacate infesta pectora, extinguite odia, rixis probrisque exitum date, redite invicem in gratiam, pristinamque benivolentiam mutuo revocate. Rei publicae nostrae, mihique has omnes queso, precor, donate iniurias. Date hoc nunc precibus meis, affecte orantem ne spernite. Plurima iam quondam vobis imperavi, hoc unum modo perpetuo debiturus sum vobis. Quod si id omnino fieri repente non queat, ad breve saltem tempus, mei gratia, intermittite iras, ultimamque victoriam, quae, Deo propitio, iam in manibus' est, perturbare nolite. Siquid enim apud vos Senatus [c. 159 r] venetus auctoritatis habet et dignitatis, siquid ego vobiscum amore in vos meo valeo, haec a vobis impensissimo studio petimus, haec impetrare contendimus, haec ut permittantur nobis, atque ut non frustra pecierimus aequum esse, vestrique officii, munerisque censemus. Quum orationi tulisset finem, Sabellius et plerique alii, qui forte aderant, veneti Senatores, paucique, qui factionibus abstinuerant, copiarum duces, plurimis illos in eam sententiam hortabantur. Sed quum illi pronis capitibus, terram defixis luminibus intuerentur, et seu erroris rubore, seu rigiditate' quadam animi pristino adhuc odio pervicaciter inherente, nihil ad ea [A. c. 158 v] quae dicta erant referrent, tum Carolus rursum ad illos versus, plurimisque in eorum cordis atrocitatem invectus, monendo suadendoque tantum invaluit, ut sedaret aliquantisper feroces animos, intermittendisque paululum contentionibus redderet pronos. Ita bimestribus indutiis, delinito mitigatoque satis irarum aestu, assentiri demum pellecti sunt. In hunc modum imminenti pergravi periculo obviam itum, ad reliquaque persolvenda belli munia promptus exercitus redditus est. Sed iam eo rerum perventum erat, ut ferre deinceps miserabilem famis atrocitatem Patavini non possent. Nihil alimenti reliquum inerat, omnia quippe etiam usui humano' abhorrenda consumpserant, extremaque desperatio occupaverat animos. [c. 159 v] Nam et odor iumentorum, et vilicorum frequentia, urbe' fere tòta vulgaverant morbos. Ita- [Mur., 344] que frequentes interdiu noctuque conventus agebantur, et querelarum vis ingens afferebatur, probraque ac maledicta iactare in Principem populus coeperat. Crassabaturque in illum odio vulgus, eiusque tyrannidem incusare, omnemque belli, suaeque calamitatis sevitiem in

---

33. *Dopo* orationi *aggiunge*: silentio

A, c. 159 r illum coniicere: quod tot cruciatibus ipsius' culpa contorquerentur: quod eiecti tectis, agris privati, spoliati fortunis: quod tandem inedia exhausti, vix comprimerent spiritus, et, iam leto propiores, ad ultimum periculi compellerentur. Nec in his quidem diuturnior mora acta est, sed. de permittenda Venetis urbe, consilia passim haberi coepta. Quae ubi primum c'am coaluere, inde solidius animis inheserunt, plerique civium auctoritate insigni, quis fides apud populum supprema erat, ad Carolum accessere, et de rerum statu, deque sua in Venetos fide, plurimo sermone conserto, nec non de Principis sui tyrannide multa conquesti, commemorata etiam vetustissima observantia gentis, et cognatione quadam ac propagatione originis, quod Venetos inde magna ex parte profluxisse creditum est, tandem. acceptis datisque conditionibus, urbis imperium Senatui veneto detulerunt, potestatemque ingressus im-
c. 159 v peratori' ac legato exercituique fecere [1]. In eum modum Patava urbs Venetorum in fide suscepta est. Vetustissima quidem ac regia civitas, cuius originem etiam a Troiano Anthenore prodidere scriptores. Gymnasium disciplinarum omnium et optimarum artium structura et moenium opere insignis, ac fama orbe toto percelebris. Cararius princeps, quondam
A, c. 159 v Venetis' amicus ac filius, Venetias perductus, carcerique ac vinculis adactus est. Ubi paulopost obire coactus mortem, imperii et vitae exitum tulit [2]. Ingenti profecto humanae fra-
Nota gilitatis et mutabilitatis exemplo. Quippe quod monere nos, is exitus preclaro documento potuit, nulla tam clara nobilitate, nullis opibus, imperio, gloria, efferri animos oportere; quum levi momento prolabi omnia, ruere, decidereque in preceps queant. Igitur Veneti, tam insigni urbe potiti, profusa hylaritate referti sunt, supplicationesque gratiarumque actiones immortali Deo solemniis cerimoniis edidere. Atque exultatio ad plures dies passim per urbem acta. Deinde quod ad Patavinas attinebat res vertentes animos, quanquam exacto bello, Carolum tamen perseverare in magistratu, et cum fiscalibus iuribus, rationibusque Patavini aerarii pernoscendis, componendisque intendere animum, tum etiam siquid reliqui causarum foret, cui consuli oportuisset, curare illum et exequi Senatus decrevit. Adhibitusque ex sena-
c. 160 v toribus illi collega. Caeterum Carolus quod res' haudquaquam perardua videbatur, et graviora illum, diu urbe absentem, in patriam revocabant, minime deinceps persistere loco,
A, c. 160 r sed abdicare se magistratu censuit.' Itaque a Senatu per litteras petita venia, impetrataque, Patavio digressus, college negocium eiuscemodique rerum curam liquit. Ipse Venetias secundo amne pervectus, a Principe patribusque summa gloria concelebratus est, gratiaeque
Mur., 345 illi actae, quod partum Patavinae urbis imperium, suo cum ingenio consilioque, tum' labori sudorique suo, ascribendum profiterentur. At collega, quum destinata exequi adortus, disquirendis fiscalibus aerarii Patavini libris sedulo incubuisset, nec recentia modo, sed multorum annorum rationibus revolutis, repeteret exactissime vetustiora quaeque, animadvertit aliqua librorum parte inscriptum Carolo Zeno quadringentos aureos nummos numeratos esse. Sic enim fiscales Principis patavini scribae ad rationes pridem retulisse videbantur. Erant

---

21. solemnibus — 36. patavi

[1] Per l'attività militare e diplomatica di Carlo Zeno nel 1405 fino alla caduta di Padova, cf. *Sen. Secr.*, II, cc. 121 sgg.; CITTADELLA, *op. cit.*, II, p. 396 sgg.; ROMANIN, *op. cit.*, IV, p. 24 sgg.; GATARI, ediz. Medin Tolomei cit., fasc. 5-6, p. 559 sgg.; MOROSINI, cit., I, c. 415.

Nell'Arch. di Stato a Venezia, *Cons. X*, 1392-1407 *Misti*, R. n. 8, cc. 105 *v*-107 *v* (21-27 luglio 1405) si leggono gli atti del processo contro cospiratori. Carlo Zeno è aggregato al Consiglio dei Dieci per tale processo. Cf. Anche FULIN, *Deliberazioni del Consiglio dei X*, in Arch. Ven., I, p. 20 e V. JOPPI, *Cronachetta* cit., p. 314.

Per l'importanza che Carlo Zeno dava all'opera dell'ingegnere Domenico da Firenze cf. PIER LIBERALE RAMBALDI, *Frammenti Carraresi*, in Atti e Memorie della R. Accademia di scienze, lettere ed arti di Padova, vol. XIII, dispensa III, 1897, pp. 220 sgg. e G. FASOLO, *Domenico di Benintendi da Firenze ingegnere del sec. XIV*, in Arch. Ven., anno LVII, V serie, n. 1-2, Venezia, 1927, p. 160.

Carlo Zeno presenziò all'atto di resa della città di Padova. Cf. VERCI, *op. cit.*, XVIII, pp. 88-91 e PREDELLI cit., L. X, n. 7, p. 311.

[2] Carlo Zeno è fra i 5 Savi eletti per il processo contro i Carraresi. VERCI, *op. cit.*, XVIII, p. 229 (24 nov. 1405).

autem ii, quos apud Astam Coloniam, exulanti Carario, Carolum mutuo dedisse supra memoravimus, quos Principem, non immemorem beneficii, reque ipsa devinctum, ut par erat, persolvi Carolo, etiam obnixe reluctanti, iussisse ante retulimus[1]. Itaque, incertum qua mente ductus, ad Decemviros ille rem detulit. Est autem is magistratus Veneta in urbe supremi imperii animadversionisque in quosque, pro arbitrio, fas ei, potestasque est; nec appellandi ab' eorum facto decretoque' ius ulli permissum; sed adeo perpetuo ratum est c. 161 r A, c. 160 v quod gessere, ut, nec in ambiguum verti, nec iure ne an iniuria gestum sit cognosci, nec rescindi factum, ullis unquam aut seculis aut causis queat. Igitur Decemviri, ut perlustravere libros, scripturamque inspexere, ex his fuere plerique, qui, haud aliter perspecta re, in legem incidisse Carolum censerent. Est enim vetus lex iam antea apud Venetos promulgata quae venetum civem annuum censum stipendiumve ab extero capere principe vetat; accipientem, Senatu magistratuque amoveri, prohiberique iubet. Quare audiri Carolum placuit, scriptureque ab eo rationem exigere. Profectus ergo ad illos Carolus, serio rem pandit, ordine ut gesta erant, cuncta docet. Astam se quondam Coloniam petentem pro eo magistratu, quem in Gallis administravit, Franciscum Cararium exulantem ea in urbe convenisse; ut amicum et Senatui gratum senatoremque venetum salutasse. Indigenti, quod patrio solo imperioque carebat, se quadringenta mutuo contulisse. Anxiumque curis et inopia pressum, respiratione haud exigua confovisse; munera etiam pleraque insuper addita ab se. Dum ex Gallis rediret in patriam, Cararii nomine, sibi neque petenti, neque volenti, sed obstinate etiam recusanti, et plane invito, redditam' mutuatam pecuniam esse. Caeterum se in bene- A, c. 161 r ficiorum munerum quoque congestione haudunquam illi cessisse.' Certasse plerumque cum c. 161 v illo, ut cive veneto et amico de meritis. Ingenue se posse fateri, neque ire inficias nunquam se ab illo fuisse superatum. Haec a Carolo magnifice libereque, nulla suspitionis umbra occupante animum, prolata Decemviris sunt. Et erant quidem illorum plerique, qui, audito Carolo, reique cognita serie, satis sibi factum putarent, neque reum modo legis non esse, aut animadverti in illum ex lege non oportere, sed laudatione quoque afficiendum censerent. Facile enim, quod verum erat, persuadebant sibi, neque aliam in partem verti potuisse rem, credere poterant. Nam Franciscum Carariam apud Galeazium inSubrium ducem diutius exulasse, Carolumque apud eundem habitum esse summo honore constare. Inopia rei familiaris, in' exilio obstrictum et pecuniis axhaustum, credibile quidem et vero simillimum esse. MUR., 346 Carolum semper natura liberalem et splendidum, tum potissimum, quum locupletior videbatur, succurrisse amico haud alienum ab illius moribus et institutione videri. Eum quoque semper plus gloriae quam pecuniarum percupidum fuisse, neque magnipendisse fortunas, accumulandisque pecuniis studuisse nunquam,' sed illas, ubi res exegisset, facile et magno A, c. 161 v corde profudisse. Celsi et magnifici animi, qualem Caroli sciant, esse consuevisse, plus dando quam percipiendo letari. Ingentem quoque auri vim Genuensi bello, in rei publicae usus, ab eo' largiter iactam esse, in amicorum largitionibus plurima ab illo consumpta, haud qui- c. 162 r dem esse obscurum. Magistratu quoque Patavo, post captam urbem, se se abdicasse Carolum, neque discutiendis aerarii supputationibus interesse voluisse, munusque id spretum ab eo, libero animo, esse; serenitatem quidem mentis liquide pre se ferre, et innocentiae iuditium exploratissimun, atque integritatis sinceritatisque suae validissimum testimonium esse. Siquidem si conscientia ulla minus recte gestae rei distinuisset animum, potuisse, inito magistratu, facile omnem huiuscemodi notam obtinere, efficereque pro voto atque arbitrio, ne prodiret in lucem, vel consumptis, vel deletis, quod non magni negocii erat opus, fiscalibus libris. Conscios criminis sui, nullam occasionem velandi facinoris pretermittere consuevisse, quin extrema queque, ad purgandam omnem inustae notae suspitionem, aggredi et temptare solere. Carolum tantae prudentiae, tanti nominis virum, non usque adeo mente

---

7. *Invece di* iniuria: iuria — 15. Galliis — 19. Galliis

[1] Cf. indietro pp. 88-89.

attonitum fuisse, ut tantae molis' res e pectore delapsa illi excidisset animo; nec quenquam adeo rerum omnium imperitum existimare id, aut credere posse. Cararium preterea tunc, quum et mutuo nummos acceperit, reddideritque, non exterum principem, non alienigenam, sed venetum civem senatoremque ac carissimum extitisse Venetae rei publicae.' Nullo unquam gentium iure, nulla lege, nullo more maiorum, inter eiusmodi interdictum commertium esse; decuisse civem civi, amicum amico in adversa fortuna ferre opem. Idque ingentis pietatis munus laudi et gloriae attribuendum videri. Licuisse illis preterea, omni divino humanoque iure, mutuo inter se, de beneficiorum, munerum, meritorumque concertatione contendere. Neque huiuscemodi benefici gratique animi munia, uspiam gentium, vel apud feros quidem et indomitos barbaros, ulla interdicta, vel lege, vel consuetudine unquam fuisse. Magis quidem gloria dignum Carolum videri, meritoque mercede afficiendum, quod rei publicae imitatus exemplum, Franciscum favore ac mutua charitate beneficiisque complexus sit. Non enim tam privata quam publica causa, amare quis videtur eum, quem iccirco amet, quod ametur a patria. Nam et deinde amicitiam Carolum' cum rei publicae voluntate mutasse. Eo usque enim amicum voluisse illum sibi, quoad patriae fuisset amicus. Rei publicae vero benivolentia sullata, habuisse hostem, et acerrimum in eum bellum gessisse. Quantum enim insudasset, quantum invigilasset, eo ipso Patavino bello,' ut illum privaret imperio, Venetaque res publica, ut foeliciter actum est, gloriosa victoria potiretur, promulgatum passim et pervulgatum esse. Resonare adhuc in auribus hominum ea preconia, quae Princeps patresque redeunti Carolo detulissent. Quod' si premiis illum ullis Cararius affecisset, facile quidem ipsum potuisse, vel dissuadere, vel differre bellum, aut desinere omnino, vel saltem languidius gerere rem. Ingenium, consilia, studia, curas, vigilantiam, sedulitatem, invictam gerendarum providentiam rerum, optimi et sanctissimi animi documentum aedere. Itaque quid adversum illum obici queat, aut quonam pacto commisisset in legem, nulla ex parte videri. Nullum quippe inditium, argumentum vestigiumque eius vel levissimae culpae constare. Haec atque huiuscemodi plurima, qui recto iuditio solutoque ab omni affectu animo erant, in medium efferebant. Neque impetendum civem talem, preclare de re publica meritum, iniuriaque hac nullo pacto afficiendum' censebant. Sed vicit hanc partem aliorum opinio, qui damnandum Carolum iudicabant. Itaque placuit incidisse in legem, esseque legis reum. Propterea Senatu illum, magistratuque amoveri iussere Decemviri, atque insuper biennalem carcerem adiecerunt, quo magis animis quam legibus tulisse sententiam viderentur [1]. Ingenti igitur consternatione omnium animi hoc pergravi et indigno casu confecti sunt, moestaque universa civitas reddita, et velut in publica orbitate, lugubri squalore referta est. Populusque omnis imprimis aegerrimo et iniquissimo animo rem pertulit. Et quanquam magistratus pavor et reverentia obtereret animos, linguis tamen' et vocibus temperare non poterant, quin liberius mentis conceptus efferrent. Itaque per aedes et templa conventus aedere, probra in Decemviros iactare, Caroli virtutem ferre ad sidera. Eius gestas ubique res, fusum pro patria sanguinem, invictam in patriam fidem charitatemque praedicare. Nullum similem in re publica Veneta fuisse unquam, tanta terrae marisque, belli et pacis artium peritia preditum, neque unquam futurum dicere. Iniuria illum, perperam et inique damnatum conclamitare. Neque iccirco quidem quod deliquisset in legem, sed quod nimium iam,' auctoritate ac dignitate crevisset. Eius virtutem, gloriam, benivolentiam omnium, suspectam et invisam fuisse pluribus, qui se impares meritis, posteriores semper honoribus futuros intelligerent. Iccirco tollendum eum ab oculis, et conspectu curiae, amovendumque Senatu censuisse, ne tantae claritudinis fulgore confunderentur, et ipsi priores evaderent, quos alioquin sequi procul oportuisset. Singulares animi, corporis, fortunarumque dotes, quas immortalis Deus in eo viro accumulate congesserat, invidiam illi perniciosissimam excitasse. Res quippe

---

25. *Invece di* eius: suae ullius — 26. *Dopo* iuditio *aggiunge*: libero

[1] Cf. I. Raulich, *La caduta dei Carraresi Signori di Padova*, Padova 1890, p. 131 sgg.

insigniter gestas, et preclara facinora, maximos semper animi rancores, atque ingentem invidiam conflare inter homines cosuevisse. Nullam siquidem ignaviae socordiaeque emulationem haberi solere, virtutem vero semper patuisse invidiae. Eam esse in ' rebus publicis [*c. 164 r*] communem pestem. Id semper criminis in rebus humanis inolevisse: ut adversum prestantissimos in re pu'blica viros, aemuli atque impotentis animi quique consurgerent cives. Sic [Mur., 348] audisse quondam se apud romanos .P. Coriolanum, .M. Furium Camillum, .P. Scipionem, clarissimos et prestantissimos viros, quibus plurimum Romana urbs debebat, apudque Cartaginenses Hannibalem, civium' invidia, patria et magistratibus pulsos, summisque iniuriis fuisse [*A, c. 164 r*] affectos. Pessimum id virus in rebus publicis magno earum detrimento serpere, easque hoc pacto saepenumero dignissimis suis et strenuissimis civibus atque imperatoribus spoliari. Carolum Zenum, parentem, liberatorem, conservatorem patriae, qui suo sudore, labore, sanguine, ingenio, consilio, tantum illi emolumenti, tantum salutis dedisset, tantum victoriarum congessisset, tantum subegisset hostium, tantum vulnerum pro eius salute ac dignitate tuenda pertulisset, tantum pro ea sanguinis effudisset, ut plures cicatrices quam membra gerat in corpore, nunc in rei publicae cladem, a paucis invidis et emulis civibus damnatum esse, quasi censum a Paduano principe acceperit, qui non opes modo suas, sed vitam centies pro pratria dare non dubitaverit. Confictam esse causam, falso calumniatum, et insimulatum esse, neque credi quicquam minus de illo viro posse videri; qui pecuniarum semper contemptor, saluti atque emolumento' patriae suae, virtutique ac gloriae dedicatus, omni [*c. 164 v*] aetate sua, omni studio, cunctis viribus insudarit. Anteactam quippe vitam, strenua gesta et preclara facinora egregium innocentiae suae documentum prestare. Neque acceptos' quidem a Carario nummos, sed magis pro patria fusos, sparsumque late cruorem, quae res [*A, c. 164 v*] civium in eum animos concitarunt, illi profecto potuit offuisse videri. Liquidam esse rem hanc, et tergiversari non posse. Quur enim et carcerem adiectum esse, quod supplitium lege non decernatur, nisi quod se continere non valuissent, quin aestum et affectum mentis efferrent, quasi sola animorum aegritudine irretiti, non iure permoti, id facere voluisse viderentur. Proinde plus illos calamitatis Venetae urbi inflixisse quam Carolo. Ingemiscendum rei publicae, patriaeque vices dolendas esse. Eam non minores de magistratibus suis attollere posse querelas, quod tantae virtutis, tam sublimis et celsi animi virum, ab eius regimine et cura dimoverit. Quid igitur si Genuenses rursum intulerint bellum? Quid si imperator in maritimam terrestremque legatus expeditionem mittendus fuerit? Tunc visuros Venetos quantum vir homini praestet, quantum inter mortales intersit. Itaque invidia atque odio civium, quos salutem et gloriam afferre decuerat patriae, cladem et dedecus parta esse. Quid enim Itali omnes populi, exteraeque nationes, nunc de Venetis praedicaturae' sint? [*c. 165 r*] Siquidem ubique terrarum celebrari Caroli nomen, et summis laudibus ad sidera tolli.' Quae [*A, c. 165 r*] vero pro re publica gesserit, adeo pervagata esse, ut iam universo perspicua terrarum orbi prodiderint. Neque quisquam sit adeo vecors et hebes rerum, cui sint obscura. Quid igitur nisi ingratitudinem, et animorum proterviam incusare, atque id universae civitati ascribere, quod a paucis, secus quam decuerit, pa'tratum esset, quasi quae in magistratu constituti [Mur., 349] iudicavissent, ea ex universo rei publicae iuditio profluxisse, sibi homines, quanquam minus quidem recte, persuadeant? Carolo profecto non solum nihil deperisse, sed accessisse magis, ac propterea illi congratulandum videri, quod integre nunc summa ei gloria cumulata, omnesque consumate foelicitatis partes eo casu sit consequutus, quippe quum nihil illi iam reliquum esse videbatur, quo inter raros eminentis celsitudinis viros ascribendus atque annumerandus esset. Eius itaque virtutem nunc cumulatius in invidia proditam, eius nomen immortale, gloriam sempiternam fore. His querelis, his vocibus, cives populusque omnis, cum Venetae, tum exterarum urbium, ad quos eius rei fama pervenerat, frendentes et indignabundi, plerumque etiam manantibus lacrimis, utebantur. Nec convitiis et contumeliis tem-

---

46. tum

perabant. At Carolus, mira moderatione mentis fretus,' aequo et forti animo, invidentis fortunae impetum ac saevitiam pertulit.' Nec ullum inclementius verbum, nullum anxii pectoris inditium protulit. Neque ob eam causam quicquam de solita in patriam fide ac charitate mutavit. Solum, agnoscere se, inquit, humanarum rerum fluxum, cursumque instabilem, [Nota] ac labiles vices, fortunaeque solitam vim. Consuevisse illam ad summum usque fastigii culmen provehere. At ubi eo perventum videt, verso cursu, devolvere inde raptim, detrusosque agere in preceps. Sibi eam frequentem et communem hominum sortem, iam [Nota] pridem perspectam et tritam esse. Neque quicquam novi, aut ignoti sibi accidisse putare. Quam fallaces sint cogitationes hominum, quam vana consilia, quam fluxi honores, lubricae dignitatum sublimitates, clientelae, aspirationes favoresque mortalium irriti, instabiles et incerti [Nota] rerum successus, quantae latebrae, recessusque insint hominum animis, egregium se documentum omnibus dare. Quod minus in his frivolis fortunae ineptiis confidere oporteat, posteros suo exemplo peritiores et cautiores fore. Sic providentem universae rei publicae Deum recte humana omnia labantia esse voluisse, ne demersum in his hominum genus, tan- [A. c. 165 r] quam' in solida foelicitate, defigeret animum. Sed memor, nullas hic esse perpetuas sedes, ex hac fragili fece rerum emergens, ad veram perpetuamque iocundissimam foelicitatem [c. 160 r] spiritus caelsos subveheret. Et huiuscemodi quidem plurima illius erant.' Caeterum compertum ego habeo, fuisse plerosque Italiae Germaniaeque principes, qui, Venetae rei publicae minus affecti, ut quae gesta apud Venetos erant novere, rati Caroli mentem iniuria lacessitam, facile in Venetos infestam et irritatam redigi posse, clam ad eum nuncios litterasque transmiserint, et preesse illum suis exercitibus, gerereque adversum Venetos bellum, omni suasione contenderint, ingentia polliciti, si eorum votis fecisset satis. Equibus Enricum Romanorum, Ladislaumque Siculorum reges memoratos accepimus[1]. Sed Carolus nihilomagis motus, Venetam urbem, patriam sibi semper fore, et illius hostes aeque comunes sibi refe- [MUR., 350] rens, eorum petitionibus est adversatus. Proinde' quum primum illi facultas oblata est, liberque soluto aditus patuit, potissimum omnium ad sacros cultus religionemque ingerens animum, Hierosolimam petere, venerandaque loca, a quibus christiana salus traxit originem, [A. c. 16[illegible] v] invisere ac venerari constituit[2]. Parata itaque' atque expedita triremi, librorumque illi ac vestium suppellectili plurima imposita, Venetiis solvens, Hierosolimam vectus est. Ibique persolvendis, quae devotus praeferebat animus, supplicationibus sacrisque cerimoniis religiose incubuit, impensiori divinorum cura et voluptate affectus, quam unquam antea humanis inheserat. Quum aliquandiu id loci traheret moram, alter ex Scotiae Regis liberis, Petro illi [c. [illegible]] nomen erat,' religionis quoque gratia pellectus, ad Hierosolimam urbem venit. Quem quum Carolus, pro innata modestia et bonitate naturae, salutandum invisendumque venerabundus adisset, ille gravitate morum sermonumque perspecta, facile, acris enim ingenii et preclarae indolis erat rex, insignes intellexit animo latere virtutes. Itaque de Caroli origine rebusque gestis altius pernoscendi desiderio accensus, ut optati compos effectus est, incredibile est memoratu, quanta illius benivolentia, quamve repente devinctus sit, quantaque illi gerendi morem cupiditate flagraverit. Nam maximis apud Carolum precibus contendit, ut una pergere in suam patriam vellet. Magna exercituum imperia insigniumque urbium ditionem pollicitus, si desiderii se compotem effecisset. Verum Carolus principi agens gratias, ingrave- [A. c. 167 r] scentis iam aetatis, ne voto' annueret, causam pretulit. Quod quum ille ferret aegerrime, cuperetque facto aliquo sui memoriam Caroli figere cordi, hoc saltem deprecatus est, ad hoc annixus intentiore cura, effecitque sedulo studio tandem, ut velut amantissimi sui animi pignus, equestri a se ordine insigniri Carolus pateretur. Ita post amplexus, collatasque saepe dexteras, et profusas utrinque charitatis indices lacrimas, ab invicem tandem seiuncti sunt. Caeterum dum haec a Carolo geruntur, triremem, qua devectus erat, naufragium passam, [c. 1[illegible] r] scopuloque impactam, maritimi' fluctus exhauserant. Itaque et triremis, vestium, librorumque,

[1] Vedi qui le osservazioni del ROMANIN, *op. cit.*, IV, p. 44 sg.

[2] Cf. DARU, *Histoire de la République de Venise*, Paris 1819, II, pp. 175 e sgg.

quos pluris pendebat, solatio non exiguo destitutus, per Mediterranea capere iter compellitur. Igitur equo subvectus, magna ex parte Syriam Phoenicemque peragravit, pellectus desiderio visendarum insignium urbium, celebriumque locorum, quis referta provincia est. Nondum excesserat regione, quum Cyprii regis ad illum perlatae litterae sunt, quibus ne gravaretur Carolus se adire, multa Rex suasione orabat. Imperabat siquidem per eam aetatem Cypro insulae, inclitae claritudinis strenuissimique animi rex Ianus, Genuensibus hostis fere perpetuus, et tunc ab iis bello atrotius repetitus. Ille ergo, ut Carolum' versari in A. c. 167 v Syria fama vulgavit, preclaram occasionem nactum se ratus, qua tueri se regnumque Caroli opera quiret, ingenti munere ab immortali Deo se preditum, preclareque suis consultum rebus, haudque quidem spernendum ingens beneficium censuerat, sed oblatam prosperi successus occasionem amplecti, Carolumque ad'se accersiri decreverat, quo illius opera adver- Mur., 351 sum Genuenses, quibus terrori eius nomen esse sciebat, eo bello uteretur. At Carolus, quanquam omnino ignarus quae consilia Regis incesserant animo, neque id satis coniectare poterat, tamen quum adeo promptam prospectaret illius mentem, indecens suis moribus, neque se dignum arbitrabatur fore, si requisitos aditus, et expetita' colloquia, tanti regis inter- c. 167 v pellatione provocatus, abnueret.' Quod quidem officium, sui magis muneris esse, sponteque Mur., 352 sua, in tanta presertim propinquitate loci, id persolvendum sibi fuisse intelligebat. Itaque desiderii regem compotem facere, gerereque illi morem decrevit. Eo consilio Syria solvens, traiecto quod interiacet mari, attigit Cyprum. Excessioneque in continentem facta, ad Regem Mediterraneo itinere profectus est.

---

7. impetitus — 19. traiectoque

VITAE MORVM RERVMQVE GESTARVM CAROLI ZENI VENETI AD PIVM .II. PONTIFICEM MAXIMVM IACOBI FELTRENSIS ET BELLVNENSIS ANTISTITIS

Mur., 353

LIBER .X. ET VLTIMVS '

REX per id tempus Nicosiae agebat, quae primaria insulae Cypri urbs, caputque [A, c. 168r] regni habetur. Ad quem ut Carolus venit, haud facile dixerim, qua is exultatione animi arrectus sit, qua gratulatione, qua hilaritate illum exceperit. Gratias egit, laude ornavit, fovit amplexu, letitiae atque amoris offitia universa persolvit, nihil omisit, quo letissimi et benivolentissimi animi, preferret inditium. 'Interea [c. 168r] vero Genuenses expedierant classem, infestisque in regem animis, atrox inferre Regi bellum parabant. Decem et novem illis triremes erant, duodecimque magnas ducebant naves. Eas sagittariis militibusque, preter classiariorum ingentem turbam, compleverant. Asciverant siquidem sibi militum tria milia, stipendiis conciliatos, quibus in continenti uti, et solida per eos conserere prelia quirent, atque ita asperrimum terra marique adversus regem gerere bellum. Commeatum quoque onerariis navibus affatim intulerant, ne ulla prospere gerendae rei deesset occasio. Primum ergo propinquos adesse hostes, subinde insulam attigisse, hinc classem applicasse litori, ' exposuisseque in continentem copias, volans initio fa- [A, c. 168v] ma, inde celeres percurrentes nuncii propere pertulerant. Quae ut pernotuere, tantus terror insulares invasit, ut nusquam insula tota sisti preceps fuga posset, nec continere se quidem incolae quirent, quin, regione deserta, ad proxima oppida viciniores que urbes confugerent, maioremque in modum perterrefacti, vix in his tutum sibi fore presidium crederent. Siquidem in urbes etiam insignes et, ut in ea insula, munitissimas penetraverat terror, nullisque moenibus, nullis portis et claustris se satis tutos arbitrabantur cives, sed consternati animo, alia insuper munitiora presidia queritabant. Qui ergo in regis consilio erant, ut linqueret ' urbem, seque conferret in arcem studiose persuadebant, tantumque pavoris incusserant Regi, [c. 168v] ut prope quotidianis succlamationibus victus, assentiri iis quae persuadebant sui, et pene iam efficere, induceret animum. Itaque Rex, in tanta undique conflictatione rerum animorumque, Caroli potissimum consilio presidioque sibi opus fore ratus, accersiri ad se illum iubet, eumque his verbis alloquitur [1]. [Oratio Cyprii Regis ad Carolum] Quod dedicatissimus tibi animus meus, et ingenti erga te charitate affectus, hoc initio iocundissimi mihi adventus tui videretur exigere, amicorum optime, ut quam elaborate, quam impense, et ' consilli et propositi mei causas pluribus age- [A, c. 169r] rem tecum, hoc nunc temporis rerumque mearum adversa conditio vetat, efficitque ut pressior esse compellar, quam statueram, et, ut ego profecto arbitror, aequum erat. [Nota] Ubi enim periculi ratio in foribus est, re, quam verbis agere prestat, perstringendusque maxime labilis

4. *Mancano le parole:* et ultimus — 14. illos — 29. *Nota marginale:* Oratio Regis ad Carolum

[1] Vedi l'elogio di queste gesta nel discorso funebre del Giustiniani (fol. 197-198).

fluxus temporis, ubi necessitudo operepretium facit. Itaque ne aegre tuleris, queso, si multa, Mur., 354 quae' dicere consilium fuerat, de industria preteriero, sed aequo capias animo, si quae mens mea pro rerum temporisque angustia praeferat, paucis absolvam. Neque enim speciosa dictu, sed usu necessaria in adversis rebus mihi sequenda sunt. Ego ut te in Syria agere nunciatum est mihi, demissum esse a superis ingenti meo beneficio iudicavi. Te enim et eximias virtutes tuas, rarasque inter' mortales celsi animi et invicti corporis preclaras dotes, argumentis plurimis noveram, pervagatamque orbe toto gloriam tuam, ex solido constare, nec fallacem esse sciebam. Presentium vero rerum mearum perturbatae sorti, et imminenti meo regno discrimini, et necessarium fore te, et opportune quidem advenisse intelligebam. Itaque tam prompti in te animi fui, tecum ea fide sum usus, ut te, quem nullis meis beneficiis, nullis meritis mihi devinctum non ignorabam,' solum tamen persuasa mihi generositate animi tui, accersire ad me per litteras non erubescerem. Vide quantum ausus, quantum de te mihi pollicitus sim. Nec me quidem fefellit opinio. Tu enim, haud dispari erga me animo, desiderii me compotem facere pro tua claritudine dignatus es. Quare si tibi aut magis quam decebat gravis, vel forsitan temerarius visus fuerim, ignosce, obsecro, vel fidei vel necessitudini meae, idque magis ascribe glorioso nomini tuo, cuius celebris et pervulgatae famae tanta vis est, ut facile quemvis protrahere ad hos ausus queat. Proinde superis, quorum munere mihi oblatus es, subinde tibi, qui persuavi conspectu tuo refecisti languidum animum meum, immortales gratias habeo, ut que foelix mihi sit adventus hic tuus, opto et precor. Neque enim fingere mihi gratius quicquam, nec voto quidem quivissem. En igitur' spes omnis et fides inte sita est. Regni mei salus, fortunarum mearum vis, liberi, cognati, amicique mei abste, ab animo, a virtute pendent tua. Quicquid meo terminatur imperio, in te coniectum est. Universa, quae ditioni meae subiecta sunt, in tuas congero manus. Quid hostium, quid bellorum adversum me subortum sit, vides. Quantum navium, triremium, militum attulerint saevissimi hostes, quantum illis' virium sit, quibus copiis, qualibus animis, mihi regnoque meo infesti inferant bellum, cernere licet. Me quidem imparem his omni rerum genere fortuna facit. Neque copiis neque viribus satis polleo. Nec aeque mei, pro rei magnitudine, strenuis prestant animis. Formidine omnia et consternatione completa sunt, terror omnes pervasit. Nec consistere, aut se se tueri moenibus, cives queunt. Qui me ut, urbe deserta, arcem ingrediar, ut validiorique me presidio concludam, non tam monent, quam compellunt mei. In tot adversis tu mihi solus solatio es, tu mihi unus presidio a superis Mur., 355 datus. Abste quicquid opis conferri mihi potest,' operior. Si te unum adherere lateri meo, curare afflictas res, intendere bello videro, satis mihi presidii ad omnes casus, ad omnes imminentium calamitates rerum, mihi fore putabo. Tutum meum regnum, te presente, credam, c. 170r nec nisi optime consultum saluti meae, quamdiu apud me' fueris, non arbitrari non potero. Ne me igitur deseras, ne voto destituas, ne me horum tuorumque pariter impiissimorum hostium unguibus dilaceratum iri patiare. Quantum imperatoris virtus in bello possit, quanti in exercitu dux momenti sit, quam ab eo uno salus victoriaque dependeat, non equidem A. c. 170v ignoro. Milites quidem' sine duce, non secus quam sine spiritu corpus agnovi, ferocioresque ac valentiores cervorum copias, duce leone, quam leonum cervo ductore, proditum scio. Adversum preterea comunes quoque hostes bellum gesturus es, quos totiens profligaveris, fuderis, caeperis, trucidaris, de quibus totiens gloriosam palmam tuleris. Eos nunc a regno, a cervicibus meis propulsare casus datur, utque id efficere curam intendas, oro, obtestorque. Ab his enim me, imperiumque tueri meum, urbes oppidaque servare, opes et fortunas insulae huius eripere, mihi meisque salutem vitamque vendicare profecto potes. Libera ergo animum meum anxia cura, territos cives formidine, incolas consternatione, mortales fuga, agros preda, insulam omnem crudeli vastatione immunem age. Strenua mente suscipe bellum, generoso animo aggredere hostes. Consilio, ope, virtute, ingenio, prudentia tua, susceptum perfice, et

14. *Invece di* aut: haud

mihi salutem, tibi gloriam immortalem et nomen aeternum, posteritatique monumentum et sacrarium statue. Meque tibi tuisque' obnoxium perpetuo et obstrictissimum redde, quem *c. 170 v* nulla intercapedo temporis, nulla relatio gratiae solvere unquam ea inhexausta indelebilique obligatione poterit. Commoverant strenuum animum piae regis preces, et versabilis fortune' vis assuetam eius fluctibus mentem obstrinxerant. Quippe nullum tam solidum regnum, tam *A, c. 171 r* sullime imperium, expers esse volubilis fortunae ictus tractabat ipse secum. Miserebaturque tanto Regi, ea tunc fortunae asperitate iactato, qua se quoque antea concussum esse sciebat. Memorque humanae sortis, lubricaeque varietatis rerum, et propriae vicis, pronior in pietatem animus vertebatur. Neque quonam pacto sibi imperare posset, ut obluctaretur regi, et in ea rerum perturbatione versatum, opportuno desiderio fraudaret, adducere consilium poterat. Ergo dicente illo, ita lumina cogitabundus submiserat, ita cervice pendebat, ut vix in Regis faciem converteret oculos. Sic imago mortalium rerum cogitabundum occupaverat animum. At ubi quandoque sublata lumina, quod per raro acciderat, forsitan in Regis ora iecisset, obortae confestim miserabiles lacrimae, deflectere rursum, et pertinatius in solum defigere compellebant. Itaque ut tacuisse Regem sensit, aliquantum spatii tacitus perstans, presentium rerum statum, et cum suam tum Regis vicem mente volvebat, exquirebatque acri ingenio' quod potissimum munus pre'clari animi, quod strenui officium viri, in ea conditione *c. 171 r* *Mur., 356* temporum, locorum et rerum, operepretium foret.' Tum paulisper errectis ad Regem oculis, *A, c. 171 v* ita loquutus est. Si quid meo adventu gratum tibi effeci, o Rex, non minus equidem, quam *Responsio Caroli ad Regem* tu ipse letor. Quid enim glôriosius mihi, quam tanto regi gessisse morem? Quippe si quo pluribus obsequimur, eo maiori affici voluptate solemus, clariorique laude digniores videri; cui muneri me tota aetate incubuisse, non ibo inficias, ita profecto, et eo amplius, quo magis in sullimiores quosque, coniecta studia nostra grata pervaserint. Caeterum accersitum venisse adte, non mihi quidem ad gratiam abste relatum iri decet; quippe cuius etiam non provocati, ea munia erant, non parere quippe Regi, cuiquam fortasse impium, mihi nefas et sacrilegium est. Sic anteacta vita mea, meique mores et animus preferunt. Quin tibi a me magis, o Rex, referendam gratiam puto, quod, me preveniens officio, contemplandi hoc venerabile caput, hanc faciem, adeo sullimem maiestatem prae se ferentem, occasionem praestiteris mihi; quod in humanis et iocundissimum et dignissimum mihi quidem statuo. Quod vero ad bellum et hostes, difficultatesque rerum tuarum spectat, hisce te perturbationibus angi, torqueor, et indignum te, qui fortunae volubilitate verseris, censeo. Enimvero' ea *c. 171 v* esse comunia humanae sortis iura,' neminemque, qui se non deum, sed hominem sciat, *A, c. 172 r* abhis anfractibus mortalitatis immunem esse se gloriari posse, preclare tibi perspectum iri non dubito. Quod ad me attinet, percuperem equidem tanti esse, ut usui fore tibi, et conferre opem laborantibus tuis rebus possem. Ingenti me quippe a superis preditum beneficio reputarem. Caeterum, insignis Rex, ea observantia tui, ea pietate rerum tuarum obstrinxisti meum animum tibi, ut nihil in me virium, facultatis, spiritus sit, quantunqunque id quidem, quod tibi dedicatum, quod tuum omnino non sit. Distrahebant me profecto in alias partes quam plurima, et diversorum generum solicitudine discindebar. Sed omnium me privatarum publicarumque rerum immemorem miseratio tui facit. Itaque utere me ut lubet, de obsequentissimo tibi tuo arbitratu decerne. Quam mihi curam 'iniunxeris, modo tibi esse emolumento queam, propere subibo impavidus, nec frustra unquam imperabis quicquam mihi, nec ego in cassum cognitum tuum a me consilium reddam. Neque vero usque adeo tuos hos consternari animis velim, nec supervacaneos tibi terrores incutere. Quin, o Rex, bono animo sis, ne te deicias, ne tuorum te formido prosternat queso. Urbem validam' habes, *A, c. 172 v* egregio cinctam muro. Eam tueri te aequum censeo. Nec tam' feroces, nec tam propin- *c. 172 r* qui hostes sunt, ut eos, in munita urbe constitutus, expavescere debeas. Quur te profligatum fatearis priusquam hostes adorti sint? Si urbem deseras, ubi tuto esse posse credideris?

---

19. *Nella nota marginale invece di* Responsio: Oratio

Non esse prudentis existimo, prius fugam capessere, quam promptum ad insequendum viderit hostem. Profecto qui urbe se continere non audet, fatetur ingenue et se castris et prelio et expugnatione devictum, conceditque omnem palmam hosti, prius quam manus consertae sint. Non est, Rex, tantum animorum adiciendum hostibus tuis, neque civibus et subditis, eo amplius, hoc facto exaugendus et exaggerandus pavor. Nihil enim reliquum erit magis, quam ut actum penitus de tua salute, de tuo regno et imperio sit. Itaque persistendum in urbe, eamque communiendam tuendamque consulo. Atque insuper comparandas militares copias, expediendum exercitum, quam maiorem ferre tuae vires queunt; et adversum hostes in castris consistendum, regionemque omnem a preda et vastatione prohibendam suadeo. Spero, Rex, si haec gesseris, directaque sint omnia iure suo, haud diutius te horum hostium molestia vexatum iri, faveant modo votis superi, et promptis mentibus propitii sint.' Me, Rex, utcunque tuus tulerit animus, obsequentissimum semper habiturus es. Haud facile memoratu est, quantum Regis animus' Caroli oratione erectus sit, ut quidem ante conceptam mente fidem non confirmatam modo, sed etiam cumulatius exauctam, crederet sibi, iamque totus a Caroli proposita sibi et persuasa virtute penderet, solumque in eius oculis et consiliis acquiesceret. Itaque quam maximas potest copias, omnium generum pro tempore parat. Milites eligere, scribere, presidia undique accersire, arma, tela, equos caeteraque militiae instrumenta parare, mercede multos conducere, ex insularibus plurimos quoque contrahere. Denique omnia, quae in bello usui esse solent, expediri raptim curat. Gerendarum vero rerum summam Carolo esse iubet, ductu suo geri bellum, regnum tueri, praeesse illum copiis, statuit. Parere illi omnes, aeque ac sibi, imperat. Expeditis igitur in bellum omnibus, Carolus, a Rege digressus, ad hostes vehitur. Ubi haud procul ab eis constitit, neque plus fere quam passuum duorum milium interiecto itineris spacio, castra locat, valideque vallo ac fossa communit. Vigilias observari, custodias interdiu ac noctu frequentes agi, arma curare milites monet. Tyrones continua exercitatione militiae assuefieri curat.' Exploratores frequentes speculatum mittit. Quid agant, moveant ve, parent ve hostes noscit. Nihil apud suos remissi neque apud hostes tuti, patitur esse. Erat ipse quidem, et numero et robore militum, longe inferior hostibus. Quippe qui raptim, tumultuariae comparatum' agmen, et pro tempore ex omni hominum genere collectas copias accepisset. Caeterum exercitus ineptitudinem supplere instaurareque ducis peritiam oportebat, nec tam porro viribus, quam artibus atque consiliis bellum ducendum erat. Itaque Carolus ad haec intentiore cura intenderat animum, ut ab incursionibus, preda, incendiis, deterritis hostibus, tutam insulam et a clade immunem redderet, copiasque illesas et intactas servaret, ne quo improviso hostium impetu, quicquam incommodi debilioribus suis posset inferri. Ratus fore, ut, eo pacto defatigatis diu'turno in cassum labore Genuensibus, ipse aut grata pace, aut preclara victoria, tandem prospero exitu finire bellum posset. Igitur, ubi satis pro tempore, ne circumvenire se, aut invadere repentino motu quirent hostes, consuluit, tum detrimentis, quis maxime possit, afficere illos adoritur. Insidiarum rimatur loca, coniectat tempora itineraque, per quae ire predatum' assuerant. Suorum cautissimos promptissimosque, exercitu toto delectos, per noctem disponit in latebris, et delitescere, quietosque monet esse. Ita incautos ex improviso aggreditur, palantes agit, capit, sauciat, cedit, magnam eorum stragem facit. Sic saepenumero aut pabulationibus, aut incursionibus, aut direptionibus intentos hostes, per regionemque circumfusos, ipse aut ex insidiis, aut repentina eruptione prosternit. Plerumque a lateribus' circumventos nactosque in medio concludit. Nonnunquam ad castra usque hostium repente prorumpens, novitate rei et subito motu, ingentem totis castris terrorem infert. Neque quietem agere suos, neque hostes interritos, aut satis tutos patitur. Semper rei prospere gerendae intentus, nullum preclari facinoris casum linquit. Perlustrat perquiritque omnia, mente, cogitatione, spiritu, viribus, corpore, membris, alloquiis, omnes artes, omnem ingenii vim intendit, ut officere illis, et egregium aliquid aedere queat. Quod vero planiciem minus commodam paucitati copiarum suarum animadverteret esse, aeditio-

ribus delectis locis, in hisce castra crebro commutat, ut quaque supereminens hostibus, facilius eorum motus superne' speculari, et inde adversum illos, secundo cursu, irruere possit *A, c. 174 v* agilius, gravioremque his cladem inferre. Sic ex superiori situ, quasi ex arce quadam, in subiectos Genuenses sedulo prospectans, omnes eorum progressus agitationesque, velut in conspectu habere ante oculos, et consulere emergentibus continuo casibus poterat, ut rerum ac temporum, negociorumque poposcissent vices. His artibus fretus, saepenumero prospero eventu, plurima cum hostibus conseruit prelia, nec unquam contulit cum his arma, quin evaderet superior, et ipse, relata ex pugna gloria, hostibus profligatis, dedecoris et detrimenti plurimum incuteret.' Itaque Genuenses, qui ab initio multitudine copiarum elati, facile se *c. 174 r* Regem ad internitionem delere speraverant, insolescentesque minitabantur, ut se in dies maioribus exagitari incommodis animadvertere, Caroli magnopere formidare artes, et cautius res suas ducere coeperunt, nec iam passim per regionem vagari ausi, a direptionibus et incendiis abstinere. Ita in dies vehementius territi, vix digredi castris et divertere a vallo confidebant, ceu semper inherentem tergis Carolum metuentes. In hunc modum, haud diuturno interiecto temporis' spacio, effectum est, ut qui antea tota passim vagari regione, *A, c. 175 r* et omnem discursare vastareque insulam soliti fuerant hostes, contineri iam loco, et quietos linquere incolas paulatim assuefierent, fereque ipsi obsessis similiores omnino redigi viderentur. Sic quoque liberiores dehinc aditus, et tutiora itinera reddita, et pavor, qui antea frequens occupaverat animos, insula tota sublatus est. Ergo' Genuenses, quum tempus in *Mur., 359* cassum teri, fraudarique spe concepta in dies se magis, irritosque conatus cedere animadvertere, de summa belli gerendisque rebus consultare frequentes et agitare coeperunt. Erant qui probarent consilium abeundi, et infectas omittere belli rationes censerent, quod, Carolo duce, arbitrarentur nullam fore victoriae spem. Plurimis vero diversa magis placebant, nec, sine ingenti ignominia Genuensis nominis, excessuros' se insula, fugaeque *c. 174 v* magis, quam profectioni similem eum digressum fore, asseverabant, quin magis quempiam preclari edendi facinoris casum adoriri oportere, et prospere gerendae rei occasionem querendam, ne tam ignaviter deserere coeptum viderentur bellum. Quum haec tandem sententia inhesisset animis, alii alia in medium afferre, nunc unum, modo aliud' approbare, et *A, c. 175 v* destinata consequendi, oblatam spem proponere intentioreque cura persuadere. Est in insula Cypro haud ignobile inter reliqua oppidum, quod Lymisium incolae vocitant. In eo arcem validam, paulo antea, oppidi presidio, Rex construi iusserat, valideque communitam, militibus atque armis confertam tenebat. Eius potiundi inexhausta cupido multorum pervaserat animos, neque languidam spem trahebant. Itaque quum multa monendo suadendoque tandem iis, quis decernendi potestas erat, persuasissent, pergere ad locum, copiasque admovere oppido, et arcem, aut occupare dolis, aut viribus expugnare, aut, si ea non successissent, ad extremum obsidere constituunt. Motis igitur propere castris, celato consilio, quum alio divertere simulassent, Lymisium accessere. Temptatisque primum furtivis artibus, quod improviso subitoque adventu fallere posse regios praefectos coniectarent, ubi diligenter haberi vigilias, neque fraudi locum esse ullum conspexere, prelium adorti, oppugnare arcem aggressi sunt. Sed, resistentibus' strenue militibus regiis, et arcem, alioquin structura vali- *c. 175 r* dissimam, egregie tuentibus, plures suorum vulneribus icti concidere. Siquidem superne ex arce iactantes' tela, sagittas, missilia, saxorumque obvolventes imbres Cyprii, haud magno *A, c. 176 r* negocio repulere hostes. Ergo, quod reliquum erat, obsidionem Genuenses cunctis artibus paravere. Machinas erexerunt, vallo fossaque moenia circumvenere, oppidum chorona cinxere, nequid inferri posset, prohibere adorti sunt. Carolo primum obscura fuerant hostium animi consiliaque, verum ut, exacto studio, submissis exploratoribus, quum ab his, tum a Rege quoque, quae ab hostibus gesta erant rescisset, elatus animo est, repenteque quid sui muneris foret in hostes acri ingenio, mente concepit. Neque defuit probata spes in eum ca-

---

1. quoque — 7. *Dopo* quin *aggiunge*: et

sum opportune rem duxisse fortunam, ut aedito preclaro facinore, strage plurima illata hostibus, liberatoque obsidione oppido, gloriam ipse victoriamque referret. Itaque suis ut corpora curarent, expeditique se se cum armis ad iter accingerent, commonefactis, de tertia vigilia egressus castris, citatum iter adoritur. Procul ab hostibus octuaginta passuum milibus aberat, tantum siquidem spatii Lymisium a loco quo moverat interiacebat, sed ipse victo- [Mur., 360] riam' in celeritate constituens, haudquaquam tanta intervalli vastitate deterritus, ad cursum [c. [illegible]; A. c. [illegible]] magis, quam iter, ingentia spiritu volvens' intentus' concitat agmen; subdereque calcaria equites, frequentare gressum pedites impellit. Vergebat iam eius diei in tenebras lux, et ipse, neque labore defessus, nec itinere fatigatus, quod reliquum erat viae, quanquam appeteret nox, haud intermittere, sed absolvere omnino decernens, sistere copias, et paulisper quietem agere, refovereque spiritus, et capere cibum iubet. Ubi recreatos satis, pro tempore, videt, coeptum continuat iter, et per intempeste noctis silentium, ad destinatam animo rem properans, citato gressu pergit ad hostes. Appropinquabat iam loco, et suboriri prima quoque lux videbatur. Tantum ergo itineris inter diem noctemque unam raptim emensus, rursus premere gradum, et contineri exercitum imperat, curandorumque propere corporum potestatem facit. Interim ad id usque tacitus operiturus, quo pabulatum misisse hostes coniectare poterat, rationes animi sui, quid ve agere illos velit, explicare aggreditur, paucisque, sui ignaros consilii, ammonere atque hortari. [Oratio Caroli ad milites] Promptitudinem, inquit, celeritatemque suam, per opportunum eo die strenui facinoris casum dare. Ingentis et sempiternae assequendae gloriae, praedaeque opulentissimae, praeclaram occasionem oblatam esse. Locu- [A. c. 177 r] pletissimos omnes eo die, et celebres omni aevo fore.' Nihil esse facilius, quam eo tem- [c. 17[illegible] r] pore Genuenses prosternere, quippe quod' in rebus bellicis nil utilius sit, quam incautos et improvisos adoriri hostes. Id a se antea cogitatum, nunc ex voto persolutum esse. Iccirco enim tam veloci cursu eos duxisse, ut omnino hostem falleret, insciumque adventus sui, imparatum opprimeret. Victoriam igitur in manibus versari; aequo animo illos id laboris et vigiliarum perferre oportere, quo tantum premiorum consequuturi sint. Strenuis bona omnia affluenter in promptu esse, per ignaviam nihil succedere prospere; nihil lucri et emolumenti, nihil laudi inertibus fore. Semper socordes inopia et fame marcescere. Omnia illis et fortunae et naturae bona deesse. In miseriaque atque egestate degentes, ignobilem vitam, obscuros et oblitteratos, squalore, illuvieque obsitos, silentio semper et oblivione demersum iri. Sibi itaque esse consilium, ut, pabulatum digressos hostes, subditis calcaribus, et citato gressu, adoriantur, palantesque per agrum agant, sternant, caedant, capiant, intactum abire neminem patiantur. Magnam quippe hostilis exercitus partem libere castris egressam, occupatam in id opus fore. Quippe quod neminem formidare, nullum vereri hostem possint. [A. c. 177 v] Illos subito pavore perterritos, nec' arma quidem moturos. Ita, inquit, facile opprimetis eos, commilitones, et fere amentes attonitosque, nec quo se vertant, aut quid acturi sint, satis [c. 176 v] sibi conscios obruetis. Tum propere' ad diripienda castra properabitis, et eos qui reliqui in his perstiterant, ignaros omnium, de improviso aggrediemini. Nec magno negocio castra ipsa, fere deserta, et defensoribus vacua, expugnare poteritis, si strenue rem gerere, et clari egregiique viri esse volueritis, foelices hodierno die vos fieri facile casus datur. Agite igitur, [Mur., 361] macta virtute estote, regnum hoc' et insulam liberate, hostes infensissimos pellite, Regem vestrum, de vobis optime meritum, ab imminenti excidio eripite. Liberos vestros et coniuges a iugo servitutis absolvite, et vobis laudem aeternam, opesque affatim uberrimas vendicate. Estoteque maxime omnium memores, adhibeteque penitus omnem operam, ne frustra tantum laboris et itineris obisse videamini. Ita ergo prefatus, ubi opportunum esse tempus arbitratus est, refectos quiete modica, ciboque et cohortatione suos, in agrum cui hostes pabulationibus assueverant, ducit. Iam ex hostium castris maxima militum pars egressa erat, alii predatum, [A. c. 1[illegible] r] pabulatum non'nulli, plures aquatum ierant, plurimi quoque per agros stramenta colligebant,

7. Intentius

libereque passim fere omnes hostiles copiae per campos vagabantur, quod arbitrarentur ab omni se se hoste tutos, et Caroli consiliorum inscii, nihil sibi discriminis imminere posse credebant. Propterea, neque ordine ullo, neque militari disciplina servata, soluti formidine, et veluti iugo discusso, impavide′ circunferrebantur. In eos igitur omnis equitatus, moxque [c. 177 r] velocissimi pedites, intenso raptim cursu, repente impetum faciunt. Tum proximae reliquae copiae se undique circumfundunt, et incautos, nihilque hostile metuentes, adoriuntur. Sed illi, ubi irruere in se hostes viderunt, rei subita novitate conterriti, trepidare moetu ingenti, improvisoque malo consternari, concidere animis, labi corporibus, destituique viribus, neque pugnare, neque fugere posse. At Carolus ad intercipienda, preripiendaque itinera, quae ad eorum castra ducebant, aliqua copiarum parte transmissa, ne hostes, fuga prolapsi, ad castra evaderent, ipse terrefactis instare, urgere, propellere, suos hortari, neminem labi manibus sinere, aut vivos capere, aut caedere et trucidare. Iumenta predamque rapere, ingentem eorum stragem aedere, sinere impunem neminem esse, nec′ quempiam ad castra penetrare [A, c. 178 v] pati. Illi ergo, neque resistere, neque fuga parare presidium poterant, neque rebus suis ulla humana ope consulere. Sed neque quo se verterent, satis gnari, aut capiebantur a regiis, aut confossi obruebantur. Siqui, confirmatis animis, cursum in castra tendissent, in eos qui observandis itineribus presidebant incidentes, ad unum omnes intercipiebantur; nec divertere aut clam esse uspiam quibant, quin Carolum et suos semper inherentes tergis, obviosque et infestos haberent. Nec evadendi′ ullum consilium, neque spes ulla erat. Ita [c. 177 v] universi cum sarcinis atque iumentis brevi nec magno negocio in Caroli potestatem venere. Itaque Carolus, his prospere profligatis, ut satis se ad eam partem victoria potitum vidit, ad castra hostium raptim convertit agmen, citatoque cursu ad ea expugnanda contendit. Nondum quicquam cladis stragisque suorum rescierant hostes. Neque enim evadere ad illos, ulla fuga ex suis, vel nuncius quisquam potuerat. Tam exacta cura impensa in id opus a Carolo erat. Ubi ergo Carolus propinquare castris coepit, clamorem suos quam validum efferre, et irruere cursim, irrumpereque ingenti impetu in castra iubet. Illi, perfuncti imperio, sullato clamore, raptim percurrunt, expugnareque′ properant castra′. At Genuenses, [Mur., 362 A, c. 179 r] tam repentino tumultu perciti, ut hostes adesse cognovere, eosque tanta vi concitatos irruere in castra conspicati sunt, novo pavore perculsi, fracti animis, discurrere per castra coepere, tumultuantes inopesque consilii, nec quid agerent, aut quo se volverent satis decernere poterant. Alii arma capere, ad vallum subire, castrorum aditus obstruere; tuba canere alii, et signum suis prelii dare, pabulatorumque agmen revocare ad castra. Plures fugam capessere, evadendique hostem occasionem omnem queritare, pro salute fortunisque soliciti esse. Ita pavore, strepitu, tumultu′ omnia compleri, nec certa esse gerendorum ratio, nec lex salubris [c. 178 r] ulla quibat afferri. Quippe neque imperium pre tumultu satis exaudiri, nec acceptum pre formidine observari poterat, et omnes simul et imperare, et parere gestiebant. Variaque a singulis, multimodaque consilia, passim, prout cuiusque ingenium et affectus erat, afferebantur. Sed ubi reverti ex suis neminem, qui castris excesserant, hostes viderunt, tunc dissipatos eos a Carolo, et interceptos intelligentes, maiorem immodum animis consternati sunt; languidiusque omnia gerere, et in fugam fere omnes vertere mentem coepere. Itaque ab ea castrorum parte, quae adversa′ regione erat, egressi castris, quam celeri cursu arripuere fu- [A, c. 179 v] gam, et ad classem suam, quae haud procul aberat, citatissimos gressus direxere. Ita magna eorum parte, fuga prolapsa, saluti consulere, et Caroli evadere manus valuere. Ergo Carolus, expugnatis haud acri certamine castris, profligatisque iis, qui reliqui perstiterant, hostibus, caesisque et sauciis plurimis, omnibusque interceptis, castra suis diripienda concessit. Magnam in his predam rerumque et armorum copiam comperit. Machinas bellicas instrumentaque militaria quam multa consequutus est, apparatumque oppugnationi atque obsidioni opportunum ingentem. Quicquid abduci commode potuit, ablatum est. Reliqua flammis et′

---

4. circumferrebantur impavide

incendio data. In eumque modum insulam omnem ab hostibus Carolus, oppidum ab obsidione et periculo, Regem a metu et anxia solicitudine liberavit. Ergo Genuenses, ea clade perculsi, quum se frustra niti, recidereque in irritum omnes conatus tandem animadvertere, neque proficere posse aliquid bello adversus Regem propter Carolum, conspicati sunt, et quanto diutius perseverassent, tanto acrius in dies erumnarum et ignominiae cumulos sibi auctum iri, iam inde prospicerent, subici animis, reclinareque cervices coepere, et ' ad indutias pacemque deflectere iam mollia pectora. Ita promptis studiis, biennales primum indutiae, Regem inter et Genuenses, sancitae sunt. Quae dehinc, paulo post, optimae paci facile occasionem prestitere. Pacatis igitur in hunc modum, compositisque Cypriis rebus, Carolus, et si absoluto bello, ut tamen Regi gereret morem, civilibus magis urbanisque Regis causis, egregiam navans operam, aliquandiu apud Regem perstitit, et multis variisque rerum generibus usui illi et emolumento fuit. Caeterum quum et Regi et bello et imminentibus opportunitatibus fecisse se satis arbitraretur, ad domesticos tandem lares anxias'que suorum curas, quos graves suo disgressu liquerat, animum adiecit, revertique in patriam statuit. Eo proposito, quum animi sui rationem Regi patefecisset, ut sibi abeundi potestatem permitteret, deprecatus est.' Adversabatur vero Rex pervicaciter, nihilque gravius, nil molestius audire posse videbatur. Orabat, monebat, pollicebatur plurima, preclarisque gloriae atque emolumenti conditionibus ante oculos positis, ut persisteret Carolus hortabatur. Dum in hac animorum sermonumque contentione versantur, oblatus est de improviso casus, quo et maior Carolo digrediendi necessitudo, et minor Regi ' reluctandi ratio reddita est. Per ea siquidem tempora, vergentibus in dissidium ecclesiae Romanae rebus, Gregorium, eius nominis duodecimum, pontificem maximum, Lucae agentem, deseruerant patres; Pisasque profecti, coacta raptim Synodo, novum ipsi pontificem, abolitis caeteris et oblitteratis, subrogaverant Petrum Cretensem, sacris eruditum litteris, qui Novariae primum, inde Mediolani presul, tunc cardineo perfunctus munere, Alexandri quinti sibi nomen indiderat. Eum Carolus, dum ageret Mediolani, ingenti benivolentia conciliaverat sibi, et familiariter officiosissimeque illo diutius usus erat [1]. Itaque, ut primum id in Cyprum, fama multorumque litteris, perlatum est, ingenti Carolus alacritate affectus, esse sui muneris, suarumque partium intellexit, Alexandrum pontificem adire ac venerari, proque vetusto amicitiae iure exactissimam illi, quantum in
c. 179 v eo esset, prestare operam. Neque vero obluctari deinceps' potuit Rex, quin magis iustis acquiescens causis, ut regio quoque nomine veneraretur Pontificem Carolus, censuit. Eius ergo rei gratia, quo apparatu clariori pergeret, triremem parari atque expediri placuit, qua Pisas usque ad Alexandrum veheretur. Interea, quod aliquanto diutiurnior eius digressus
A, c. 181 r videbatur fore, et tempestatis anni,' quae brumalis et horrida erat, et triremis apparandae causa, Petrum filium natu maiorem, quem una secum habebat Carolus, ad Pontificem praemisit, qui venerationis gratulationisque muniis persolutis, se prope diem affuturum Pontifici anunciaret. Eum Alexander, benigne admodum et grate excipiens, patris adventum solicitus praestolabatur, accelerarique in dies, frequentibus litteris, navigationem curabat. Ingentibus enim in rebus illius uti opera adiecerat animum. Comparatis itaque atque expeditis omnibus quae navigationi opportuna erant, Carolus, mutuis amplexibus fluentibusque utrinque lacrimis, a Rege digressus, Cyprio litore triremem solvit, Lygusticum pelagus ver-
Nota sus propere intendens cursum. Sed perturbat semper, pervertitque maximarum rerum consilia, inimica saevae fortunae vis. Iam siquidem Carolus, citatissimo navigans cursu, Ionium Siculumque fretum, prospero caelo usus, exegerat, in Tyrenoque pelago versabatur, mox Lygusticos penetraturus sinus, quum in'tempestiva nimium et acerbissima Alexandri mors

10. quam urbanis

[1] Pietro Filargio fu nominato alla sede vescovile di Novara il 18 sett. 1389, a quella di Milano il 17 maggio 1402 e fu elevato alla sede pontificia il 26 giugno 1409. EUBEL, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, Monasterii, MDCCCCXIII, vol. I, pp. 372, 333, 32.

illi nunciata est. Is enim Pisis Bononiam delatus, vixdum exacto primo pontificatus anno, Bononiae agens, commune humanae sortis persolverat munus [1]. Quo nuncio, haud secus quam par erat, in′genti moerore affectus, et tanti principis, atque imprimis′ amantissimi, et suam quoque vicem, non graviter dolere non potuit. Caeterum, quum eiuscemodi saevientibus fortunae fluctibus, multis antea casibus assuetus, non ignoraret humanarum rerum fallaces et infidos motus, et si destitutus ingenti spe, haudquaquam tamen consternatus animo, flectere cursum nautas, et in Adriaticum reverti sinum iussit, rectaque Venetias pergere. Extremam enim senectutem, postremosque ingravescentis deinceps aetatis dies, persolvere in patria iam constanti defixerat animo. Neque sibi, qui fere totam aetatem in eius usibus et emolumentis exegerat, in alieno solo moriendum esse censebat. Iniquum quippe atque impium ducebat esse defraudari illam suo funere, quae suae quoque vitae fructus hausisset. Itaque quum Venetias ea vectus triremi, non multorum dierum navigatione venisset, domesticas familiaresque res, diuturniore sui absentia, satis incompositas et labantes offendit. Quibus componendis dirigendisque quum adiecisset animum, operepretium censuit rei uxoriae maxime omnium′ mentem intendere. Non ulla quidem modo caeterarum rerum gratia, quae pellicere homines ad ea munia solent, sed ut socia consorteque communis vitae comparata sibi, et senectuti suae solamen afferret, et domesticarum rerum′ imminenti curae consuleret, quo illi eiusmodi solicitudine permissa, ipse ab hisce perturbationibus vacuus immunisque, liberius sacris litteris, et philosophiae, ac caeterarum litterarum disciplinis quiret incumbere. Ad eas enim exercitationes, quicquid reliquum superesset aetatis, posthabitis neglectisque caeteris, penitus dedicare decreverat. Oblatam ergo sibi forte Iustinopolitanam mulierem, nobilissimo ortam genere, admodumque locupletem, etiam aetate non disparem sibi, conformem rei suae arbitratus, eo proposito duxit uxorem [2]. Indeque quietior iam animo redditus, et a reliquis solutus curis, mentem studiumque omne convertit in libros, quantum per aetatem et corporis valetudinem permittebatur, assiduae lectioni ita intentus innixusque, ut nulla nisi gravi causa, ab ea vel modico temporis spatio declinaret. Cuius rei gratia, doctos homines in optimisque disciplinis insignes, quotquot in civitate esse novisset, studiosissime conciliare sibi curam exactissimam impendebat [3], eorumque alloquiis familiarissimoque consortio iocundissime fruebatur. Nam Gabrielem Spoletanum, magni nominis ea tempestate virum,′ sacrisque litteris eruditissimum, Hemanuelem Chrysoloram, philosophicis et oratoriis artibus excellentis tunc′ peritiae iudicatum, Petrum Paulum Vergerium, eloquentiae ea aetate singularis virum, et priscis etiam oratoribus comparandum, Petrumque Thomasium, artis eximiae medicum, humanitatis quoque preditum studiis, ea charitate complexus est, usque adeo in pretio et delitiis habuit, ita est his omnibus suavissime usus, ut nullam occasionem, nullam facultatem omitteret, qua cum his, modo copia quivisset afferri, integros dies noctesque consumeret. Neque quisquam erat, per ea tempora, ullius doctrinae nomine celebris, qui Caroli benivolentissimum animum beneficasque manus evaderet.′ Caeterum perturbabant saepenumero egregia haec instituta civium frequentissimae salutationes, qui e toto Senatu, maiori in dies numero, ad Carolum accedebant, non alia magis, quam consultandi de privatis publicisque rebus gratia. Ubi enim grave quicquam et arduum emersisset, confluebant ad illum ex omni passim ordine, illiusque imprimis maxime omnium iuditium et sententiam exquirebant. Atque ita complectebantur, ad patresque referrebant, ut in frequenti Senatu, Caroli plerumque iuditium probaretur, vixque ab eius consilio et auctoritate diverterent. Propterea celebres, vixque unquam vacuae illius aedes esse, ut alteram quoque apud ipsum publicam′ curiam

Mur. 364 — A, c. 181 v; c. 180 v; A, c. 182 r; c. 181 r; A, c. 182 v; Mur. 365; c. 181 v

[1] Alessandro V muore a Bologna il 3 maggio 1410. Eubel, *op. cit.*, I, p. 32.

[2] Questo matrimonio era già avvenuto nel 1402. Cf. nota 1 a pp. 96-97.

[3] Per le relazioni letterarie di Carlo Zeno cf. Marco Foscarini, *Della letteratura della Nobiltà Veneziana*, Venezia 1826, p. 44; Sabbadini, *Epistolario* cit., I, pp. 136 sgg. e III, p. 63; Smith, *Epistolario* cit., p. 257 sgg. e 334 sgg.; Lino Lazzarini, *Paolo de Bernardo* cit., pp. 110 e 131.

agi quis crederet.' Quippe rerum gestarum splendor, et gloriosa memoria, eximiaeque prudentiae passim pervulgatae apud omnes, constans opinio, comprobataque in patriam fides, ingentem summae quum venerationis, tum auctoritatis, passim omnium animis locum effecerat. Enimvero, quod ad Carolum attinere poterat, nullum ipse officium gratius usurpabat, quam omne, quantuncunque prestaretur otii, aut legendo aut scribendo consumere, ut nec fere unquam a librorum contrectatione vacuas linqueret manus. Religioni quoque preterea concedens plurimum, divinarumque rerum sedulam curam agens, nullam diem, nullam occasionem penitus omittebat, qua immortali Deo offerri christiano ritu sacrificium non studuisset. Ubi enim, integro corpore, per valitudinem facultas erat, singulis quot diebus ad propinquam suis aedibus martyri Stephano dicatam basilicam accedens, semper divinis intererat. Quod si minus recta perfunctus valetudine, corpore graviori egredi forsitan nequivisset, domi sacra fieri curabat, nec quoquo pacto, ullius rei gratia, pretermitti. Altare siquidem mobile domi errexerat, maximi, ut fit, indulgentia Pontificis, permissum sibi. Sacerdotemque ex heremitarum religione piis helemosinis, ad id dumtaxat opus, adsciverat. Paululum enim eius' religionis locus sua, ut diximus, aberat domo. Raro vero' alioquin, nisi sacrae rei gratia, prodire in publicum Carolus assuerat, nisi forsitan quandoque, laxandi animi occasione captata, ad pium religiosumque aliquem divertisset locum, ubi cum viris rebus divinis doctrinaeque dedicatis, suavissima conserens alloquia, plus spiritui quam corpori iocunditatis afferret. In hunc modum agente vita, transigenteque postremos dies Carolo, plurima tamen incommoda quietem viri ingravescentemque senectam perturbavere. Uxor enim asperam et turbulentam aegritudinem incidit, quae demum pernitiosa illi, et extremi exitii fuit. Itaque quum in eam Carolus omni pietatis perfunctus officio, nihil quod ad illius salutem conferret, pretermittere, assidua et intentiore cura contenderet, non exigua animi corporisque anxia perturbatione eius gratia affectus, atque vexatus est. Caeterum, quum illa tandem, post diuturnos suos Carolique labores, humani fati legem complesset, non defuit sane officio Carolus, sed extrema illi quaeque condendo corpori munia, funebresque cerimonias, ingenti et diligentia et pietate, persolvit. Sacros quoque in salutem animi vergentes ritus, quam religiosissi'me amplissimeque celebrandos curavit, nulla profusissimorum etiam sumptuum ratione' deterritus. Ad reliquas autem Caroli animi corporisque molestias, accessit etiam lateris, et calculi aegritudo, morbus quidem illi, tota fere senecta,' perpetuus, et ciragrae preterea, non leve in ea aetate malum. Quibus maiorem immodum, ad extremum usque vitae diem, sic affectus contortusque est, ut intermittere propterea iocundissima librorum solatia saepenumero cogeretur. Caeteris vero in partibus, valitudine corporis integra satis et inoffensa perseveravit, et, quantum aegritudinum intermissiones patiebantur, robur viresque ac membrorum soliditatem et rectitudinem, magis etiam quam pro aetate, continuit. Sensus quippe illi omnes adeo foeliciter obsequuti sunt, ut ex annorum decursu, nec eorum quisquam languesceret, nec imminuerent pristinum, vel ulla ex parte, vigorem. Visum quippe auditumque, qui maxime omnium labefactari senecta solent, usque adeo conservavit illesos, ut legens scribensque, nullo unquam externo adminiculo indiguerit. Preclare siquidem a natura compactum illi corpus obvenerat, ad robur ingens, integritatemque valitudinis et longitudinem vitae pronum. Quadrati humeri, solida membra compressaque, congesta passim nervorum compago, manus pedesque, ossium et nervorum' contextione durati. Magni et rutilantes oculi, ampla gravisque atque virilis facies, pectus latum protensumque, statura neque brevis, neque longa, sed recte media. Cui membra quidem omnia, debita proportione, congruerent. Nec quicquam plane,' vel ad robur valetudinemque integerrimam, vel ad decorem gravitatemque deesse illi naturae beneficio videbatur. Apparebatque facile, nisi violenti et saevi quippiam animo corporique suo fortunae malignitas permiscuisset, solitos illum humanae sortis dies etiam excedere potuisse. Iam tertium et octuagessimum persolverat annum, et quasi tunc in primo adolescentiae flore, in disciplinarum amorem fervore quodam animi concitatus, litterarum studiis nec fatigari,

nec satiari posse videbatur. Quippe quum horrida et gelidissima hieme assurgere noctu illum forsitan acrior algoris rigiditas deterruisset, compleri stratum libris iubebat, et naturae debita quiete permissa, quod reliquum seperarat noctis, lecto insidens, lectitans consumebat. Nec divelli facile e manibus codex poterat, nisi quid maioris necessitudinis ingruisset. Enimvero preter omnia, quae in ea aetate Carolo aspera et gravissima obvenere, illud maxime omnium imprimis calamitosissimum et perniciosissimum fuit, quod Iacobum,' filium A, c. 183 r natu iuniorem, quem unice et affectissime diligebat, saeva et acerbissima illi mors, intempestive heu nimium, abstulit. Quippe vixdum ille trigesimum attigerat annum, et naturae ingeniique dotibus impaucissimis excellens, ingentem summae claritudinis spem amantissimi patris' defixerat animo. Quod quidem atrox et perniciosissimum vulnus, usque adeo Caroli c. 183 v enervavit, labefactavitque vires, prostravitque penitus senile corpus, ut deinceps in deterius continuo collaberetur. Carolo siquidem omni aetate liberi dumtaxat fuere tres, nobili Iustiniana coniuge,' legittimoque suscepti thoro. Quorum omnium primum paulopost Bichignio- Mur., 367 nam vastam illam expugnatam navim acceperat, eiusque rei gratia Bichignioni cognomentum indiderat nato. Is tamen longe antea eo decennio, quod Mediolani egerat Carolus, vita defunctus est. Proximus huic Petrus fuit, qui unicus patris superstes, urbibus pretor, triremibusque saepe praefectus, magna cum laude, datus a Senatu, quum praeclara quamplurima, non mediocri gloria, terra marique gessisset, demum eo bello, quod asperrimum Veneti cum Philippo inSubrium duce gessere, apud lacum Benacum classis imperator, in rei publicae usibus, extremum fati' munus persolvit. Tertium, atque omnium novissimum, Ca- A, c. 185 v rolus natum exceperat, cui, religione captus quadam, Iacobi indixerat nomen. Hic, seu quod posterior erat natu, seu quod preclara indoles, eximiumque virtutis specimen elucescere in illo excellentius videbatur, tenacius Caroli pectori, cordique infixus inheserat, longeque caeteris a patre in amplissimam nati futurae praestantiae arrecto fidem' arden- c. 184 r tius amabatur. Quippe ille omnem in eo uno spem posteritatis defixerat, aequaturumque maiorum gloriam, haud vana argumentorom serie, proculdubio creditum persuaserat sibi. Et quamquam iunior esset natu, gerendarum tamen rerum summam illi potissimum crediderat, decreveratque universae ipsum rerum suarum administrationi praeesse. Ut vero, vivens ipse adhuc, nepotum solatio perfrui posset, uxorem illi dederat praestantem animo virginem, decoroque corpore Helisabet, vetustissima, nobilissimaque Gussona ortam familia, cui pater, etiam tunc superstes erat, vir insignis et maximis apud Venetos honoribus preditus, dignisque atque precipuis magistratibus domi forisque perfunctus, ei quoque Iacobo nomen fuit. Caeterum cum tribus maribus liberis, Andrea, Marco, Marino, ex Helisabet coniuge,' continuata propagatione, susceptis, Iacobus, ingenti Archangeli Michaelis devotione A, c. 186 r affectus, dedicatam suo nomini aedem, quam in vertice Gargani montis, admirabili quadam origine, conditam proditum est, adire omnino animum adiecisset, tum eius potissimum gratia, tum etiam imminentium rerum opportunitate pellectus, in Apuliam navigare decrevit, aegre quidem admodum id ferente Carolo genitore, et seiungi ab se dilectissimum natum, gravi atque iniquo animo tollerante.' Patrem igitur Iacobus, annis iam ut saepe memoravimus c. 184 v pergravem, uxoremque in flore aetatis, praegnantem ex se, tresque liberos linquens, post ultimos dulces complexus, et profusissimas moestissimi animi indices lacrimas, Venetiis solvit; navigioque vectus, quum primum in continentem prodire potuit, nihil existimavit antiquius, quam ut evestigio voti compos effectus, religione animum solveret, celebremque Archangeli basilicam venerabundus accederet. Enimvero iam aestas ingruerat, solaresque radii magis in dies fervorem ardentius succendebant, et loci quoque situs, regionisque illius supernum sidus, nonnihil ad augendam intemperiem aestus superaddere videbantur. Sed Iacobus nihilomagis deterritus, quo exactiori officio satis facere impensius' devotae' menti posset, Mur., 368 A, c. 186 v iumentorum omnium usu omisso, pedibus ipse suis, tantum itineris, tam adversa anni tempestate, aggredi ausus, etiam tandem utcunque persolvit. Sed inconsulte factum, poena quoque raptim consequuta est. Quippe febris illum mox horrida et atrox invasit, cuius tam

saeva perniciosaque extitit rabies, ut nobile corpus, paucos intra dies, exhaustum et penitus absumptum, extingueret. Ita Iacobus, Caroli genitoris unicum specimen, solamenque singulare, trigesimo aetatis anno fatali munere functus, in Tranensi Apuliae urbe conditus sepulcro est.' Ut primum igitur id Carolo nunciatum est, neque enim rei atrocitas id clam esse diutius amantissimo patri est passa, non secus ac saevissimum perniciosissimumque illatum vulnus, ingenti illum animi corporisque consternatione confecit. Omnibus enim languescens membris, exanimis fere, prostratusque concidit. Neque illi quicquam deinceps virium, nihil roboris, vigoris ve toto imposterum corpore perstitit. In tantamque aegritudinis incidit vim, ut extremus illi fuisse dies visus sit. Quippe qui nunquam deinde exurgens strato, haud procul post dilectissimi nati interitum, occubuerit. Neque enim aut tempore, aut aetate, aut hominum ullo solatio, vel artis eximiae medicorum peritia, consuli ' satis quoquo pacto ingruenti excidio potuit, usque adeo subitus ingens moeror praecordia ipsa medullasque consumpsisse videbatur, vitalesque omnes spiritus exhausisse. Animi enim aegritudini mederi ipse quidem aptius satis poterat, et prudentia, ac moderatione mentis, memoriaque comunis mortalitatis et humanae sortis temperare impetum acerbissimi doloris intentiore cura enitebatur. Quippe quum in ea gravissimi nuncii tam horrida universae familiae domusque consternatione, etiam Helisabet nurus, pro carissimi coniugis nece, ut par erat, acerrimo dolore confossa, intempestivum partum, exagitatione quadam naturae extortum, magis quam editum ' protulisset. Ille nepotem, cui paternum Iacobi nomen indici omnes censebant, simul quoque et Rainerium nuncupari iussit. Idque nominis, ad levandam sui moeroris atrocitatem, quoad super vixit frequentissime usurpari, neque unquam Iacobi iterari memoriam. Quod quidem eo quadrimestri, quo superstes esse Carolus filio potuit, exactim est observatum. Quanquam post avi mortem, paterni nominis appellatio renovata deinceps puero, continuoque vulgata sit. Caeterum labefactato exhaustoque tanta consternatione corpori, neque imperare Carolus, neque consulere ulla ' humana vi, nec quisquam etiam mortalium poterat; sed in dies conteri acrius, perniciosiusque consumi, et labi protinus in ultimum interitum videbatur. Neque ulla salutis spes reliqua esse, sed desperationem atque supremam horam extrema omnia minitari. Ergo quum sibi Carolus imminere postremae sortis casum animadverteret, exegisseque se solitae peregrinationis labilem cursum, et ad caelestem perpetuam sedem iam commigrandum fore, haec enim illi neque obscura, neque ambigua erant, cui recta salutis humane ratio iam pridem religiosissime cordi defixa tenacissime inheserat, sacerdotem acciri, ' et sacris purgari, expiarique cerimoniis maxime omnium integerrime voluit, quod etiam exactissime, supplici admodum devotissimaque mente, christiano mox more, persolvit.' Ad humana dehinc et domestica vertens animum, plurimis primum, ex re familiari fortunisque suis in pias causas officiosissime distributis, Petrum superstitem filium, natu maiorem, et quatuor, ex Iacobo defuncto nepotes, aequis portionibus haeredes instituit. Debitaque caeteris officiis, ut rex exigebat, cura impensa, quum iam penitus exhausta precordia vitalis linqueret vigor, ipseque in iugi continuataque summae foelicitatis memoria, certaque sibi et indubitata fide ac ' spe perseveraret ardentius, in divinorumque cogitationem pene absortus intenderet, illustris insignisque ille animus, ab affecto tam diu et fatigato corpore, tandem seiunctus est. Quem quidem et suscepisse superos, si ratione religiosa ducamur, haud immerito coniectare, credereque debere nos, aequum profecto censeri potest. Obiit autem mortem quarto et octuagessimo aetatis anno, quem etiam paucis diebus excesserat [1], sensuum omnium, et recta ac perpicaci intelligentiae vi, ad extremam usque horam, egregie conservata. Ut primum igitur per urbem Caroli mors pervulgata est, ingens omnes moeror oppressit, passimque civitas tota, gemitu, luctu et lacrimis referta est. Quippe parentem patriae, bellicaeque gloriae decus, prudentiaeque atque vir-

11. *Manca la parola*: satis — 40. cogitatione - a confecto

[1] Cf. nota 1 a p. 9.

tutum omnium specimen, ex humanis arreptum, professi omnes, et dolebant et querebantur. Sed Senatus,' ubi nihil iam reliquum erat, celebrandi ornandique funeris desumpta cura, c. 186 r ut Princeps venetus universique patres et nobilitas omnis, optime meriti de patria civis suppremo adessent officio, decrevit. Quumque civem a cive aptius laudari dignius duceretur, placuit ut Leonardus Iustinianus, qui Venetiis, per id tempus, dicendi sibi gloriam' vendicabat, funebre orandi persolveret munus. Itaque illi decreta pro contione laudatio A, c. 188 v est. Reliquum erat ut exanimato corpori debita cura impenderetur. Ad ea ergo persolvenda munia frequens popularium, eorum potissimum qui maritimis in rebus versati fuerant, multitudo confluxerat. Quippe fere omnes, saepenumero, navalibus expeditionibus sub Carolo militaverant, certatimque unus quisque intentissimo studio suppremi sibi sortem officii vendicabat. Nec sibi quidem mutuas concedebant vices, de obsequio pariter et pietate certantes, longeque plures erant, qui navare operam gestiebant, quam res ipsae, quae incumbere pro muneris necessitudine videbantur. Ut primum igitur pristinis vestibus nudare sine spiritu corpus adorti sunt, interea enim reliqua parabantur, res prorsus admirabilis conspecta est, quae dignum et venerandum universis spectaculum praebuit, in stuporemque ingentem fere omnes adduxit. Cicatricibus enim tot, tantisque toto passim corpore sparsis, ita deformatum corpus conspicati' sunt, ut vix ulla quidem pars vacua, ab illatoque immunis c. 187 r vulnere, relicta fuisse videretur [1]. Eas ergo attrectantes manibus, singulasque supputantes, trigintaquinque et quidem insignes numeravere. Quarum plures ingentium et' letalium Mur., 370 vulnerum notas, signaque' preferebant. Curato itaque daemum, exanimique composito cor- A, c. 189 r pore, atque iis quae imminebant, omnibus rite patratis, exactissimeque apparatu, in eam rem, ut opus erat, expedito, quum persoluta in solemnia funeris ministeria essent, singula quaeque, constituto, accomodatoque in rem perficiundam tempore, Princeps patresque ad Caroli quondam aedes, quas lautas magnificasque, apud dedicatam martyri Stephano basilicam, ut antea diximus, incolebat, caeterique cives, et omnis populus frequentissimi convenere. Petrumque, superstitem Caroli filium, aliosque necessarios, tetris, pro consuetudine, tectos vestibus, domi opperientes, offenderunt, illosque, post mutuos amplexus tristiaque alloquia, significationem pre se ferentia moesti animi, inter se se, ut cuiusque gradus dignitasque patiebatur, profecturi, ordine excepere. At ubi ad perferendum Caroli corpus et feretrum perventum est, pluribus diversorum ordinum, religioneque atque aliis ornamentis affectis, id sibi muneris usurpantibus, tum veneti fere omnes, mari nutriti, navalibusque assueti preliis, Principem patresque confertissimi' adiere, Carolique in se pietatem et benivolentiam repe- c. 187 v tentes, pristinaque sua in illum officia, quod magna eorum pars sub eo imperatore meruisset, nemini magis quam sibi, per'ferendi corporis vita defuncti Caroli, munus deberi asse- A, c. 189 v ruere; utque ipsis dumtaxat extremi officii debitum, quod solum poterant, sibique incumbere intelligebant, persolvendum permitteretur, supplices deprecati sunt. Impium enim esse dicebant, se, qui vivum Carolum tanta observantia coluissent, tam diuturnam sub eo egissent militiam, tot in illum semper obsequiorum munia persolvissent, fuissentque ab illo tanta charitate dilecti, nunc eo postremo, atque omnium novissimo pietatis officio fraudari. Eorum ergo iustis deprecationibus Princeps patresque assensi sunt, et desiderii votique illos compotes fieri censuere. Itaque in hunc modum disgressi aedibus ordine atque apparatu magnifico, iniri coeptum iter est. Incedebant primi quatuor eorum consodalium ordines, quos Battuatorum nuncupatione vulgus appellat. Eos enim Veneta urbs variis sodalitiis titulisque habet insignes. Et unicuique multitudo quidem ingens hominum inerat, quis dealbatae vestes tegebant corpora, capitaque, flagellaque de more, atque accensa lumina gestabant manibus; variosque, pro consuetudine, hymnos moestis vocibus decantabant. Proximi his, religiosi viri, maximo quidem numero,' professionum universarum erant, sub suo c. 188 r

---

19. *Invece di* et quidem insignes: ad unam

[1] Cf. Discorso funebre fol. 197 *r*.

quique religionis insigni.' Ecclesiasticus dehinc, et clericalis omnis exercitus, turba ingens, novemque diversorum caetuum agmina. Gradiebantur sibinde viri complures, equis insignibus vecti, quos quidem purpurea velamina contegebant. Ipsi vero lugubria indumenta gestantes, militaria Caroli imperatoriaque varia signa, multique generis ornamenta deferebant manibus, quibus ille, tum a veneto Senatu, tum etiam a principibus caeteris et regibus, apud quos suppremae quondam auctoritatis optinuerat locum, digne glorioseque fuerat decoratus; colloque illa humerisque pendentia, ad solumque usque prona, fereque prostrata trahebant. Post hos Veneti, expertissimi scientissimique maritimarum rerum, Caroli exanime corpus, humeris deferentes subsequebantur, ita partiti invicem mutuas vices, ut aliquo itineris spacio operis pars quenque contingeret. Princeps dehinc venetus, et qui Venetiis aderant illustres viri, proque imperio quocumque legati, patres, Senatus, nobilitasque omnis, longo ordine procedebant, ornabantque funus laudibus, et gloriosa rerum preclare gestarum celebrata memoria. Postremum omnium reliquum erat vulgus, quum civium Venetorumque, tum exteri et peregrini hominum generis, ut nemo etiam infimae sortis, cuivis arti exercitationi, aut' ministerio deditus, in tam omnium publico luctu frequentissimoque concursu, se se tecto continere potuerit. Ita certatim, ad pleclarum id spectaculum, rarum quidem admodum impaucissimis, curis reliquis postergatis, universi confluxerant. Ardentium autem rutilantiumque luminum ingens quidem omnibus locis aderat copia; ea quum profani, tum religiosi quique viri,' erectis manibus perferebant, undique a fronte tergoque ac lateribus imminentes. In hunc maxime modum, inter luctus et gemitus, laudantiumque ac proclamitantium querulas voces, per urbem mediam, ad celebre templum gloriosissimae dicatum Virgini, quod ad Caelestia vulgo nomen accepit, perventum est. Sacrum siquidem eum locum Carolus, pio animi affectu, atque ingenti devotione allectus, ubi sepulchro conderetur, vivens decreverat sibi [1]. Quod vero venerabilis ad exteriorem aram Virginis imago dudum sita, supplicem adeuntibus venerationem preferre solet, Caroli exangue corpus, id loci defosso solo, ad aram (sic enim voluerat) condidere. Insignia vero, atque ornamenta militiae, priorisque quondam vitae, et rerum gestarum dignissima monumenta, basilicae parietibus mansura perpetuo defixerunt, quorum pars magna, tam et si corrosa peneque consumpta, ad hodiernum etiam diem,' perstans conspicitur [2]. Persolutis igitur [*Quae sequuntur, desiderantur in codice Patavino*] daemum quae exigere eiuscemodi munia solent officiis sacrisque cerimoniis, Princeps patresque paratis sedibus considentes, Leonardum Iustinianum, cui decretum esse laudationis munus antea memoravimus, luculenter et elegantissime perorantem, intentis animis arrectisque ac studiosis auribus, iocundissime audiverunt [3]. Quippe is vir erat, qui etiam horridas incultasque mentes permulcere dicendo facile poterat. Eius autem funebris laudationis initium est: Maximum et amplissimum munus, quam et nos saepenumero legimus, et celeberrimam apud omnes totoque passim orbe vulgatam, sua quoque, pro laudantium officio gloria, ut quidem par est, haudquaquam fraudatam esse cognovimus [4].

---

26. *Invece di* ad: iuxta

[1] Il monastero della Celestia fu fondato da Ranieri Zeno nel 1137. Cf. Ermolao Paoletti, *Il fiore di Venezia*, Venezia 1857, vol. II, p. 209.

[2] Per le vicende del sepolcro di Carlo Zeno cf. Cicogna, *op. cit.*, III, p. 197; Gio. Correr, Agostino Sagredo, Nicolò Priuli, Ludovico Pasini, Luigi Correr, *Venezia e le sue lagune*, Venezia 1847, voll. 2, vol. I, parte II, p. 138 e vol. II, parte II, p. 383; Pietro Verrua, *Orazio Nelson nel pensiero e nell'arte del Foscolo e del Canova*, Padova 1919, pp. 31 sgg. Nell'Arsenale di Venezia si conserva tuttora l'armatura di Carlo Zeno. Il Priuli, *Patrizi Veneti illustri*, cod. del Museo Correr di Venezia, n. 3783, 3, M-Z 2891 a c. 229 r reca: "Fu il suo (di Carlo Zeno) ritratto al naturale "conservato per preziosa memoria nel XIIJ° quadro "del Maggior Consiglio fra li Senatori che accompa-"gnavano in galea il Doge Ziani all'impresa contro "Federico a favore di Papa Alessandro ". Bruciato nel 1577, "ora resta una statua di marmo in possesso "del cav. Zorzi Senatore erede di Caterino Zeno ".

[3] Cf. Berthold Fenigstein, *Leonardo Giustiniani* (aa. 1383?-1446), Halle A. S., 1909.

[4] Ludwig Bertalot, *Uno zibaldone umanistico latino del Quattrocento a Parma*, Firenze, 1936, XIV, a p. 5, dando relazione della copia del discorso che vi si legge a cc. 15 *v*-23 *r*, soggiunge: "Le copie manoscritte "di questa orazione sono innumerevoli, le edizioni "numerose ".

FVNEBRIS PRAESTANTISSIMI VIRI LEONARDI IVSTINIANI. c. 191 r Mur., 373

PRO CAROLO ZENO. ORATIO

Maximum et amplissimum munus, illustrissime Princeps, hodierno die ad me delatum video, qui dignitati ac magnitudini rerum, de quibus dicturus sum, omne ingenium et eloquentiam imparem esse cognosco. Non enim video ubi latius, ubi sublimius mea potuisset versari oratio, quam de clarissimo ac ornatissimo viro Carolo Zeno dicere. Cuius interitu, non florentissima modo nostra res publica, verum etiam totus terrarum orbis singulare quoddam decus ac ornamentum amisit. Fuit enim natura, virtute, gloria, tam excellens, ut etiam hoc uno aetas nostra potuerit in omni genere laudis cum antiquitate certare. Quenam igitur affluens elegansque dicendi copia? Que tanta ingenii vis atque maiestas, in hoc tam comuni hominum luctu atque iactura satis digne sufficiat, cum in tanto prestantissimorum hominum concursu atque frequentia, neminem esse videam, qui non sit huius viri desiderio, suique funeris pietate vehementer affectus? Quae quanquam ita sint, humanissime Princeps, iniquum tamen esse ducebam, ut ego, qui civis optimos omni semper laudationis officio prosequendos esse putarim, hoc tam egregium, honestumque laudandi munus recusarem, ab iis ad me delatum, quorum benivolentiam ' et auctoritatem meo de me iudicio preferendam esse arbitrarer. Dolebam preter- c. 191 v ea, patres amplissimi, et indignum esse censebam, nobilissimorum funerum laudes, in hac potissimum urbe, tanto humanitatis ac eloquentiae studio affluenti, ab externis hominibus usurpari, cum id et maximis et optimis civibus, quos omne pro patria officium explere decet, prisca laudabilique consuetudine concedi soleret. Ego vero, cum nec ingenium, nec eloquentiam, nec aetatem denique meam, parem huic loco auctoritati prestare posse confidam, omnem spem meam atque consilium, humanissime Princeps, in te locavi. Soles enim, pro innata tibi mansuetudine, cum de laude civium tuorum agitur, et eorum maxime qui de re publica benemeriti sunt, aures tuas incredibili quadam attentione prestare. Vos quoque, patres optimi, qui huius funeris decorandi causa tanto studio, tam inusitata frequentia convenistis, omisso dolore, aures iam vestras accomodate his laudibus, quas de vita, de ingenio, de virtute, de gloria huius prestantissimi vestri civis dicturi sumus. Quae cum quanta sint mecum considerarem, vererer'que ne maximarum rerum ubertas, orationis modum exce- Mur., 374 deret, statui ea tantum que vestra expectatione, aut huius funeris amplitudine digna essent, brevi oratione complecti. Non dicam' itaque de huius, in qua natus est, civitatis gloria et c. 192 r splendore, quae rerum a se gestarum magnitudine incomparabili, diuturnitate libertatis, prestantia civium, et novitate quadam, ac situs oportunitate, vix ulla laude digne ornari posset. Non dicam de antiqua patriciaque familia sua; quae tot egregios viros edidit, ut non satis constituerim, plus ne illa huic civitati, an haec civitas sibi splendoris attulerit. Non dicam de iustissimo viro et fortissimo Petro Zeno patre suo, quo nescio, an quisquam eorum quos

unquam aut vidimus, aut audivimus, aut legimus, gloriorius mortem obierit. Qui, classis imperator adversus Morbassanum christianae religionis crudelissimum hostem, una pro Deo immortali, pro patria, pro sociis, pro amicis, pro sua denique dignitate tuenda, acerrime dimicando ad Smyrnas cecidit; ut una morte omne gloriosum facinus, uno facinore omnem gloriosam mortem pariter sit complexus. Non dicam denique de liberis; non de necessariis; non de amicis; qui quales in eum fuerint, ex eorum lacrimis et moerore cognoscite. Sunt alia, his maiora, Caroli nostri ornamenta. Quis enim, ut a vita incipiam, non iure miretur preclaram omnis aetatis suae institutionem? Qua nil aliud prorsus, quam aditum ad summam gloriam quesisse visus est? Primam enim pueritiae suae partem, mortuo patre, litteris erudiendam ornandamque putavit. A quibus quicquid ocii et intermissionis dabatur,' non ad ignaviam aut luxum, sed partem ad corporis armorumque exercitationem, aliquid etiam opere, musicae ac fidibus accommodavit: ut principem Greciae Themistoclem, cui forte in omni gloria par fuisset, in hac laudatissima parte superaret. O liberalem institutionem, et preclara humanae vitae fundamenta, quibus Athene, ille omnium artium inventrices, neque plura neque meliora potuerunt excogitare. Itaque ut primum e ludo, atque his puerilibus erudimentis excessit, ut illustrem aliquem ocii sui fructum ex negocio vendicaret, in militiam confestim profectus est. In qua, cum ingenio, viribus, fortitudine caeteris facile prestitisset, ad Pontificem maximum expectatus adolescens concessit; a quo dignitatem quandam apud Patras, aetate sua longe ampliorem, est assecutus.' Pulcherrimum profecto iudicium, et maximo Pontifice dignum, qui, cum adolescentem moribus et disciplina egregie preditum cognovisset, non virtutem annis, sed annos virtute metiendos esse putavit. Patras ergo traiiciens, cum dificillimas pacis et belli res, cum consilio tum opera et imperio ministrasset, in varias de inde terrarum regiones enavigavit, tum orbis visendi studio, quod plerosque summos et viros et philosophos fecisse legimus, tum etiam ut navalis rei disciplinam, qua potissimum haec civitas tantum' imperium adepta est, longa exercitatione teneret. His artibus preditus, cum in patriam, in summa rerum ac temporum difficultate venisset, apud patricium ordinem et Senatum amplissimis honoribus et magistratibus continuo donatus est. In quibus tantum fortitudinis atque constantiae, tantum consilii ac prudentiae declaravit, ut expectationem omnium, que de se maxima erat, clarissimis rebus terra marique gestis, facillime superarit. Quarum, cum maxima famae celebritas esset, plerique illum potentissimi reges desiderabant. Aliqui vero apud se habuerunt, iis tamen annis quibus nostra res publica tranquillitate et ocio, tum prestantissimorum civium copia, qua plurimum semper excelluit, fruebatur. Quid vero demum is, gravi iam aetate confectus, cum a re publica, cui omnem ferme vitae suae fructum et agendo et consulendo prestiterat, in ocium se contulisset, quid, inquam, suo ingenio, sua virtute, sua gloria dignius, aut facere, aut excogitare potuerat, quam senium suum, innumeris laboribus, longa vigilia, crebra navigatione, assidua militia, variis fortunae casibus ac periculis iam defessum, suavissimis et honestissimis litterarum studiis confovere? Sic Solonem, Catonem, Lucullum, multosque clarissimos viros, senectutem suam solitos laxare legimus. In his tamen studiis' hic noster ita modeste versatus est, ut, cum nullam iucundiorem voluptatem haberet in vita, nunquam tamen neque patriae neque amicis privato consilio defuit. Quo igitur pacto omni suae vitae, aut prudentius aut pulcrius potuisset consulere? Qui cum probe ocium ad negocia retulisset, ita perfecte utrunque complexus est, ut ex eis et maximas virtutes et amplissimam fuerit gloriam consecutus. Quid honestius ex ocio Socrates, quid ex negocio clarius Alexander quesisse potuerat? Haec itaque cum permaxima sint, patres optimi, existimo tamen ab iis qui prestantissimum hunc hominem cognoverunt, haud minus divinum illud ingenium laudari. De quo cum hoc mihi loco dicendum sit, letor imprimis, humanissime Princeps, quod ante te dico, qui id cogitatione potius quam verbis equari posse intelligis. Scis enim quanti ingenii celeritate viguerit, quantam in perspiciendis rebus facilitatem habuerit; qui non discere, sed reminisci; non apprehendere, sed tenuisse prius omnia visus est. An forte

poterat ingenium illud rerum sublimitate superari? An varietate confundi? An multitudine obrui? Dicam profecto, illustrissime Princeps, dicam quod te sentire non dubito: neminem facile potuisse, aut in rebus altis sublimius, aut in diversis perfectius, aut' in multis copiosius [c. 104 r] dicere atque ornatius. Legimus ple'rosque summos viros eximia ingenii magnitudine [Mur., 376] floruisse. Sed eam tamen et numero rerum, et proprietate quadam fuisse finitam, qui non in omnibus, sed in quibusdam tantum artibus excellere potuerunt. Hunc autem prorsus nescio ad quem primum ingenii usum natura genuerit, cum singulis in rebus non versatus sed genitus esse videretur. Nil minus tamen, ex ea ingenii facilitate, studii et vigiliarum in cognoscendis rebus adhibuit. At quantum caeteri, aut ludis, aut spectaculis, aut eiusmodi voluptatibus ad corporis animique requiem temporis concedere solent, totum id Carolus ad relaxandos publicos labores iocundissimis litterarum studiis conferebat. Maximus fuit in eo colendi ingenii ardor et vehemens optimarum artium studium. Multos ille eruditissimos ac summos viros hospitalitate donavit. Multos preterea singulari quadam cognitione ac amicitia dignos fecit. Quo enim, ut alios omictam, studio, qua humanitate Antonium Masanum, eloquentissimum et integrum hominem ac divinarum artium eruditissimum coluit? Quanto amore ac usu Guarinum nostrum, grece ac latinae linguae peritissimum, complexus est?' Non Lixander Archilocum, non Athenodorum Cato, non Luculus Anthiochum maiori [c. 104 v] consuetudinis ac humanitatis officio prosequuti sunt. Vidit sane, vir sapiens, quantum ad gloriam atque laudem haec litterarum ornamenta conducant. Quod cum phylisophiam potissimum ac oratorium munus, tum ad bene beateque vivendum, tum ad publicam hominum utilitatem conferre intellexisset, non quantum occupatissimo viro, et in quotidiana maximarum rerum varietate versato, sed quantum aut philosopho, aut oratori par fuerat, in his est artibus assequutus. Quid enim illam sublimem philosophiae cognitionem extollam? Quid illum dicendi usum et rationem? Testis et tu, illustrissime Princeps, vosque, conscripti patres, qui saepe, cum in Senatum rogati convenissetis, suavissimam illam vocem gravissimasque sententias maxima semper cum admiratione audivistis. Testis est romana curia, quae hunc ipsum, quattuor et decem annos natum, orantem, summo studio laudavit; testis est Italia; testis est Grecia; testis est Gallia; testis est Britania, in quibus saepe, cum altissimas causas gravissime perorasset, singularem semper dicendi palmam omnium doctissimorum hominum iudicio est consequutus. Quid illam rei militaris disciplinam laudem? Nullum est tam novum, tam in auditum bellorum genus, quod illi cum nostra, tum etiam aliarum' gentium, fortuna ignotum fuerit. Quid divinas et humanas leges commemorem? [c. 105 r] Quid patrias consuetudines? Quid iura gentium? Quid varias hominum naturas? Quid situm orbis? Quid ipsam prope omnium rerum ac artium cognitionem? Quae omnia Carolus ipse ita egregie tenuit, ut vix credibile sit, aut a multis hominibus una aetate, aut multis aetatibus ab uno homine colligi potuisse. Quo vero pacto haec sine singulari ac pene divina memoria fieri poterant? Lucium Luculum maxima rerum recordatione viguisse legimus, maiori tamen verborum Hortensium. Hic vero noster, cum miro quodam' modo in [Mur., 377] utrisque excelleret, nec multitudine impleri, nec eius memoria temporis diuturnitate exhauriri poterat. Itaque cum eius ingenium tanta celeritate, facilitate, amplitudine, tanto studio et industria, tot rerum et artium cognitione ornatum esset, hoc tamen ampliori laude dignum arbitro, quod haec ipsa non nisi ad virtutem accommodanda esse existimavit. Ita enim dum viveret sentiebat: sine virtute nihil esse in vita magnopere expetendum. Contra vero propter virtutem, extremos cruciatus, dolores, pericula mortis, et ipsam denique mortem forti animo esse tollerandam. Cur ita? Quia, cum de animorum immortalitate religiose sentiret, nemini aditum in' caelum patere posse arbitrabatur, nisi ei qui virtutem imprimis constantissime [c. 105 v] coluisset. Que cum non solum nostre, sed priscorum quoque phylosophorum religioni consentanea sint, quo in loco constitutum esse credemus eum, qui tot tantisque virtutum preditus ornamentis e vita discessit? Quas equidem si, ut a me institutum erat, singulas recensere contendam, scio profecto hanc meam vocem ipsamque diem mediis in

laudibus defecturam. Quare, humanissime Princeps, in dicendo mihi modus habendus est, ut tanti viri virtutes penitus laudatione non careant. Et ego hac tua benigna facilitate audiendi longius non abutar. Atque ut a publicis rebus initium summam: penultimum Ianuense bellum, omnium perniciosissimum, que unquam haec civitas nostra gessit, innumeras huius viri virtutes efferre potest. Nam cum in armis semper aut legatus, aut imperator, terra marique fuisset, quod fuit illud in dubiis rebus consilium? Quantus in difficultate labor? Quae in periculis fortitudo? Quae celeritas in conficiendo? Quae industria in explorando? Quae tollerantia in agendo? Maximas in eo bello opes effudit; vulnera suscepit: oculum amisit: hostes profligavit; intestinos mercennariorum militum tumultus solus ipse compressit. Et,' Scipionis exemplo, cum litora nostra undique hostilium armorum fragore sonarent, in Ianuenses fines cum classe invectus, plurima diripuit, incendit atque vastavit, quod ante illum nemo non dico non fecerat, sed nec excogitaverat quidem. Bichignione vero illius vulgatissimae navis expugnationem pretereo; multasque res eo bello clarissime gestas, quas Carolus iste ad levandas nostras calamitates, quas non sine animi perturbatione audire vos posse arbitror, iuste fortiter constanterque declaravit. Vidisti enim haec omnia, fortissime Princeps, qui in hiis ipsis periculis summa cum laude quotidie versabaris. Viderunt haec plurimi vestrum, patres clarissimi, quorum opera et consilium ingentem rei publicae respirationem atque victoriam dedit. Viderunt haec hostes ipsi, qui nescio huius ne ornatissimi viri virtutes maiori odio an admiratione prosequuti sint. Sed quid ego antiqua commemoro? Enses vestri adhuc hostili cruore rubent ex ea victoria, quam postremo ex Ianuensi classe apud Iuncum gloriosissime retulistis. Cum id quoque bellum eius imperio, prudentia, virtute sumptum, ministratum atque confectum fuerit. Ubi tantum superiores illas cla'rissimasque virtutes superavit, quantum et aetate et quotidiana armorum et maximarum rerum exercitatione sibi vendicasse, par fuit.' Video hic egregiae suae virtutis testes plerosque nobilissimos cives nostros, qui in ea expeditione fuerunt. Imprimisque iustissimum ac optimum virum Leonardum Mocenicum fratrem tuum, qui legatus cum aliquot triremibus, haud mediocrem in ea pugna laudem est assequutus. Taceo reliquas amplissimas Venetorum aetate sua victorias, quibus, quantum momenti sua virtus prestantiaque prestiterit, hoc loco pretereo. Nam id sicuti vobis, ita universa pene Italia celebratum est, et ampliorem dicendi locum desiderare videtur. Quod si Caroli virtutes singillatim potius enumerare quam collectas breviter attingere instituissem, qua verborum copia, quo ve splendore orationis res ille complecti possent, quas decem annos apud Mediolani Ducem omnium cum laude ac admiratione gessisse constat? Nam pretor urbanus, consilii socius, legatus ac pretor plerunque in provinciis cum fuisset, in his est tam caste et integre, tam fortiter strenueque versatus, ut ipsius Ducis, gravissimi viri, sententia, summae rerum prefici mereretur. Non itaque minorem sibi gloriam vendicavit virtute propria, quam militum adiumento. Cum enim rebus tota Citeriore Gallia a se clarissime gestis, omnes fere eius aetatis imperatores superasset, sibi tamen ipse cessisse visus est, cum in Cumanas Alpes profectus, cum parva admodum' militum manu, ferocissimam et vi ac armis ante indomitam multitudinem, comitate et consilio sibi conciliavit. Quot ibi militum legiones ante trucidatae fuerant? Quot exercitus deleti? Quot duces caesi? Non ferro, non viribus, non acierum conflictu gens ea, tum animorum immanitate, tum difficultate locorum debellari poterat; sed novo quodam et inusitato bellandi genere, idest auctoritate, humanitate, clementia, affabilitate, comitate, eloquentia; quibus Carolus invictas urbes et agrestes animos vicit, domuit, atque subegit. Ut qui maximis imperatoribus prudentia et fortitudine par fuisset, his quoque artibus Cinee illi prestantissimo et eloquentissimo homini non succumberet. O decus aetatis huius, et clarissimum seculi nostri lumen; quid tibi inter tot tantaque, aut naturae, aut studii, aut fortunae ornamenta datum erat, quod non ad communem hominum salutem tibi datum esse arbitrareris? Quo ad enim gerendarum rerum adiumenta sibi aetas concessit, haud magis sibi ipsi, quam suae gloriae ac hominum commodis vivere

se se putabat. Septuagesimum enim iam natus annum, cum in Cyprum traiecisset, quod ante gestarum rerum argumentum, quem ibi virtutis suae usum expressit? Nam, ut ea omittam quae ad mores hominum ac eius regni dignitatem' amplitudinemque tuendam in- c. 197 v stituit, quantam est eo bello laudem assequutus, quod ab rege, se duce, cum Ianuensibus actum est? Cum enim hostium insultu res cyprie in maximum discrimen venissent, Carolus, et copiis et bellorum machinis longe inferior, fortissimos hostes brevi tempore convertit in fugam, et regnum ac regem ipsum summo periculo liberavit.' Digna certe senectus, quam Mur., 379 talis adolescentia precessisset. Multa enim apud Patras, et militari et publica virtute adolescens gessit, quae sicut eterna sunt memoria digna, ita et hac temporis angustia longe ampliora sunt. Quod siquis forte putaret eum aut trepidum militem, aut parum fortem imperatorem fuisse, nudatum Carolum nostrum aspiciat: cum difficile cognitu sit, plura ne membra, an vulnera in corpore suo habuerit. Habeo preterea multa, clarissime Princeps, quae, si tempus et dignitas tua prestaret, in medium efferre possim. Nec imperatoria, aut militaria tantum, sed privata etiam domesticaque virtute confecta. Quis enim, ut ex eis hoc unum attingam, eius fidem, animi magnitudinem, liberalitatem non magni faciat? Cum adolescens ad huc patrassina illa opulentissima dignitate sponte se abdicasset, ut cum apulo milite duello de vita certaret. Non enim maximus labor fidem, non' periculum fortitudi- c. 198 r nem, non expectata paupertas liberalitatem suam extinguere potuit. Qua vero humanitate, qua clementia in cives, in necessarios, in amicos fuisse credemus? Qui Apulum istum, iure belli sibi captivum datum, confestim libertate donavit. Quod si Gaii Cesaris clementia, tantis laudibus celebrata, vicisse victoriam dicitur, qui cives suos, et eos prestantissimos quidem viros, et optime de re publica meritos, non libertati, sed patriae restituisset, quo novo, quo inusitato laudandi genere, hanc singularem virtutem complectemur, qua externum hostem, nec eum certe probum hominem, aut nostra de re publica benemeritum, et vita et libertate donavit? Plena est profecto nostrorum hominum memoria iis virtutibus, quas Carolus privatus exercuit fortitudine, patientia, moderatione, constantia, equitate, clementia, gravitate, consilio, liberalitate, que in hoc uno et perfecte et copiose nituerunt. Itaque quos triumphos, humanissime Princeps, suis victoriis, quas coronas suis vulneribus, quas statuas suis virtutibus decernemus? Sed cum haec prisca virtutum insignia ac monumenta exoleverint, iam nullum sua vita, suo ingenio, sua virtute dignum fructum putabimus, nisi gloriam ipsam atque laudem; qua nil homini pulcrius in hoc mortalium cursu potest excogitari. Quod si gloriam' existimamus celebrem et pervulgatam hominum opinionem, c. 198 v quae a publicis virtutum meritis emanavit, nil video huic viro ad summam gloriam defuisse. Cum is in amplissima Venetorum republica, omnes ferme, quas poterat, dignitates, ante habuerit quam voluerit, ante tenuerit quam quesierit. Et, ut de imperiis et magistratibus taceam, quos ille domi et foris, pace et bello, terra marique gessit, quod fuit illud, quantum ve patricii ordinis de illo iudicium, cum edem sancti Marci, quem maxime ex superis, optimum semper patro'num haec civitas sensit, suae curae fideique commisit, cum ex Mur., 380 eo loco tu, illustrissime Princeps, in hac suprema totius imperii nostri arce fueris collocatus? Id autem, cum et domi et paulo ante senectutem suam obtigerit, eius num forte adolescentia maximis honoribus caruit? Bellum atrox quod Patrassinus populus cum finitimis gessit, hic quartum et vigesimum vitae annum agens, suo ductu, aut auspiciis ministravit. Quanta vero apud Ioannem Galeazium Mediolani ducem eius fuit opinio; qui, cum prope omnia illustria mundi ingenia collegisset, non tamen satis habuisse credidit, nisi hunc ipsum, et habuisset et collocasset in primis? Regem vero Cyprium usque adeo hunc ipsum probasse scimus, ut, quanti sui regni incolumitatem atque salutem, tanti' profecto eum existi- c. 199 r marit. Fortunam vero quis ignorat id sibi gloriae tribuisse, quod paucis unquam concessit? Quae, cum bellicis precipue in rebus varietatem soleat atque in constantiam declarare, nullum tamen, cum Carolus sepius conflixisset, aut adversum, aut non felicem pugnae exitum reportavit? Quenam igitur amplior gloriae maiestas, qui clarior splendor huic viro adici

poterat? Qui in amplissima Venetorum re publica, qui apud potentissimos reges et populos, qui apud denique fortunam ipsam, domi et foris, terra et mari, tantum gloriae, tantum laudis habuit, ut eius vitam laudent omnes, ingenium mirentur, virtutes summa celebratione colant? Facit hoc, patres amplissimi, ut nostram iacturam ac eius interitum minus molesto animo perferamus; qui, vitam omni genere laudis accumulatam, quarto et octuagesimo aetatis anno dimisit. Quo numero, cum in se omnem prorsus perfectionem conductam teneat, eos qui perfuncti erant, divinitatem quandam assequutos putavit antiquitas. Quae cum ita sint, illustrissime Princeps, iam lacrimas atque merorem, quibus hoc celebratissimum funus decoratum est, dimittendum esse censeo. Neque tam mestos esse oportet suo discessu, c. 19 r quam letos ea presentia, qua olim dum viveret,' iocundissime fruebamur. Nam posteri homines, ad quos celebris tantarum rerum fama defluxerit, beatos nos appellabunt, qui hunc divinum hominem his nostris oculis intueri potuimus. Imprimis itaque tu, Petre optime, dimissis lacrimis, id solum videas, quomodo paternam gloriam, hereditario tibi iure relictam, possideas. Nos autem, patres amplissimi, quibus Caroli nostri nomen et suarum virtutum imago relicta est, summo studio ac vigilantia niti decet, ut eius nomen, nostris laudibus celebratum, eternum immortaleque faciamus, et divinam virtutum suarum imaginem, non statuis modo aut picturis, sed imitatione quoque ac opere declaremus. Finis.

Acta anno MCCCCXVIII Christi, octavo Idus Maii, ad populum in ede Mariae Celestis. Venetiis.

INDICI

AVVERTENZE PER GLI INDICI

Le indicazioni in carattere *tondo* rimandano al testo della Cronaca, quelle in carattere *corsivo* alle varianti o al commento, quelle comprese *fra virgolette* alla prefazione.

Il punto esclamativo tra parentesi indica le varianti errate.

Il numero in carattere *più grande* indica la *pagina*, quello in carattere *più piccolo* la *riga*.

Nell'INDICE ALFABETICO DEI NOMI E DELLE MATERIE, accanto a ciascun nome, ridotto, dov'è possibile, alla forma italiana più comune nell'uso moderno, sono poste fra parentesi *quadre* tutte le altre forme sotto le quali esso figura o nella prefazione o nel testo o nel commento e che per ragioni ortografiche, di dialetto o di lingua sono diverse da quella prescelta. Di queste diverse forme figurano al loro posto alfabetico nell'indice, e con richiamo alla forma italiana prescelta, soltanto quelle nelle cui *prime quattro lettere* si riscontra qualche differenza dalle prime quattro lettere della forma prescelta.

Le voci, le cui indicazioni si trovano solo nelle note della prefazione o nel commento, sono in carattere spazieggiato.

Nell'INDICE CRONOLOGICO ciascuna data è secondo lo stile comune; precede l'indicazione dell'*anno*, poi successivamente seguono quelle del *mese* e del *giorno*, con un cenno sommario dell'avvenimento.

Con *asterisco* sono segnate le *date che si possono desumere dal contesto del discorso*, sebbene non siano espressamente dichiarate nel testo della Cronaca.

Tra parentesi *quadre* sono poste le date *errate* con richiamo alla data vera, la quale, alla sua volta, ha un richiamo alla *data errata*.

Tavola delle principali abbreviazioni che s'incontrano negli indici

aa.	anni	*imp.*	imperatore
an.	anno	*march.*	marchese
arciv.	arcivescovo	*ms., mss.*	manoscritto, manoscritti
card.	cardinale	*pp.*	papa
cav.	cavaliere	*ric.*	ricordato
cf.	confronta	*sec.*	secolo
cit.	citato, citati	*univ.*	università
cod., codd.	codice, codici	*v.*	vedi, vedasi
docum.	documento, documenti	*vesc.*	vescovo, vescovi

INDICE ALFABETICO

INDICE CRONOLOGICO

di ser Nigi annunciando la previsione che Carlo Zeno sarà eletto capitano generale, 100, *1-5.*

***1403 gennaio 20** - *Lettera di Carlo Zeno a Pietro Tommasi per la malattia del figliastro Giovanni,* 96, *84-104.*

***1403 gennaio 20** - *Lettera di Carlo Zeno e Maria Spelati al figlio Giovanni,* 96, *105-118*; 97, *1-8.*

***1403 gennaio 22** - *Lettera di Carlo Zeno a Pietro Tommasi. perchè si interessi che il figliastro Giovanni venga accompagnato a Venezia,* 97, *9-27.*

1403 gennaio 23 - Carlo Zeno eletto capitano generale contro Boccicaldo, 100, 12-13, *6-10.*

1403 gennaio 26 - *Il Carrarese assicura Carlo Zeno di aver ordinato ricerche del figliastro Giovanni,* 97, *28-34.*

***1403 ottobre 7** - Vittoria di Carlo Zeno a Modone, 104-109.

1403 novembre 6 - *Lettera di Antonio Schiavo al Doge,* 108, *6-9.*

1403 novembre 16 - *Carlo Zeno, terminata la campagna contro Boccicaldo, è di ritorno a Venezia,* 111, *9-11.*

1404 marzo 16 - *Carlo Zeno e Pietro Emo ambasciatori presso il Carrarese,* 114, *2-3.*

1404 giugno 24-agosto 26 - Carlo Zeno e Pietro Emo provveditori al campo nella guerra contro il Carrarese, 114, 4-13, *4-7.*

1404 giugno 28 - *Venezia arruola nuove milizie,* 114, *8-10.*

1404 luglio 24 - *Autorizzazione a Carlo Zeno e Pietro Emo di fare spese per far entrare l'esercito nel territorio padovano,* 115, *3-6.*

1404 agosto - *Carlo Zeno per alcuni giorni sostituisce il capitano generale,* 115, *7-9.*

1404 settembre 6 - *Carlo Zeno si reca a Venezia per conferire con il Doge,* 116, *1-6.*

1404 ottobre 7 - *Elogio del governo per l'opera di Carlo Zeno e licenza di tornare a Venezia per ricuperare la salute,* 117, *1-20.*

1405 marzo 12 - *Incarico a Stefano de Scotis di ritirare una somma.* 93, *98-107.*

1405 luglio 21-27 - *Processo a Venezia contro cospiratori,* 120, *8-14.*

***1405 novembre 22** - Atto di sottomissione di Padova, 120, 9-11, *24-25.*

1405 novembre 24 - *Carlo Zeno è fra i cinque Savi eletti per il processo contro i Carraresi,* 120, *27-30.*

***1406 gennaio 12** - Carlo Zeno condannato alla perdita di ogni ufficio e alla prigione, 122, 29-31.

1409 giugno 26 - *Pietro Filargio eletto papa,* 134, *4-5.*

1410 maggio 3 *Morte di Alessandro V (Pietro Filargio),* 135, *1-2.*

1418 gennaio (?) - " Nascita di Iacopo Zeno, III, 2 ,,.

1418 maggio 6 - Morte di Carlo Zeno, 9, *6-7*; " XIII, 19-29 .,; 138, 40-45.

1418 maggio 8 - Leonardo Giustiniani pronuncia l'orazione nel funerale di Carlo Zeno, 146, 18.

***1429** - " Iacopo Zeno comincia i suoi studi a Padova, III, 8-9 ,,.

1434 ottobre 25 - *" Iacopo Zeno comincia a scrivere le " praelectiones ,, sul I e II libro del codice giustinianeo come scolaro di Paolo da Castro,* IV, *17-20* ,,.

1435 - *" Iacopo Zeno termina lo studio del I e II libro del codice giustinianeo,* IV, *20-26* ,,.

1437 settembre 2 - *" Iacopo Zeno finisce lo studio del VI libro del codice giustinianeo,* IV, *27-35* ,,.

1439 aprile 14 - " Iacopo Zeno figura la prima volta negli atti accademici, IV, 2-3 ,,.

1440 agosto 20-21 - " Iacopo Zeno licenziato e laureato in ambo i diritti, IV, 3-8 ,,.

1444 - " Iacopo Zeno è a Roma, IV, 12 ,,.

1445 giugno 7 - *" Iacopo Zeno acquista il libro del Maestro delle Sentenze,* VI, *59-62* ,,.

1447 aprile 26 - " Iacopo Zeno eletto vescovo di Feltre e Belluno, V, 2, XIII, 37-38 ,,.

1451 giugno 10 - " Iacopo Zeno candidato alla sede vescovile di Vicenza, V, 3-4 ,,.

1456 gennaio 12 - " Iacopo Zeno candidato alla sede patriarcale di Venezia, V, 4-5 ,,.

1458 (1459 ?) - *Iacopo Zeno scrive la Vita dell'avo Carlo,* 4, *1-3*; " VII, *64*; XIV, *11* ,,.

1460 marzo 26 - " Iacopo Zeno trasferito alla sede vescovile di Padova, V, 6; XIII, 38-39 ,,.

1464 agosto 30 - " Pietro Barbo eletto papa (Paolo II), V, 8-10 ,,.

1464-1469 - " Iacopo Zeno a Roma, V, 9-11 ,,.

1464 dicembre 2 - *" Giovanni Eschenfelder a Roma in casa di Iacopo Zeno termina di scrivere il cod. contenente i trattati di Domenico vesc. di Torcello,* VI, *69-75* ,,.

1468 aprile 28 - *" Ugo da Dordrecht termina di scrivere a Roma in casa di Iacopo Zeno il libro " Dominicus de S. Geminiano super prima Sexti ,,,* VI, *65-69* ,,.

1474 - " Iacopo Zeno costruisce la villa di Luvigliano, XIV, 55; XV, 1-2 ,,.

1476 agosto 1 - *" Battista da S. Biagio scrive a Iacopo Zeno,* VI, *23-25* ,,.

1478 - " Iacopo Zeno amplia il palazzo vescovile di Padova, XIV, 48-49 ,,.

1478 - " Francesco Xanti consacra la chiesa dei Domenicani a Este, XIV, 50-55 ,,.

1481 aprile - " Morte di Iacopo Zeno, V, 12 ,,.

1481 aprile 16 - *Concorso a Venezia per l'episcopato di Padova,* V, *73-76.*

1524 ottobre 5-dicembre 2 - *" Il cod. contenente la " Vita di Carlo Zeno ,, concesso a prestito a Marino Bizichio,* VIII, *39-50* ,,.

1533 - " Niccolò Zeno compera a Costantinopoli un cod. della " Vita di Carlo Zeno ,,, XV, 16-23 ,,.

1730 gennaio - " Morte del card. Giovanni Francesco Barbarigo e di Antonio Vallisnieri, XIV, 25-26 ,,.

1815 dicembre 21 - *" Francesco imp. d'Austria esamina il codice della Vita di Carlo Zeno nella bibl. del Seminario di Padova,* VIII, *23-27* ,,.

1825 luglio 22 - *" Francesco imp. d'Austria vede una seconda volta il cod. della Vita di Carlo Zeno nella bibl. del Seminario di Padova,* VIII, *27-32* ,,.

INDICE GENERALE

ERRATA CORRIGE

pag. VII, note, riga 33, 1162	1662
pag. 26, note, riga 8 Chinazzo	Caresini
pag. 39, note, riga 2, 20 gennaio	20 febbraio

Cominciato a stampare nel mese di maggio dell'anno 1940
Finito di stampare nel mese di giugno dell'anno 1941